

A háború állapota

Pollmann Ferenc

„Marcona” történelem

H. Németh István

Kassai kvártélyozási listák

Bagi Zoltán Péter,

Csikány Tamás,

Germuska Pál

és Kunt Gergely

tanulmányai

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2009. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2009-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

35. *Néprajz és történelem*
36. *Mezőgazdaság kollektivizálása*
37. *19. századi nemzetépítő diskurzusok*
38. *Középkori és kora újkori társadalmak*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„A háború állapota” című blokkunkat Klement Judit szerkesztette.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

'56

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, az 1956-os Intézet, az MTA–ELTE Atelier Kutatócsoport (MTA TKI) és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: A román front 1917.
(Képeslap – a blokk szerkesztőjének tulajdonában.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

A HÁBORÚ ÁLLAPOTA

Bagi Zoltán Péter:	Zsold és megélhetés. A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában	5
Csikány Tamás:	„Nem kerestek engemet kötéllel, Zászló alá magam csaptam én fel.” Önkéntesség és kötelező szolgálat a 19. század első felében és az 1848–49-es magyar honvédseregben	22
Kunt Gergely:	Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944	41
Germuska Pál:	A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói. Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963	62

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

H. Németh István:	Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709	81
-------------------	--	----

KÖRKÉP

Pollmann Ferenc:	„Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl	120
------------------	--	-----

KÖNYVEK

Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején	– Pálffy Géza	129
Robert J. W. Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867	– Kovács Ákos András	138
Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: „...siessünk kedves magyar hazánkot megoltalmazni.” Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban	– Hermann Róbert	143
Új hadtörténetírás? Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918. Az újraírt háború	– Kunt Gergely	153
Szerzőink		159
Contents		160
Abstracts		162

Nagyon köszönjük olvasóinknak,
hogy adójuk 1%-át folyóiratunknak ajánlották fel.
Ennek összege idén 225 609 Ft-ot tett ki,
melyet jelen számunk nyomdaköltségére fordítottuk.

Bagi Zoltán Péter

Zsold és megélhetés

A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában

A 16–17. században a Magyar Királyság területén jelentős számú német katona vállalt szolgálatot. Egy részük az 1520-as évek végétől kialakuló magyar végvárrendszer stratégiai fontosságú erősségeiben szolgált.¹ Jelentőségük ellenére azonban a magyar történettudomány csak az utóbbi időben szentelt nagyobb figyelmet a városi polgársággal és a vitézli renddel való együttélésüknek.² Másik részükről, a mezei hadak kötelékeiben idevetődöttekről még ennél is kevesebb ismerettel rendelkezünk. Kik voltak az ide érkező német gyalogosok vagy *Landsknechte*?³ A német társadalom mely rétegeiből érkeztek? Miért vagy, helyesebben, mi helyett vállalták a katonai szolgálatot? Sajnos a feltett kérdésekre választ adó elsődleges levéltári források, a mustralisták a legtöbb esetben nem maradtak fenn a 16. századból. A tizenöt éves háború időszakából csupán három ilyen irat található a magyar levéltárakban, a Hódi Gáspár vezette 100 fős hajdúcsapat felfogadásáról fennmaradt három mustra és fizetési jegyzék 1601 nyaráról és 1602 januárjából.⁴ A harmincéves háború időszakából és időszakától kezdve már több forrás áll a kutatók rendelkezésére, hiszen a külföldi és hazai levéltárakban őrzött iratok mellett különböző naplók és visszaemlékezések is léteznek.⁵

A német nyelvű tudományos szakirodalom ezért leginkább a 17. századra vonatkozóan vizsgálta a német gyalogosok társadalmi összetételét, de ezek korántsem tekinthetők átfogónak. A téma feldolgozottsága a 1990-es évek közepéig igen esetlegesnek és hiányosnak tekinthető, hiszen néhány kivételtől eltekintve ezek a munkák vagy régen megcsontosodott frázisokat idéztek, mint Victor Loewe, Gerhard Papke vagy Friedrich Blau,⁶ vagy csak sejtéseket adtak közre, mint Karl August Müller, Rainer Wohlfeil vagy Siegfried Hoyer,⁷ esetleg

¹ A Magyar Királyság területén kiépült végvárrendszer történetéről: Pálffy 1996.

² Pálffy 2000: 158; Pálffy 2003; Németh 2004: 280–370.

³ *Landsknecht* = az I. Miksa által – svájci minta alapján – életre hívott német gyalogság. A gyalogság felfogadására szolgáló iratokban a gyalogos (*Fußvolk*) és a *Landsknecht* még a 16. század végén is egymás szinonimáiként szerepeltek. Történetéről lásd: Meynert 1854: 1–34; Rüstow 1864: 201–205; Wrede 1898: 1–40; Nell 1914; Delbrück 1920: 8–16; Fuchs 1972: 186; Baumann 1984: 37–39; Blau 1985: 9–11; Fiedler 1985: 56–64; Kurzmann 1985; Waidmayr 2003: 10–19; Miller 2004: 9.

⁴ Hódi Gáspár 100 fős hajdúcsapatának mustra- és fizetési jegyzéke, 1600. június 1., 1601. július 10., 1602. január 9. Magyar Országos Levéltár, E211 Lymbus 94. csomó 653r.-662v.

⁵ Lásd: Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges 2000.

⁶ Loewe 1895: 90; Papke 1979: 117; Blau 1985: 25.

⁷ Müller 1838: 5; Wohlfeil 1974: 175; Hoyer 1975.

az angol és a francia történészek kutatásainak eredményeit vették át szolgálai, mint Wolfgang Hartung, Fritz Redlich vagy Geoffrey Parker.⁸ Az első komolyabb kísérletet Reinhard Baumann tette arra, hogy megvizsgálja a német gyalogság társadalmi összetételét a kora újkorban. Munkájának fontos megállapítása, hogy a városiak és a parasztok jelentették a gyalogság zömét, ám számos további fontos kérdés megválaszolásával adós maradt.⁹ Ezt a hiányt szüntette meg Peter Burschel 1994-ben megjelent műve, amely észak-német példák alapján már differenciált képet adott a kora újkori gyalog szolgáló katonaság társadalmi eredetéről.¹⁰ A munkámban magam sem a teljes hadsereg bemutatására törekszem, hanem csak az egyik fegyvernemmel, a császári zászlók alá állt német nemzeti-ségű gyalogsággal szeretnék foglalkozni a tizenöt éves háború időszakában a bécsi Kriegsarchivban, Haus- Hof- und Staatsarchivban és Hofkammerarchivban található források alapján.

KIK ÉS MIÉRT ÁLLTAK GYALOGOSNAK A 16. SZÁZAD VÉGÉN A NÉMET-RÓMAI BIRODALOMBAN?

A tizenöt éves háború időszakában az Udvari Haditanács a Lazarus von Schwendi¹¹ által készített és az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott hadi cikkelyeket, más néven *Artikelbriefet* használta a felfogadott gyalogság felesketésére a megmustrálásukat követően.¹² A 74 cikkelyből álló irat javarészt a fegyelem és a tábori rend fenntartására szolgált: eltiltotta a zsoldosokat az iszákosságtól, a szerencsejátéktól, a zendüléstől, a lakosság zaklatásától, az istentiszteletek elmulasztásától, a verekedésektől, az engedély nélküli fegyverhasználattól, a kirendelt őrhely elhagyásától, a riadók elmulasztásától, az ellenséggel való kapcsolattartástól, a lopásoktól, a malmok, iskolák és kenyérsütőhelyek elpusztításától. Emellett rendelkezett a szálláskijelölés kötelező elfogadásáról. Minden kihágásért

⁸ Hartung 1986: 60; Redlich 1964: 118; Parker 1972: passim.

⁹ Baumann 1978: 283.

¹⁰ Burschel 1994: 54–96.

¹¹ Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1584. május 28.) hadvezér, hadtudós, II. Miksa császár személyes tanácsadója és a török kérdés szakértője. 1565-től 1568-ig felső-magyarországi főkapitány. Az ő kezdeményezésére 1567-ben az udvar felállította a Szepesi Kamarát a végvárak hatékony finanszírozásának érdekében. Majd 1568-tól II. Miksa császár egyik legfőbb tanácsadójává vált, kiváltképp a hadügyek terén. 1570-ben a speyeri birodalmi gyűlésen a rendek elfogadták a harctéri tapasztalatai alapján összeállított „Articul auf die Teutsche Fußknechte”-t. Az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlésen személyesen is részt vett. Felszólalásában drámai színekkel ecsetelte a magyarországi helyzet súlyosságát, s ezzel, valamint a rendeknek szánt első uralkodói válasz (*Erste Replik*) kidolgozásával jelentősen hozzájárult a segély mértéke körüli alkudozás sikeréhez. Egy esztendővel később az Ernő főherceg által elnökölt nagy bécsi haditanácskozáson az ő javaslatát fogadták el az új védelmi rendszer kiépítéséhez. Lásd: Janko 1871; Geöcze 1894; Nagy 1987: 103–113; Pálffy 1995: 29–30; Pálffy 1996: 198, 200–201; Pálffy 1997: 272; Kelenik 2005: 969–1011.

¹² Az *Artikelbrief* kialakulásáról és fejlődéséről lásd: Möller 1976: 31–51; Pálffy 1995: 28–29.

súlyos büntetést helyezett kilátásba, hiszen az esetek nagy többségében halálbüntetés járt, ha a zsoldosok megszegették az iratban foglaltakat.

Az *Artikelbrief* egyéb rendelkezéseket is tartalmazott, például a hadba lépők felszerelésére vonatkozóan. A zsoldba fogadó hadúr elvárta, hogy a duplazzsoldosként vagy tűzfegyverrel zászlók alá állók mindenkor megfelelő állapotban lévő, teljes fegyverzettel és vértetettel rendelkezzenek¹³ és járatosak legyenek a harcban. A muskétások és az egyszerű lövészek esetében az irat külön hangsúlyozta, hogy amennyiben őrségben vagy harcban fegyverük használatra alkalmatlannak bizonyul, úgy ezért halálbüntetést kell kiszabni rájuk. Emellett megkövetelték tőlük a felöltő vagy a kabát viselését, hogy magukat, illetve a tűzfegyverekkel harcolók fegyverüket is megvédhessék a hidegtől és az esőtől. Fizetségül a zsoldba fogadó 4 rajnai forintot ígért 30 napra a leendő egyszerű gyalogosoknak és nyolcat a duplazzsoldosoknak. Emellett a hadúr által megbízott hadivállalkozó,¹⁴ más néven *Obrist*¹⁵ személye és rátermettsége garanciát jelenthetett arra, hogy a felfogadottak némi zsákmányhoz is juthatnak majd.¹⁶ A zsold és a várható préda reménye vonzotta a társadalom alsó rétegeit és a periférián élőket a katonai szolgálatra, a nagy kockázat ellenére is.

¹³ A Schwendi által készített *Artikelbrief*hez hozzászátolt pontok egyike részletesen kitért egy 400 fős zászló katonáinak fegyverzetére és felszerelésére. Észert 100 páncélba öltözött gyalogos hosszú pikával (kb. három méter hosszú lándzsa) és pisztollyal kellett, hogy rendelkezzen. 50 katonának csata karddal és alabárdal, valamint szintén egy-egy pisztollyal kellett harcba szállnia. A duplazzsoldosok közül pedig ötvennek csak pikával kellett harcolni. A lövészekről isakort és hosszú tört követelt meg az előírás. (Janko 1871: 211; Kelenik 1991a: 84.) A gyalogezredekben duplazzsoldos lehetett a zászló prima planájához vagy stábjához tartozó kisebb tisztségviselő, valamint a hidegfegyverekkel (pika, alabárd, pallos) felfegyverzett nehézgyalogos.

¹⁴ A hadúr valamely uralkodó, aki megbízta a hadivállalkozót egy csapat toborzásával. A megbízást több irattípusból álló szerződéssel hitelesítik, s a megbízó átadja a felfogadáshoz szükséges pénzt. A megbízott ezek után saját előre kiválasztott tisztségviselőinek szabja feladatul az adott egység toborzását.

¹⁵ Komoly problémát jelent a különböző tisztségek németről magyarra fordítása, illetve olyan kifejezések alkalmazása, amelyek egyszerre képesek visszaadni a német szó eredeti tartalmát és emellett nem idegenek a magyar nyelvtől. Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy e korszakban a katonáskodók közti különbségtétel még nem a rangok szerinti elkülönülést jelentette, hanem egyértelműen csak a viselt hadi funkcióra utalt. Ennek értelmében az *Obrist* ezredesre fordítása – bár én magam is többször megtettem – félreérthető és egy későbbi időszak jelentés-tartalmának visszavetítése volna. Az *Obrist* és *Hauptmann* szavak igen átfogó jelentéstartalommal bírtak a korszakban. Az *Obrist* az egység tulajdonosát, felfogadját, ugyanakkor parancsnokát is jelenthette. A *Hauptmann* pedig kapitány, főember, vezető, parancsnok értelemben használták. Nem ajánlatos tehát leszűkíteni a magyar jelentéstartalmat, mert ez további félreértésekhez vezethet, ezért úgy vélem, hogy megfelelő egykorú magyar kifejezés hiányában az eredeti német alak használata a legmegfelelőbb.

¹⁶ A speyeri birodalmi gyűlés határozatai, 1570. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzler Archiv (MEA) Reichstagakten (RA) Fasc. 57. Fol. 88v.-100v.; ÖStA Kriegesarchiv (KA) Bestellungen (Best.) 464/1593; Fronsperger 1573-ban megjelent művében egy 1566-ban kiadott, a német gyalogság részére készített *Artikelbrief* található, amely összesen 59 cikkelyt tartalmaz. Lásd: Fronsperger 1573: XXIVr.-XXVIIv.; Lünig 1723: 70–75; Meynert 1854: 54–60; Janko 1871: 198–211; Fiedler 1985: 67; Waidmayr 2003: 40–41, 76–86. A zsákmányjogról: Redlich 1956.

A 16. században egész Európára, így a Német-római Birodalomra is jellemző demográfiai robbanás¹⁷ és az ezzel párhuzamosan megjelenő kisjégkorszak okozta rossz termések¹⁸ a társadalom alsó rétegeinek életkörülményeit egyre rosszabbá tették. Ezzel a toborzók is tisztában voltak: tudták, hogy ezeket az embereket a szükség és a szegénység arra kényszeríti, hogy saját túlélésük reményében hagyják magukat rábeszélni a katonai szolgálatra.

Peter Burschel monográfiájában a társadalmi származásuk alapján három kategóriába osztotta a német területen, zsoldért és prédáért gyalogosok közé állókat. Jelentős részüket adták egyfelől a városi szegények. A négy rajnai forintos havi zsold ígérete és a zsákmány reménye a zászlók alá vonzotta a céhlegényeket, városi napszámosokat és a cselédeket.¹⁹ A 16. századi népességnövekedés következményeként jelentkező munkaerőpiaci túlkínálat miatt egyre alacsonyabb lett a havi bér, amelyből a növekvő árak mellett kellett fedezni a szükséges élelmiszert. (Egy napszámos 1575-ben 2,5, egy takácssegéd 3,3, egy kőművessegéd pedig 5 rajnai forintot keresett havonta.²⁰) Másfelől a céhlegények előtt szinte teljesen lezárult az egyetlen felemelkedési út: a céhtagsághoz való jutás, mivel a 16. századra a kézműipari cikkek iránti kereslet csökkenése miatt a céhek zárt monopóliumokká váltak, amelyekben a mesterek teljhatalommal rendelkeztek. A mesterré válás egyre nehezebbé vált, s a legtöbb kézműves csak tanoncsáig vitte. A legények és inasok közönséges bérmunkássá váltak.²¹ Többségük semmiféle ingó és ingatlan vagyonnal nem rendelkezett, s a külvárosokban élt. A toborzók szemében potenciális katonajelöltnek számítottak az olyan kevésbé megbecsült szakmák mesterei is, mint például a takácsok, szabók, pékek és a kelmefestők.²²

A szegénység és a társadalom peremére szorulás ugyanakkor nem csupán a városokban fordult elő. A vidéki lakosság egy jelentős része is nélkülözésben élt, amely a sikeres toborzás egyik lényeges előfeltétele volt. A népességnövekedés, a területenként jellemző birtokelaprózódás, a rossz termések eredményeként a 16–17. században megnőtt azoknak a kisparasztoknak, zselléreknek, napszámosoknak és béreseknek a száma, akik a jobb megélhetés vagy egyszerűen az életben maradás reményében katonának álltak.²³

A városi és vidéki szegény társadalmi csoportok mellett létezett egy harmadik „vonzásterület” is, amely katonákat adott a haduraknak. A német tudományos kutatás ezeket az embereket összefoglalóan marginális csoportokként határozza meg. Ilyenek voltak a városról városra vándorló és megélhetést kereső

¹⁷ A Német-római Birodalom és az Osztrák Örökös Tartományok népességének növekedéséről: Klein 1973: 47–111; Baumann 1984: 43; Roeck 1993: 69–70; Híppel 1995: 12–14; Pálffy 2000: 169–171; Winkelbauer 2003: 13–17.

¹⁸ Roeck 1993: 69; Híppel 1995: 8–9; Ágoston–Oborni 2000: 86–88; Waidmayr 2003: 51.

¹⁹ Baumann 1984: 46; Burschel 1994: 85; Edelmayer 2002: 256.

²⁰ Redlich 1964: 127.

²¹ Vries 1995: 89, 115.

²² Burschel 1994: 58–70; Waidmayr 2003: 62.

²³ Burschel 1994: 72–87; Vries 1995: 113; Waidmayr 2003: 63.

munkanélküli napszámosok, koldusok, csavargók, bűnözők, papok és diákok, akik az ígért fizetségért „követték” a toborzódob hívását.²⁴

A katonának állók egyébként az esetek döntő többségében nem egyedül érkeztek a hadszínterekre, hanem magukkal hozták a feleségüket és gyermekeiket is. A zsoldba fogadók időről-időre igyekeztek megtiltani a házas katonák fel fogadását vagy legalábbis elérni számuk jelentős korlátozását.²⁵ Úgy vélték, hogy megnöveli az élelmiszerek árát, ha a zsoldossal együtt a családja is a táborba száll. A jelenség a 16–17. század fordulóján, az Oszmán Birodalom ellen vívott tizenöt éves háború időszakában is arra készítette a bécsi és a prágai udvari kormányserveket, hogy megoldást keressenek a problémára. A Bécsben hátrahagyott Udvari Haditanács tagjai 1598. március 26-i szakvéleményükben azt ajánlották, hogy az ilyen a „haszontalan kenyérpusztítókat” sáncására és egyéb munkákra kellene alkalmazni, s így legalább valami hasznukat is lehetne venni.²⁶ Róluk hozzávetőleges képet alkothatunk az egykorú híradások alapján. 1601. április 28-án II. Rudolf pátenstben tudtatta Grundramsdorf, Neudorf és Biedermasdorf előljáróival, hogy Dietmayr Schiffer *Hauptmann* Pápán szolgált 200 fős zászlóját elbocsátják, s erre e három településen kerül majd sor. Az irat tanúsága szerint a katonákkal együtt vonult 19 asszony és gyermek (*Trossweib und Bubeln*) is.²⁷

A ZSOLD MINT A MEGÉLHETÉS FORRÁSA

Az 1570-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Artikelbriefben* és a *Bestallungbriefekben* meghatározott zsoldegységet, a 4 rajnai forintot, egy állandóan visszatérő, ám a valós zsoldígéretet nem fedő összegnek tekinthetjük.²⁸ Már a gyalogos hadi cikkelyekhez hozzácsatolt kiegészítő pontok is egészen más értékű kifizetendő zsoldot tartalmaznak: a duplazzsoldosoknak például havonként 8 rajnai forint fölötti összeget kellene kifizetni fejenként a 16. század végén. A lövészeknél még differenciáltabb fizetési szisztémát határozott meg Schwendi. Elképzelése szerint az egyszerű lövészek közül 100 fő öt, 50 fő hat, 40 fő hét vagy nyolc, míg a szakállas puskával ellátott 10 fő tíz rajnai forintot kapjon hónapról-hónapra.²⁹

²⁴ Roeck 1993: 76; Burschel 1994: 88–96; Waidmayr 2003: 63–64.

²⁵ Parker 1972: 175; Czigány 2004: 46.

²⁶ ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1598/4/ad 2. A megoldási javaslatok ellenére egészen a 19. századig, a sorozott katonaság bevezetéséig állandó jelenségek maradtak a hadseregekben a csapatokat kísérő nem harcoló személyek. (Hämmerle 1998: 125.)

²⁷ II. Rudolf pátenst, 1601. április 28. ÖStA HHStA MEA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegsachen (MPP) Konv. 2. 160r-v.

²⁸ A *Bestallungsbriefek* az ezredes részére kiállított irat, amely röviden az adott egység felállításához szükséges utasításokat és a feladatokat vette számba. A *Bestallungsbrief*fől lásd: Bagi 2005: 111–112. Egy zsoldos havi zsoldjára a 16. század elejétől 4 rajnai forintot számítottak, és ezt mint számolási egységet is használták, hiszen ez alapján adták meg nem csupán a duplazzsoldosok, de az *Obrist*, az ezred- és a zászlóstáb tagjainak fizetését is. (Bagi 2005: 112.)

²⁹ Janko 1871: 211–212.

Néhány példa segíthet eligazodni a tekintetben is, hogy milyen összegű kifizetésekkel lehetett számolni a tizenöt éves háború időszakában. A Michael Zäcklt 1593. június 1-én Szatmár kapitányává kinevező irat mellé csatoltak egy mellékletet, amely a várban szolgálatot teljesítő 383 fős német zászló összetételét és havi juttatásait sorolta fel. Eszerint a 48 duplazzsoldos differenciáltan kapta havi zsoldját: egy fő 12, ketten 10, egy személy 9, huszonhárom 8, huszonegy pedig 7 rajnai forintot kapott hónapról-hónapra. A harminc *Archibusier* vagy szakállas puskás fejenként 8 forintot vehetett át havonta a hadi-fizetőmestertől. A gyalogos zászló túlnyomó többségét 300 lövész alkotta, akiket a duplazzsoldosokhoz hasonlóan differenciáltan fizettek: tizenegy fő 6, 288 fő 5, egy pedig 4 forint havi zsoldot kapott.³⁰

A bécsi Udvari Kamara 1595. január 1-i keltezéssel ellátott szakvéleményében azt tanácsolta, hogy egy lövésznek 5, míg egy duplazzsoldosnak 8 rajnai forintnál ne fizessenek ki többet havonta.³¹ Három évvel később, az udvari haditanácsosok által készített hasonló típusú irat már úgy foglalt állást ebben a kérdésben, hogy egy duplazzsoldost kettőtől öt zsoldig terjedően illethessen meg havonkénti fizetség, ami tehát 8 és 20 rénes (rajnai) forint közötti összeget jelentett. Egy muskétásnak 6 vagy 8, egy tapasztalt lövésznek 6, míg egy tapasztalatlanak csak 5 forint járjon hópénzként.³²

A katonák zsoldjának emelkedéséről adnak közvetetten útmutatást az 1598-ban és az ezután készített kapitulációk is,³³ ahol az Udvari Haditanács meghatározta a fegyverzetért és felszerelésért kérhető összegeket. Ezek szerint az ezred *Obristja* nem kérhetett el többet egy teljes havi zsoldnál a tőle megvásárolt felszerelésért: a duplazzsoldos fegyverzete és felszerelése (pika, vért, sisak és pikáskötény) 11, egy muskétásé (muskéta, kabát és lőportartó) 9 vagy 9,5, egy lövészé (puska, kabát, lőportartó) pedig 6 rajnai forintnál többre nem kerülhetett a 17. század fordulóján.³⁴

1601-ben az Adolf von Althan, Hans Preiner zu Stübing és Hans Wendel von Pernhausen nevére kiállított *Bestallung* mellé betűzték Leonhard von Jell császári mustramegbízott jelentését, amely az utóbbi ezred felső-ausztriai (Wels és Enns) mustrájáról készült. A jelentés szerint a Pernhausen-féle duplazzsoldosok a szemlén több fizetést követeltek, de végül sikerült velük megállapodni a „szokások” illetményben. A muskétások 10, 11 vagy 12 rajnai forintot szerettek volna kérni havonkénti szolgálati idejükre. Velük úgy egyezett meg Jell, hogy a leg-

³⁰ Az azonos fegyverrel szolgálók közötti zsoldkülönbségre pontos magyarázat nincs, csak feltételezhető, hogy az egyéni érdekérvényesítés és a szolgálatban eltöltött évek száma (tapasztalat) is szerepet játszott ebben. ÖStA KA Best. 452/1593.

³¹ ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1b

³² ÖStA KA AFA 1598/4/ad 2.

³³ Kapitulációról lásd: Bagi 2001: 403–405, 432–436; Bagi 2005: passim.

³⁴ ÖStA KA Best. 575/1598; ÖStA KA Best. 583/1598; ÖStA KA Best. 624/1599; ÖStA KA Best. 680/1601; ÖStA KA AFA 1603/4/1; ÖStA KA AFA 1603/5/5; ÖStA KA AFA 1604/6/1 ½; ÖStA KA Best. 768/1604.

tapasztaltabbaknak 10 forint, míg a többieknek a szokásos 9 forint járt. A lövészek zsoldját pedig havi 6 forintban határozták meg.³⁵

Az 1604-ben kiállított kapitulációkban újabb érdekes adatokat találhatunk a katonák zsoldozására vonatkozóan. Egyrészt az iratok meghatározták, hogy egy duplazzsoldos 14 rajnai forintnál több havi zsoldot nem kaphat. Másrészt a kapituláció részletesen foglalkozott azzal az eshetőséggel, ha egy muskétás esetleg a nagyobb fizetség reményében a duplazzsoldosok közé akarta volna magát megmustráltatni. Az irat összeállítója szerint egy tapasztalt és jó muskétás akár 11, 12, 13 vagy 14 forint havi zsoldot is kaphatott, míg egy tapasztalatlan duplazzsoldos 8 vagy 9, de legjobb esetben is csak 10 forintra számíthatott. A lövészek fizetése a korábban meghatározott szinten maradt az irat szerint, de közülük is a több hadjáratban részt vettek egy vagy másfél forinttal több hópénzt remélhettek.³⁶

Felmerül természetesen a kérdés, hogy a tárgyalásokon kialakult zsoldból valójában mennyi üthette a felfogadott markát? A nagyságrendeket ebben az esetben is leginkább egy-egy példán keresztül lehet érzékeltetni, mivel egyrészt ezredenként különböző feltételeket csikarhatott ki a zsoldba fogadással megbízott személy. Másrészt a hadivállalkozó a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereivel töltötte be a toborzást végrehajtó különböző tisztségeket és az ezreden belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta. A különböző juttatásokat közvetlenül a hadivállalkozónak fizette ki a hadi-fizetőmester, amelyet aztán neki kellett az alárendeltjei között szétosztania vagy szétosztatnia.³⁷ Az *Obristek* ezen jogai kiváló lehetőséget teremtettek a visszaélésekre. Nem meglepő tehát, hogy a súlyos anyagi gondokkal küzdő császári udvar 1598-at követően több kísérletet is tett arra, hogy a kirendelt mustramegbízottak személyesen fizessék ki a gyalogosok zsoldját.³⁸

Az első összeg, amit a zsoldba fogadott megkapott vagy megkaphatott, az előleg, azaz a *Laufgeld* volt. Ezt a pénzt a toborzáson vehette át a reménybeli gyalogos. Az *Obrist* megbízásából toborzó tisztek mellé rendelt tábori írnokok (*Feldschreiber*) ekkor jegyezték le a zászlók alá állóknak a kereszt- és vezetéknevét, születési helyét, a kialakult előleg összegét, valamint a jelentkezőnek azt a saját felszerelését, amellyel a mustrán meg akart jelenni.³⁹ Az előlegből kellett a felfogadottnak megoldania az utazását és létfenntartását, míg a mustrahelyre nem ért. Gyakran azonban nem volt elegendő ez az összeg a költségek fedezésére: előfordult, hogy a toborzó- és a mustrahely között több száz kilométer távolság volt, vagy a leendő katona egyszerűen elitta az átvett pénzt a környék fogadóiban.⁴⁰

³⁵ ÖStA KA Best. 680/1601.

³⁶ ÖStA KA AFA 1604/6/1 ½.

³⁷ Heischmann 1925: 37–38, 199; Frauenholz 1937: 41; Möller 1976: 115–118; Redlich 1964: 41, 55–57; Blau 1985: 40; Baumann 1994: 92; Waidmayr 2003: 32–35.

³⁸ Bagi 2005: passim.

³⁹ Rüstow 1864: 202–203; Redlich 1964: 133; Möller 1976: 15; Burschel 1994: 100; Waidmayr 2003: 47.

⁴⁰ Krüger 1996: 49; Waidmayr 2003: 47.

Esetenként a toborzott előleget kapott az első zsoldjára, amit azután bejegyezték a mustralistára is.⁴¹ Az *Obrist*nek kiutalt előleg összege az esetek többségében 1 tallérra (= 70 krajcár = 1,2 rajnai forint) rúgott katonánként.⁴² Johann von Pernstein 1597-ben felállított 3000 fős ezrede kivételt jelentett ez alól, hiszen a kapitulációja szerint minden katona után másfél forintnyi *Laufgeldet* vehetett át a hadivállalkozó.⁴³ Azt természetesen ebben az esetben sem lehet tudni, hogy mennyi került ebből a katonák kezébe.

Az előleg (*Laufgeld*) felvételével a leendő zsoldos kötelezte magát, hogy meghatározott időre megjelenik a mustrán. A mustrán dőlt el, hogy a szolgálatra jelentkező képességeinek és fegyverzetének megfelelően milyen beosztást kap: a zászlóstáb tagja, dupla- vagy egyszerű zsoldos lesz-e. Miután felesküdt a zászlóra, megkapta első havi zsoldját. Ha nem rendelkezett megfelelő felszereléssel, akkor a *Bestallungsbrief* rendelkezése alapján, saját költségén kellett azt pótolnia.⁴⁴ Ebben az esetben a saját zsoldba fogadójától a mustra végén átvett első zsoldjából vásárolta meg a gyalogos a szükséges fegyvereket, ami jelentős, néha az első havi zsold összegét is meghaladó kiadásnak számított.⁴⁵

A tizenöt éves háború idejére a Friedrich Blau által a 16. század elejéről leírt idilli állapot, miszerint csak jómódú polgárokból és parasztokból lehetett *Landsknecht*, már végérvényesen nem állta meg a helyét.⁴⁶ Az elszegényedett csoportokból vagy eleve a társadalom periferiáján élőkől verbuválódott katonák javarészt teljesen fegyvertelenül érkeztek a mustrahelyekre. Erre enged következtetni két kimutatás is. 1595. június 1-én az uralkodó parancsot adott a kamarai könyvelőségnek, hogy küldjék el a Hans Geizkofler *Oberhauptmann* három zászlójának 1594. július 30-tól – megmustrálásuktól – kifizetett összegek jegyzékét Michael Zellernek, a magyarországi hadi-fizetőmesternek. Az irat szerint az összesen 900 főből álló egység felszerelése 5410 rajnai forintba, 9 krajcárba és 2 pfennigbe került, ezzel szemben egy havi zsoldjuk 8565 rénes forintra rúgott.⁴⁷ Az egész hadsereg fegyverigényét szemléletesen demonstrálja egy 1601 januárjában készült kimutatás, amely szerint kézi tűzfegyverekből 1430 darab volt a hadsereg tárházában készen, ugyanakkor 19 990 darabot kellett beszerezni a következő hadjárat előtt.⁴⁸

⁴¹ Möller 1976: 15; Blau 1985: 22–27; Burschel 1994: 97–114; Baumann 1994: 53–57; Waidmayr 2003: 47; Bagi 2005: 131.

⁴² Vö. ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 524/1597; ÖStA KA Best. 537/1597.

⁴³ ÖStA KA Best. 537/1597.

⁴⁴ ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Parker 1972: 158; Bagi 2001: 398–399, 419–420; Waidmayr 2003: 69; Bagi 2005: 112.

⁴⁵ A felszerelés árát lásd korábban a Bestallungsbriefek alapján a 34. lábjegyzetnél. Redlich is hasonló összegeket ad meg a különböző fegyverek értékeként. Redlich 1964: 130.

⁴⁶ Blau 1985: 25.

⁴⁷ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (FHKA) Niederösterreichische Gedenkbücher (NGB) 1595–1596 Band 157. 127r-129v.

⁴⁸ ÖStA KA Best. 1601/672; Kelenik 1991b: 49.

A felszerelés eladása szintén jó alkalmat jelentett a hadivállalkozónak a pénzszerezésre. 1598 márciusában az Udvari Haditanács szakvéleményben hívta fel Miksa főherceg figyelmét arra, hogy az *Obristek* a katonáknak eladott rossz minőségű hadszerekből egy-egy alkalommal akár 20 000 rajnai forint nyereséget is szerezhetnek úgy, hogy a rossz minőségű fegyvert eladják drágán a mustra idején, s a leköszönéskor értékének töredékéért váltják vissza.⁴⁹

Az első havi zsold átvétele után a katonák akár több hónapig sem kaptak semmiféle juttatást. Bár az elszámolásokból kitűnik, hogy az *Obrist* vagy a megbízottja kapott különböző összegeket a hadi-fizetőmestertől,⁵⁰ ám ezeket előlegnek tekintették, s tisztázhatatlan, hogy mi jutott ezekből a felfogadott gyalogosoknak. A források arra engednek következtetni, hogy az ezredek esetében a teljes kifizetés a hadjárati év végeztével történt meg. Ekkor az uralkodó akarata szerint az egységet vagy feloszlatták (*Abdankung*), vagy továbbra is szolgálatban tartották. A feloszlatast nemritkán maguk a katonák is kérték, hogy ezáltal megkaphassák elmaradt zsoldjukat. Anyagi igényeik kielégítése esetén a további szolgálat ellen nem emelhetek volna kifogást. A zsoldosok azonban legtöbbször megtagadták a továbbszolgálatot, mivel jól tudták, hogy erre még annyi pénz sem lenne, mint a feloszlatastukra. A *Bestallungsbriefben* foglaltak értelmében elbocsátás esetén félhavi zsold illette meg őket.⁵¹ A legtöbb esetben nem maradt egyéb lehetőség, mint hogy az Udvari Haditanács kijelöljön egy feloszlatast helyet (*Abdankplatz*) az ezrednek vagy a zászlónak,⁵² általában Alsó-Ausztriában, ahol hosszabb vagy rövidebb idő elteltével megtörtént a leszerelésük. A feloszlatast egy külön erre kirendelt megbízott irányítása mellett mustrával kellett egybekötni, hogy a zsoldra jogosultak pontos létszámát, a csapat által addig okozott károkat,⁵³ valamint az elmaradt zsoldot meg lehessen állapítani. A kifizetendő pénz mértékéről is ekkor alkudtak meg a felek a legutolsó mustralajstrom alapján. Az egység köteles volt (aláírással és pecséttel ellátva) összeírni és megtéríteni a korábban vagy a feloszlatast helyen általuk okozott károkat a zsold kifizetése után.⁵⁴ A katonák azonban még ezt – a már lecsökkentett – zsoldot sem kapták meg teljes egészében készpénzben. A ki nem fizetett hópénz értékében hitellevelet, úgynevezett *Restzettel*

⁴⁹ ÖStA KA AFA 1598/4/ad2; Heischmann 1925: 200.

⁵⁰ A hadi-fizetőmesterek tevékenységéről lásd: Kenyeres 2007: 85–138.

⁵¹ Félhavi zsold a leköszönésre: ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Best. 783/1603; Illustrierte 1898: 221–222; Újhelyi 1914: 19; Blau 1985: 23; Baumann 1994: 48–52; Bagi 2001: 398–399, 419–420; Edelmayer 2002: 227; Waidmayr 2003: 28–29; Bagi 2005: 112. Egyes *Obristek* egyéni érdekvédelemérti képességének köszönhetően előfordult, hogy egy teljes hónapig kaptak a leszerelők. ÖStA KA Best. 574/1598; ÖStA KA Best. 624/1599.

⁵² A 16. században egy-egy császári szolgálatba fogadott gyalogezred általában tíz zászlóból állt, amelynek vezényletét egy-egy *Hauptmann* látta el.

⁵³ Az udvar igyekezett megtéríteni a katonaság által okozott károkat. Jó példa erre Eperjes esete, ahová Bocskai hajdúi szorították be Giorgio Basta csapatait. Az egységek eltartása 110 000 rénes forintot tett ki, amelynek ellentételezésére a város 1647-ig nem fizetett adót. (Németh 2004: 246.)

⁵⁴ ÖStA KA AFA 1600/11/1.

állítottak ki részükre, amelyet a hadi-fizetőmesteri hivatalban lehetett beváltani.⁵⁵ A *Restzetteleket* az ezredes, a tisztek vagy nem ritkán egyszerű polgárok vásárolták fel a katonáktól, hogy később ők követeljék azok értékét a hivatalban.⁵⁶

Az ezredeknek – ha rendszeresen kapták a katonák a zsoldjukat – a szerződésük lejárta után tovább kellett szolgálniuk, amíg ezt az uralkodó szükségesnek tartotta. Az elv megvalósulását azonban többnyire megakadályozta a krónikus pénzhány és a hatalmas mértékűre dagadt zsoldhátralék. Kiutat kellett tehát keresni a császár vagy a főhadparancsnok követelése, valamint a zsoldosok kifizetésre vagy felosztatásra vonatkozó igénye között. A megegyezés egyetlen járható útja az úgynevezett *Accordo* (megállapodás) megkötése volt, amelyet feltehetően németalföldi minta alapján honosított meg az Udvari Haditanács.⁵⁷ Az *Accordóban* megállapodtak az egységgel, hogy a zsoldhátralék egy részét megkapják a továbbszolgálás ellentételezéseként. A már említett Hans Geizkofler három zászlójának az esetében erre 1595 júniusában került sor a következőképpen: megígérték az 1594. július 30-a és szeptember 30-a között eltelt két hónap kifizetését (a 11 helyett), de ebből levonták az első zsoldot, a különböző előlegeket, a fegyverekre adott pénzt és a kiutalt élelmiszereket is. A szerződés értelmében végül 4000 forintot adtak át Hans Geizkoflernek készpénzben, 1000 forintot pedig posztóban, azzal a megkötéssel, hogy ezt maradéktalanul ossza szét a katonái között.⁵⁸

A gyalogosok az előlegen, a zsoldon és a leszerelésért járó pénzen kívül még további két forrásból juthattak némi jövedelemhez. Egyrészt a mustrahelyen való várakozásért a gyalogosok részére napidíjat (*Liefergeld*) is meghatározott az Udvari Haditanács. Ennek összege a tizenöt éves háború idején az állandóan emelkedő élelmiszerárak miatt folyamatosan növekedett: 1597-ben 6, egy évvel később már 8, 1603-ban pedig 14 krajcár volt naponta.⁵⁹ Másrészt a *Bestallungsbriefben* és az *Artikelbriefben* is szerepelt, hogy sikeres ostrom vagy csata után azt a hónapot, amely elkezdődött, plusz zsoldként köteles volt kifizetni a zsoldba fogadó az ezred tagjainak.⁶⁰ Arra vonatkozólag azonban nem találtam adatot, hogy ez bármikor is megvalósult volna. A létbizonytalanságból menekülők számára tehát a zászlók alá állás sem biztosított rendszeres és elégséges megélhetést.

A CSALÁSOK KIS KÖREI

Már az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Artikelbriefben* is több olyan cikkelyt találhatunk, amelyek a különböző csalások, visszaélések megszün-

⁵⁵ ÖStA KA AFA 1596/1/9 ½.

⁵⁶ Heischmann 1925: 193–195.

⁵⁷ Heischmann 1925: 196.

⁵⁸ ÖStA FHKA Niederösterreichische Gedenkbücher 1595–1596 Band 157. 127r–129v.

⁵⁹ ÖStA KA Best. 524/1597; ÖStA KA Best. 575/1598; ÖStA KA AFA 1603/4/1.

⁶⁰ ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Baumann 1994: 111; Bagi 2001: 398–399, 419–420.

tetését célozták. Az iratban foglaltak szerint tiltották például a fegyver és felszerelés cseréjét a zsoldosok között. Meghatározták a fizetés összegét és a leszolgálandó hónap hosszát, a zsold kézhez vétele utáni szökésért vagy engedély nélküli eltávozásért pedig halálbüntetés járt. Ugyanígy halálbüntetést vont maga után, ha valaki két különböző *Hauptmann*-nál is zsoldosnak jelentkezett, vagy ha kétszer mustráltatta meg magát ugyanott a nagyobb pénz reményében. Ennek elkerülése érdekében mindenkit kereszt- és vezetéknévvel, valamint a származási helyével együtt kellett bejegyezni a mustrajegyzékbe. A tisztek kötelesek voltak ügyelni arra, hogy mindenki a mustrán megjelent fegyverrel és fegyverzettel vegyen részt a hadjáratban, valamint arra is, hogy se más gyalogos zászlókból, se a lovasok közül ne fogadjanak fel zsoldost.⁶¹

Az *Artikelbriefben* szereplő csalási lehetőségeken túl az egykorú források további alkalmakról számoltak be. Egy az Udvari Tanács (*Hofrat*) által 1600. április 12-én kiadott parancs például megtiltotta a toborzóknak, hogy Alsó- és Felső-Ausztriában szőlőkapálókat (*Hauer*) fogadjanak fel katonai szolgálatra. Zsoldba fogadásukat azért igyekeztek megakadályozni, mivel ezek a személyek mind a szőlősgazdákat, mind pedig az őket toborzó *Hauptmannokat* becsapták. Sem a szőlőskertekben nem végezték el a munkájukat, sem pedig a mustrahelyen nem jelentek meg, viszont, mint ahogyan az irat készítője fogalmazott „élősködtek az alattvalókon”, s ide-oda vonulásuk során pusztították a terményt.⁶²

Előfordult, hogy a toborzott és a toborzó összejátszott a haszon reményében, például úgy, hogy a zászló parancsnoka titokban elbocsájtotta a katonáit, a bérüket pedig megtartotta magának. A csalás elkendőzése érdekében néhány fillérért a mustrahely környékén élő napszámosokat fogadott fel „beugrónak”, mint ahogyan erről egy 1600. november 10-én kiállított pátens beszámolt.⁶³

Az sem lehetett egyedi esett, hogy a zsoldba fogadással megbízott hadivállalkozó saját javára használta ki a zsoldosok családtagjainak jelenlétét a táborban. Előfordult, hogy mustra alkalmával gyerekeket és nőket öltöztettek be katonaruhába így csapva be a mustramestert. A csak papíron szolgáló katonák zsoldját pedig a hadivállalkozó tehette zsebre, aki a „statiszták beugrását”, az előző példához hasonlóan, néhány fillérrel honorálta. Hasonló esetek rossz tapasztalatai köszönnek vissza a Hans Preiner zu Stübing nevére, 1602. március 15-én kiállított *Bestallungból* is, amely külön kiemeli, hogy a toborzóknak nem fiatal kölyköket (*Buben*), hanem hadakozásban járatos férfembereket kell felfogadniuk.⁶⁴ Alig egy évvel később, az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlés propozíciójának előkészítéséhez benyújtott szakvéleményében (1603. január 18.) Zacharias Geizkofler azt

⁶¹ Janko 1871: 199–201, 206, 208. Vö. még: Möller 1976: 29; Baumann 1994: 110; Waidmayr 2003: 54–55.

⁶² Szőlőkapálók felfogadásának tilalma Alsó- és Felső-Ausztriában, 1600. április 12. ÖStA HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 116r.–117v.

⁶³ Redlich 1964: 50–51. II. Rudolf pátense, 1600. november 10. ÖStA HHStA MEA MPP Konv. 2. 150r.–151r.

⁶⁴ Waidmayr 2003: 55.

fejtegette, hogy a hadsereg hosszabb időre történő felállítása azért szükséges, mivel az új toborzásoknál, főleg a lövészek között, fiatal kölykök is zsoldba szegődnek, akiknek nem lehet hasznát venni, az élelmet viszont „pusztítják”.⁶⁵

A MINDENNAPI MEGÉLHETÉS ZÁLOGA A RABLÁS?

A zsold állandó elmaradása, az emelkedő élelmiszerárakkal lépést nem tartóapidíjak nem egy alkalommal arra kényszerítették a katonákat, hogy a környék lakóinak kifosztásából tartsák el magukat és esetenként családjukat. Tették ezt annak ellenére, hogy az *Artikelbrief* cikkelyei rablásért halálbüntetést helyeztek kilátásba. Az Udvari Haditanács 1595. évi protokollumának február 23-i bejegyzése szerint, Andreas Medwe mustrabiztost azért küldték el Helckendorffba, hogy a raittenau ezred zsoldosai által elkövetett bűncselekmények – köztük egy paraszt meggyilkolásának – körülményeit vizsgálja.⁶⁶ Néhány hónappal később újra problémák adódtak Jacob Hannibal von Raittenau német katonáival. Végül 1595 decemberében megállapodás készült az ezred elbocsátásáról, amiből kiderül, hogy a katonák zsoldjának hátraléka – 14 hónapi szolgálati idő után – több mint 184 000 rajnai forintra rúgott.⁶⁷ A Raittenau és az udvar közötti mielőbbi megállapodást haladéktalanul szükségessé tette az a körülmény, hogy decemberben az ezred megmaradt katonái, akiket Bécs elővárosaiban helyeztek el, az elmaradt kifizetések miatt hozzákezdtek a lakosság módszeres kifosztásához. Rablásaiknak csak a hangadók elfogásával és december 20-i kivégzésével tudtak gátat szabni.⁶⁸

Mátyás főherceg 1598. május 15-én kelt levelében arról tájékoztatta II. Rudolfot, hogy az Alsó-Ausztriában mustrára váró Hermann Christopf von Russworm által toborzott gyalogezred zsoldosai eltartásukra négy krajcárt kapnakapidíjként. Ez azonban annyira kevés, érvelt a levélíró, hogy a katonák erőszakkal veszik el az élelmiszert a környékbeliektől. A főherceg ezért azt javasolta, hogy emeljék a duplájára a megmustrálásukra várók napi apanázsát, az alattvalók adóját pedig vagy csökkentsék, vagy engedjék el.⁶⁹

Nem csupán a német gyalogság tartotta fent magát esetenként rablásokból és más erőszakos cselekményekből. A tizenöt éves háború időszakában a vallon zsoldosokat tartották a leghírhedtebb gonosztevőknek.⁷⁰ Még mielőtt azonban bárki azt feltételezné, hogy az ilyen és ehhez hasonló gaztettek csak a fizetetlen külföldi zsoldosok voltak képesek, szeretném felidézni Zacharias Geizkofler 1599 augusztusában, Mátyás főhercegnek készített feljegyzésének egy elemét.

⁶⁵ Heischmann 1925: 45–47; Bagi 2005: 227.

⁶⁶ ÖStA KA Hofkriegsrat-Wien Protocollum Expedit Band. 194. Fol. 196v. 1595. február 23.

⁶⁷ ÖStA KA AFA 1595/12/1 ¼.

⁶⁸ Ortelius 1602: 101.

⁶⁹ ÖStA KA Best. 621/1599.

⁷⁰ Sahin-Tóth 2004: 303.

Geizkofler jelentése szerint Felső-Magyarországon a fizetetlen huszárok és a hajdúk egy része megszökött, a még zászló alatt állók pedig a falvakban garázdálkodnak, s egészen felprédálják a vidéket.⁷¹

* * *

A túlnépesedés, a rossz termésű évek és az ezekkel együtt járó szegénység űzte a városi és a paraszti társadalom alsó rétegeit, valamint a perifériára szorultakat a zászlók alá. Az éhenhalás elől menekülve jó részük fegyvertelenül állt szolgálatba, és többnyire magával vitte a családját is a táborokba. A megszolgált és remélt zsold egy részét soha nem kapták meg, vagy esetleg csak több hónapos késéssel jutottak hozzá. Saját maguk és családjuk eltartásának költségeit emiatt kénytelenek voltak kisebb csalásokkal és akár rablással is fedezni, némelykor összejátszva saját tisztjeikkel is ennek érdekében. A szolgálatba állás azonban nem oldotta meg tartósan ezeknek az embereknek a megélhetési problémáit. A tizenöt éves háború időszakában ennek ellenére többször is előfordult, hogy egy-egy ezred szemléljén többen jelentek meg az egység keretlétszámánál.⁷² Ez azért történhetett meg, mert aki egyszer katonai szolgálatba lépett, az esetek nagy többségében már nem tért vagy nem térhetett vissza korábbi életéhez. A két szolgálat közötti időt ilyenkor kóborlással (*gartender Knecht*) töltötték el a volt katonák, s a vidék lakosainak módszeres kifosztásából élve várták, hogy újra megmustrálják őket. Egy részük pedig a háborúk közötti időszakban alkalmi munkákból próbálta fenntartani magát.⁷³ Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy ezeknek egy része nem volt német származású. Annak ellenére ugyanis, hogy az *Artikelbriefek* tiltották más nációk felfogadását a német ezredékbe, előfordultak közöttük magyarok és horvátok is.⁷⁴

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
Niederösterreichische Gedenkbücher
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Mainzer Erzkanzler Archiv (MEA)
Reichstagakten (RA)
Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen (MPP)

⁷¹ ÖStA KA AFA 1599/8/12.

⁷² ÖStA KA AFA 1594/4/7; ÖStA KA AFA 1605/12/1; Kelenik 1991a: 99–100.

⁷³ Baumann 1994: 131–135; Roeck 1993: 76; Burschel 1994: 273–291; Hippel 1995: 29; Trauner 2000: 41–58.

⁷⁴ ÖStA KA Best. 621/1599.

Kriegsarchiv (KA)
Alte Feldakten (AFA)
Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen (Best.)
Hofkriegsrat-Wien Protocollum Expedit

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor – Oborni Teréz 2000: *A tizenhetedik század története*. (Magyar Századok sorozat.) Budapest.
- Bagi Zoltán 2001: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* (114.) 2–3. 391–445.
- Bagi Zoltán 2005: *A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. Különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Baumann, Reinhard 1978: *Das Söldnerwesen im 16. Jahrhundert im bayerischen und süddeutschen Beispiel. Eine gesellschaftsgeschichtliche Untersuchung*. (MiscBavarMonacensia 79.) München.
- Baumann, Reinhard 1984: *Georg von Frundsberg. Der Vater der Landsknechte und Feldhauptmann von Tirol*. München.
- Baumann, Reinhard 1994: *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München.
- Blau, Freidrich 1985: *Die Deutschen Landsknechte*. Kettwig.
- Burschel, Peter 1994: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*. (Sozialgeschichtliche Studien. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 113.) Göttingen.
- Czigány István 2004: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700*. Budapest.
- Delbrück, Hans 1920: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. (Viertel Teil. Neuzeit.) Berlin.
- Edelmayer, Freidrich 2002: *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München.
- Fiedler, Siegfried 1985: *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. In: Ortenburg, Georg (Hrsg): *Heerwesen der Neuzeit I/2*. Koblenz.
- Frauenholz, Eugen 1937: *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens*. (II: Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums. 2. Teil: Das Heerwesen des Reichs in der Landsknechtzeit.) München.
- Fronsperger, Leonhart 1573: *Kriegßbuch*. III. Theil. Frankfurt am Main.
- Fuchs, Theodor 1972: *Geschichte des europäischen Kriegswesens*. I. Band. Wien.
- Geöcze István 1894: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények* (27.) 502–537, 647–673.

- Hartung, Wolfgang 1986: Gesellschaftliche Randgruppen im Spätmittelalter. Phänomen und Begriff. In: Kirchgässner, Bernhard – Reuter, Fritz (Hrsg.): *Städtische Randgruppe und Minderheiten*. (Stadt in der Geschichte 13.) Sigmaringen, 49–114.
- Hämmerle, Christa 1998: Militärgeschichte als Geschlechtergeschichte. Von den Chancen einer Annäherung. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 9. 124–135.
- Heischmann, Eugen 1925: *Die Anfänge des Stehenden Heeres in Österreich*. (Deutsche Kultur, Historische Reihe 3.) Wien.
- Hippel, Wolfgang von 1995: Armut, Unterschichten, Randgruppen in der früher Neuzeit. In: *Enzyklopädie deutscher Geschichte*. Band 34. München.
- Hoyer, Siegfried 1975: *Das Militärwesen im deutschen Bauernkrieg 1524–1526*. (Militärhistorische Studien 16.) Berlin.
- Illustrierte Geschichte der K. u. K. Armee* 1898: I. Band. Wien.
- Janko, Wilhelm 1871: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien.
- Kelenik József 1991a: A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 3. 80–122.
- Kelenik József 1991b: A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 4. 3–52.
- Kelenik József 2005: Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok* (139.) 4. 969–1011.
- Kenyeres István 2007: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadifizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. *Levéltári közlemények* (78.) 2. 85–138.
- Klein, Kurt 1973: Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts (mit einem Abriß der Bevölkerungsentwicklung von 1754 bis 1869) In: Helczmanovszki, Heimold (Hrsg.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, 47–111.
- Krüger, Kersten 1996: Kreisfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bernhard R. Kroener – Ralf Pröve (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn, 47–59.
- Kurzmann, Gerhard 1985: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und Reiches*. Wien.
- Loewe, Victor 1895: *Die Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere*. Freiburg.
- Lünig, Johann Christian 1723: *Corpus juris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig.
- Meynert, Hermann 1854: *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Scjicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kreige*. Wien.
- Miller, Douglas 2004: *Landsknechte 1486–1560*. Sankt Augustin.

- Möller, Hans-Michael 1976: *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts.* (Frankfurter historische Abhandlungen 12.) Wiesbaden.
- Müller, Karl August 1838: *Das Soeldnerwesen in den ersten Zeiten des dreißigjaehrigen Krieges.* (Forschungen auf dem Gebiete der neueren Geschichte 2.) Dresden.
- Nagy László 1987: *Az erős fekete bég. Nádasdy Tamás.* Budapest.
- Nell, Martin 1914: *Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie.* Berlin.
- H. Németh István 2004: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség.* (Doktori mestermunkák sorozat.) Budapest.
- Ortelius Augustinus, Hyeronimus 1602: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395.* Nürnberg. (Reprint: Pytheas Kiadó, 2002.)
- Papke, Gerhard 1979: *Von der Miliz zum Stehenden Heer. Wehrwesen im Absolutismus.* (Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939 [1. Abschn.] I.) München.
- Parker, Geoffrey 1972: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* (Cambridge Studies in Early Modern History.) Cambridge.
- Pálffy Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr.
- Pálffy Géza 1996: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 2–3. 163–219.
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 2. 257–289.
- Pálffy Géza 2000: *A tizenhatodik század története.* Budapest.
- Pálffy Géza 2003: Türkenabwehr, Grenzensoldatum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123. 111–148.
- Redlich, Fritz 1956: *De praeda militari. Looting and booty 1500–1815.* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nr. 39). Wiesbaden.
- Redlich, Fritz 1964: *The german military enterpreiser and his work force. A study in european economic and social history.* Wiesbaden.
- Roeck, Bernd 1993: *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten. Fremde im Deutschland der frühen Neuzeit.* Göttingen.
- Rüstow Wilhelm 1864: *Geschichte der Infanterie.* I. Band. Nordhausen.
- Sahin-Tóth Péter 2004: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.) Budapest, 297–304.
- Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges. Lebenslauf und Kriegstagebuch 1617 des hessischen Obristen Caspar von Widmackter.* 2000. (Hrsg.: Holger Th. Gräf. Mit Beiträgen von Sven Externbrink und Ralf Prüve. Beiträge zur hessischen Geschichte 16.) Marburg an der Lahn.
- Trauner, Bernd 2000: *Gartende Landsknechte: Das Problem der beschäftigungslosen Soldaten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Diplomarbeit. Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck.

- Újhelyi Péter 1914: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest.
- Vries, Peer H. H. 1995: Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV. századtól XVIII. század végéig. In: Diederiks, H. A. et al (szerk.): *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. (Osiris Tankönyvek) Budapest, 61–122.
- Waidmayr, Ulrike 2003: *Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit*. Diplomarbeit. Universität Wien.
- Winkelbauer, Thomas 2003: *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1*. Wien.
- Wohlfeil, Rainer 1974: Wehr-, Kriegs- oder Militärgeschichte? In: Gersdorff, Ursula von (Hrsg.): *Geschichte und Militärgeschichte. Wege der Forschung*. Frankfurt am Main, 165–175.
- Wrede, Alphons von 1898: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. I. Band. Wien.

Csikány Tamás

„Nem kerestek engemet kötéllel, Zászló alá magam csaptam én fel.”

*Önkéntesség és kötelező szolgálat a 19. század első felében
és az 1848–49-es magyar honvédseregben*

A reformkor nagyszerű politikusai többféle programmal, elképzeléssel kívánták megvalósítani az ország kormányzati és társadalmi átalakítását, de nyilvánvalóan egyikükben sem merült fel a fegyveres megoldás, vagyis a háború lehetősége. Józanul gondolkodó politikus számára ez mindenkor valóban csak „ultima ratio” lehetett és lehet. Ráadásul a negyvennyolcas forradalom eseményei – e fogalmat akár idézőjelbe is tehetnénk – Batthyányban, Kossuthban, Széchenyiben és az országgyűlés tagjaiban tovább erősíthették azt a tudatot és érzést, hogy az évtizedes álmok megvalósíthatók békésen, a bécsi udvarral és kormánnyal szinte kézen fogva. Ennek megfelelően az 1848 tavaszán készülő törvénygyűttesben a hivatalba lépő magyar kormány hadügyi feladatait csak adminisztratív oldalról érintették.

Az 1848. évi III. törvénycikk a magyar minisztériumnak a császári-királyi haderő Magyarországon állomásozó részeinek irányításával kapcsolatos feladattairól úgy intézkedett, hogy a király a továbbiakban e kormányszerven keresztül fogja gyakorolni a végrehajtó hatalmát. Az uralkodónak a hadsereg országon kívüli alkalmazásáról, illetve a katonai beosztások ellátásáról szóló döntését a magyar kormány a király személye körüli miniszterének ellenjegyzésével befolyásolhatta. A hivatalba lépő kormánynak át kellett vennie a magyar kancellária és kamara, illetve a helytartótanács feladatait a katonaság ellátása, elhelyezése és az újoncállítás területén. A törvény szellemében tehát a jövőben a fenti területek vonatkozásában a magyar hadügyminiszter intézkedhetett. A hadsereg szervezésével, alkalmazásával kapcsolatos döntések azonban csak a birodalmi Udvari Haditanács helyébe lépő bécsi hadügyminisztériumban születhettek.

A birodalomnak ebben az időszakban összesen 58 gyalogezrede, 21 gránátos zászlóaljja és 37 lovasezrede volt. Ebből 15 gyalogezrednek, 5 gránátos zászlóaljnak és 12 huszárezrednek volt magyarországi hadkiegészítési területe, 65 340 gyalogos és 24 552 lovas rendszerített létszámmal.¹ Ezek közül azonban 1848 elején csupán 24 gyalogzászlóalj és 4 huszárezred állomásozott az országban, a többi a birodalom más tartományaiban váltogatta békehelyőrségeit. A magyarországi haderőhöz számolható még a 18 határőrezred és a sajkás zászlóalj, melyek

¹ Berkó 1957: 206. A gyalogezredek rendszerint három zászlóaljból álltak, zászlóaljként ezer főt számolhatunk.

saját kiegészítő területükön, az ország déli határai mentén állomásoztak. A fentiekén kívül 16, a birodalom más tartományaiból kiegészített gyalogászlóalj, 12 lovasezred és 1 tüzérezred állomásozott a magyar korona országaiban.² Ezen haderővel rendelkezett tehát az 1848 áprilisában hivatalba lépő magyar kormány. A fenti alakulatokat toborzott és katonai szolgálatra kötelezett katonák alkották.

A hadkiegészítés a 19. század első felének Magyarországon szabályozatlan és áttekinthetetlen volt. Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy az örökös tartományokban 1781-től bevezetett összeíró rendszert itt és Erdélyben nem foglalták törvénybe és így nem alkalmazhatták. A korábbi hadszervezési és kiegészítési módokat viszont ekkor már csak részben lehetett alkalmazni, pedig katonára egyre nagyobb számban volt szükség. Újoncállításra az önkéntesek toborzásán kívül – hivatalosan – csupán az általános nemesi felkelésről 1741-ben hozott törvényt alkalmazhatták. A szabályozatlanság lehetőséget teremtett a törvénytelenésekre, az erőszakos katonaállításra, hiszen az országgyűlésen időről-időre megajánlott újonclétszámot a helyi hatóságoknak minden körülmények között biztosítaniuk kellett. De vajon hogyan folyt az újoncozás, milyen törvények és milyen gyakorlat mentén?

ÚJONCÁLLÍTÁS A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREGBEN

A hétéves háború lezárultával átalakították a császári-királyi hadsereg hadkiegészítési rendszerét.³ Az örökös tartományokban felállított gyalogezredek állandó toborzókeretet kaptak, 1780-tól pedig megkezdődött a lakosság katonai szolgálatra alkalmas tagjainak összeírása. Ez tette lehetővé, hogy a következő évben bevezethessék az új összeíró és toborzó körzeti rendszert. A rendszer – 17. századi svéd mintát alapul véve és továbbfejlesztve – azon az elven alapult, hogy minden férfi hadkötelezettség alá vonható, ami alól megváltás szerezhető vagy helyettes állítható. Az összeírás alól mentesek voltak a nemesek, a papok, a hivatalnokok és ezek leszármazottjai is, illetve azok, akiknek a munkája feltétlenül szükséges volt a családok és a közösségek számára. Az iparosokat, bányászokat és a családfenntartókat biztosan nem kötelezték katonai szolgálatra. Az összeírtak mindegyikének sem kellett feltétlenül katonának állnia, hisz ezt a haderő akkori nagysága nem igényelte. A szükséges újonclétszám alapján az ezredparancsnokság a helyi hatóságokkal egyetértésben döntötte el, hogy az egyes településekről hány főt kell biztosítani. A kötelezetteket vagy sorshúzással választották ki, vagy „feltűnés nélkül, csendben” vitték el. A hadköteles kor 17 és 40 éves kor közé esett, a szolgálat pedig kezdetben az alkalmazhatóságig tartott, a 19. század első felében

² Urbán 1963: 152. Tüzér és műszaki alakulatokat ekkor Magyarországon még nem állítottak fel és nem egészítettek ki. A három fegyvernem, a gyalogság, a lovasság és a tüzérség csapatain kívül természetesen más alakulatok, szervek és intézmények is működtek az országban, de ezek most témánk szempontjából mellékesek.

³ Wrede 1898: 101.

pedig 14 évre csökkent. A tényleges katonai szolgálat után a katonaviseltek, ha kevesebbet szolgáltak 20 évnél, Landwehr, vagyis honvédő szolgálatra vehették igénybe. A 45. életévet elért férfiak számára minden kötelezettség megszűnt.⁴

Az összeíró rendszer bevezetése után is folyt a szabad toborzás, ami azonban csak külföldiekre terjedhetett ki. A kor előírásai szerint egy század béke létszámának akár 60%-a lehetett toborzott, tehát idegen eredetű. Az államkincstár és a kötelezettek kímélése érdekében békében az alakulatokat csak részben töltötték fel. Egy gyalogszázadban például békében csupán 100 fő szolgált. A hadi létszám elérése érdekében ezt a létszámot háború esetén további 40 fővel egészítették ki, olyanokkal, akik – korábban kapott kiképzés után – tartós szabadságon voltak.

Magyarországon az állandó, békében is meglévő ezredekéről szóló törvényt 1715-ben fogadta el az országgyűlés, ti., hogy „úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani”.⁵ Ugyanekkor erősítette meg az uralkodó az általános nemesi felkelés fenntartását is. A magyar ezredek a birodalmi haderő részét képezték, kiegészítésük szabad toborzással történt az ország területéről. A nemesi felkelést részletesen az 1741. évi LXIII. törvény szabályozta. E törvény meghatározta a kiállítandó katonalétszámot, illetve a felálló alakulatok ellátásának a módját is, ami zsinórmértékül szolgált a következő évtizedek újoncmegajánlásainál is. A nemesség számára az egyik legfontosabb eredmény kétségtelenül a 2.§ volt: „Azon, ez irányban külön kifejezett óvás mellett, hogy akár a fölkelés tartama alatt, akár megszűntével az ezekben [ti. a megajánlott újoncokban – Cs. T.] bármiképpen felmerülő fogyatékok betöltésére és újoncok állítására a karok és rendek semmi szín alatt ne köteleztessenek és soha ne legyenek kötelezhetők.” Vagyis a nemesi felkelés intézménye megmaradt, így a nemesi adómentesség is, de a nemesek és a telekkatonaként szolgáló jobbágyaik nem voltak katonai szolgálatra kötelezhetőek. A nemesi felkeléssel felálló alakulatok a háború után vagy megszűntek, vagy átalakultak állandó ezredeké, viszont ezek folyamatos kiegészítése már csak szabad toborzással történhetett. A nemesi felkelés törvénybe iktatásakor meghatározott létszámot veszteségek esetén nem kellett hatósági toborzással pótolni. A szabad toborzás területi szabályozása 1783-ban történt meg, amikor kijelölték a hadkiegészítési körzeteket.⁶

A magyarországi ezredek feltöltése 1791-ben vált sürgőssé az elkerülhetetlennek látszó francia háború miatt. Az országgyűlés először is törvénybe iktatta, hogy a katonaállításról és az ezzel kapcsolatos költségekről csak az országgyűlés dönthet, majd megajánlott hatezer újoncot.⁷ Egyúttal „a rendes katonafogadás körül sokféle kellemetlenség tapasztaltván” egy bizottság felállítását határozták el a megfelelő törvényjavaslatok kidolgozására, hogy az újoncozás gyakorlata a lakosság számára elfogadható legyen. Ez utóbbi nem történt meg, pedig a következő évben újabb ötezer főt kellett a kitörő háborúba küldeni. A Francia-

⁴ Lamberg 1841: 149.

⁵ Corpus Juris Hungarici. 1715. évi 8. tc.

⁶ Wrede 1898: 103.

⁷ Corpus Juris Hungarici. 1791. évi 66. tc.

ország elleni háború elhúzódása miatt 1796-ban az országgyűlés újabb ötvenezer főt ajánlott meg.

A szükséges létszám biztosítása Magyarországon rendkívüli nehézségekbe ütközött, különösen a gyalogezredekénél. A katonai sorozóbizottságok a helyi hatóságokkal együtt igyekeztek az adott területre kirótt újonclétszámot biztosítani. Az újoncozás alól mentesülők széles köre miatt azonban ez sokszor csak erőszakos, törvénytelen eszközök alkalmazásával sikerülhetett. Mentességet élveztek – mint láttuk – a nemesek, azok hozzátartozói, jobbágysai és cselédei, az állami és a közigazgatási tisztviselők, az értelmiségiek, az iparosok, minden polgár, akinek saját háza vagy üzlete volt, minden földműves, aki saját vagy bérelt, legalább negyed telken gazdálkodott, valamint a nők vagy özvegy férfiak, akiknek ellátásra szoruló gyermekeik voltak.⁸ Vagyis csupán a szolgaként, alkalmi vagy bérmunkából élők jöhettek számításba, akik közül azonban éppen a rendkívül rossz életminőség miatt sokat nem felelhettek meg az egészségügyi és fizikai kritériumoknak. Az újoncnak ugyanis legalább 5 láb 3 hüvelyk, vagyis 165 centiméter magasnak kellett lennie, ép, erős fogazattal – gyalogosoknál különösen a metszőfogak megléte volt fontos a töltény kettéharapásához – kellett rendelkeznie és nem lehetett semmilyen testi fogyatékosága. Ide tartozott a kopaszság, a rövidlátás, a „duzzadt nyak, a szűk mell, a magas vagy domború hát” stb.⁹ A testmagasságból a későbbiek során – főleg háború idején – engedtek, a 24 éves korukat még el nem ért fiatalok alacsonyabbak is lehettek.

Sorozások alkalmával sokszor kerültek szembe egymással a katonai és a polgári bizottságok, hisz a helyi hatóságoknak nehéz volt előteremteni a meghatározott létszámot, a katonai bizottságok viszont semmilyen engedményt sem tehettek.¹⁰ A polgári hatóságnak mindenképpen ki kellett állítani a szükséges létszámot, nyilván a közösség legkisebb sérelmével, ezért sokszor állítottak olyan embereket, akiknek a távozását szívesen vették az ott élők. Így került sor a munkakerülőkre, részegesekre, csavargókra vagy ilyennek gondolt emberekre, de sokszor a börtönök foglyaira is. A katonaillesítés fenti gyakorlata a kiegyezésig nem változott érdemben.

A törvényteleneségek sokszor végződtek perekkel és még többször vezettek a hadseregbe kényszerítették szökéséhez. Ilyen eseteket talált Eötvös Károly is, amikor a betyárvilágot kutatta, illetve betyárperekben kellett részt vennie. Leírása szerint a Sobri-banda egyik tagja, Varga Pista a következőképpen került szembe a hatóságokkal: „Ez 22–23 éves ifjú volt, erős, bátor és zord, mint a vas. Bement a vásárra, hogy jegyesének ajándékot vegyen. Épen katonafogdosás ideje volt, ráfogták, hogy kóbor gyerek, elfogták, megkötötték, besorozták egy gránátos ezredbe. Onnan megszökött és Vasmegyében csikósnak állt be. Később itt is felfedezték, innen is megszökött és Sobrihoz állt”.¹¹ Hasonló módon járt Czifra

⁸ Berkó 1957: 204.

⁹ Berkó 1943: 41.

¹⁰ Berkó 1943: 36.

¹¹ Eötvös 1904: 87.

Miska és Pista, akiket a kassai vásáron fogtak el. „Először könyörögtek, sírtak és kérve-kérték a szabadon bocsátást. Ez nem használt. Azután ellenálltak, daczoskodtak. Ekkor lehúzták őket a deresre.”¹² A testvérek később leütötték a kísérő káplárt és a Dunántúlra szöktek.

A toborzók bevett módszere volt a leitatás és a szerződés aláírása a részeg újoncjelölttel. Ez újabb gondok, fegyvelemsértések melegágya volt, ám ezeket már a katonai törvények érvényesítésével lehetett kezelni. A részeg rekrutákkal sok nehézség adódott, egy ilyen esettel találkozott 1848-ban az önkéntesnek készülő Hetvényi István: „Délután 4–5 óra tájban szerencsésen Győrbe érkeztem. Itt a város szélén, a kálváriadombhoz átellenben lévő katonai kórház előtt egy akácfa árnyékában ült egy verbungos gyalogkatona és mellette feküdt egy részeg újonc. Itt megállottam, s a katonával beszédbe eredtem. Ez elmondta, hogy Győrbe nagyban foly a toborzás. Ő itt arra vár, míg ezen újonc kialussza magát, azután megvizsgáltatja a katonai orvossal.”¹³

A lovasezredek kiegészítése jóval kevesebb gondot okozott Magyarországon. E fegyvernem csapatnemei közül – vértés, dragonyos, dzsidás, svalizsér és huszár – Magyarországról kizárólagosan a huszárokhoz toboroztak. Huszárnak jelentkezőt pedig viszonylag könnyen lehetett találni, a csapatnem nemzeti hagyományai és a magyarok lóhoz való tradicionális kötődése miatt is.

A napóleoni háborúk során a magyar országgyűlés több alkalommal ajánlott meg újoncot, illetve hozott törvényt a nemesi felkelésről. A törvények azonban továbbra sem szabályozták az újoncállítás módját, csupán létszámokat határoztak meg, illetve különböző engedményeket a törvényhatóságok által kiállítandó újonckal kapcsolatban. Minden alkalommal leszögezték ugyanakkor, hogy a megajánlott létszám kiállítása után vissza kell térni a szabad toborzásra, amely egyébként az újoncozás alatt szünetelt. Ezt foglalta írásba az 1809-ben kiadott toborzó szabályzat is, amelyben a katonáskodási időt még mindig élethossziglaniként határozták meg, ez a gyakorlatban nem jelentett 20 évnél hosszabb időt. Az önként jelentkezőknek minimum 6 évet kellett szolgálniuk, melyet ismételni lehetett.¹⁴

A napóleoni háborúk befejezése után a magyar országgyűlés 1830-ban ajánlott meg újra újoncot, összesen 48 000 főt. Ebből 28 000 fő kiállítását 10 éves szolgálati idővel kellett megkezdeni, a további 20 000 embert azonban csak háború esetén kellett besorozni. A katonáállítás mikéntjét továbbra sem szabályozták. Tíz évvel később foglalkozott ismét újoncmegajánlással az országgyűlés, 38 000 fő kiállítását foglalták törvénybe. Ezúttal a törvény előírta, hogy újoncok „mindenhol sorshúzással állíttassanak”. A sorshúzás az eddigieknél igazságosabb kiválasztást tett lehetővé, ugyanakkor azt a lehetőséget is meghagyta, hogy a „rövidebbet húzó” 100–200 forintért mást állítson maga helyett.

A szolgálati idő hosszát különböző birodalmi rendeletek is szabályozták. 1828-ban a kötelezettek számára 14 évet határoztak meg, tíz évvel később

¹² Eötvös 1904: 91.

¹³ Hetvényi 1989: 122–123.

¹⁴ Wrede 1898: 104.

a toborzópénz visszafizetésekor lehetővé vált a 10 éves szolgálat. 1843-ban végleg megtiltották az élethossziglani szolgálatot, a szerződések pedig minden fegyvernemnél 14 évre kötelezték az újoncokat.¹⁵ A magyar országgyűlés ennek ellenére 1840-ben is tízéves szolgálati időt határozott meg.

A gyalogezredek toborzó körzeteiben egy fő- és két-három fióktoborzó parancsnokság működött, rendszerint a körzet nagyobb városaiban. E parancsnokságoknak kellett biztosítaniuk az ezredek számára a folyamatos kiegészítést, a hatósági újoncozás időszakát kivéve, ezért szinte állandóan toboroztak. Különítményeket küldtek ki olyan helyekre, ahol számítani lehetett csoportosulásra: vásárokbá, búcsúkbá stb. Ezeken a helyeken zenével, tánccal és itallal igyekeztek rávenni a fiatalembereket a katonai szolgálatra. Toborzáskor bárki felcsaphatott katonának, olyan is, aki egyébként mentesítve volt a katonai szolgálat alól. Az önként jelentkezőknek 6 évet kellett vállalniuk, amit „kapitulációnak” neveztek. A jelentkezők toborzópénzt kaptak. A huszárezredeknek és a gránátos századoknak nem volt külön toborzó körzete, ezek állományát általában néhány gyalogezred körzetéből toborozták.

HADSEREGSZERVEZÉS 1848–49-BEN

A nagy változásokat hozó, de békésnek mondható 1848. márciusi napok után április végére az országban a helyzet jelentősen megváltozott. A korábban még realitásnak látszó békés átmenet az idő múlásával egyre reménytelenebbé vált. A veszély egyelőre nem Bécsből fenyegetett, hanem a nemzetiségiek lakta területekről. Különösen igaz volt ez a Délvidék vonatkozásában, ahol a szerb lakosság mozgalma felkeléssé szélesedett, valamint Horvátország irányából. Josip Jellačić ezredes, majd tábornok, akit márciusban neveztek ki a horvát báni méltóságba, nem fogadta el a magyar kormány iránti engedelmességet és nyíltan hangoztatta önállósági törekvéseit. Ebben a helyzetben a magyar kormánynak alkalmaznia kellett a császári-királyi hadsereg Magyarországon állomásozó csapatait, amihez – Batthyány kérésére – az uralkodó május 7-én királyi leirattal hozzá is járult. Közben azonban már megszületett a nemzetőrség mozgósításának ötlete is, mely tulajdonképpen „rejtett” hadseregszervezés volt.

A magyarországi állandó katonaság feletti intézkedési jog megszerzésén (III. törvénycikk) kívül a XXII. törvénycikk értelmében megindult a „nemzeti őrsereg” megszervezése is. A francia példák alapján felálló szervezetnek, illetve a kötelező jelleggel itt szolgáló polgároknak elsősorban a „személyes vagyonbátorság, a közcsend és a belbéke” biztosítása volt a feladata. A nemzetőrök soraiba kezdetben csak olyan húsz és ötven év közötti feddhetetlen polgárokat vettek fel, illetve kötelezték belépésre, akinek legalább 200 forint értékű háza vagy „fél telke” volt, esetleg hasonló értékű ingatlannal, illetve évi 100 forint

¹⁵ Wrede 1898: 105.

tiszta jövedelemmel bírt.¹⁶ A nemzetőrök gyalogosan vagy lovasként láthatták el a szolgálatukat, a tisztjeiket századosig bezárólag maguk választhatták, az a felettiüket és a nemzetőrség parancsnokát a nádor nevezte ki. A törvény rendelkezett a kiképzésről, az ellátásról és a nemzetőrök alkalmazásáról is. A nemzetőröket csak rendkívüli esetben lehetett a saját lakóhelyükön kívül alkalmazni.

Gyakorlatilag azonban már e törvény megszületése előtt, a forradalom napjaiban megkezdődött a nemzetőrség szervezése, melynek felállítását a tizenkét pont is követelte. „Az 1848-ik évben Martius 15-én a pozsonyi országgyűlésen kimondott közös teherviselés, jogegyelőség, szabadsajtó, szabadság és testvériség hírére az egész ország népét nagy öröm lepte meg, s mintegy villanyütésre az ország lakossága pezsegni forrongani kezdett. A haza és jogainak védelmére mindenfelé nemzetőrségek alakultak.” – írta az egyik résztvevő, Hetvényi István.¹⁷

Az első nemzetőr alakulat Pozsonyban szerveződött meg önkéntesekből. Előzménye a városi polgárőrség volt, mely a jelentősebb magyarországi városokban már a 18. századtól működött. A nemzetőrök szervezésének mintájául szolgált a bécsi forradalmárok, az aulisták légioja is. Sürgette a szervezést a császári-királyi katonaság kivonása, melyre a birodalom forradalmak és háborúk fenyegette területein, elsősorban Észak-Itáliában volt szükség. A pozsonyi nemzetőrség szervezéséről Ábrányi Kornél, az események résztvevője a következőket írta: „A sokféle katonai posztokat, őrségi állomásokat is pótolni kellett. Megalakult tehát gyorsan az első magyarországi nemzetőrség, amelynek zömét, természetesen, a pozsonyi jurátus és patvarista s más ezeken kívül eső ifjúság alkotta, de beléolvadt a polgári, iparos- és a kereskedői elem is.”¹⁸ A közel ezerfős szervezet vezetőjévé gróf Zichy Ottót választották, aki századokat alakíttatott. A nemzetőröknek nem volt egyenruhájuk, nemzetiszínű kokárda és karszalag különböztette meg őket. Fegyvereket mindenki maga hozott, ezekkel gyakorlatoztak és látták el a szolgálatot.

Máshol is önkéntesek igyekeztek fékezni az indulatokat, melyek többször fenyegettek zsidó közösségeket, esetenként császári intézményeket, császárhűnek tudott vagy vélt személyeket. A sokféle szervezet megjelenése korántsem jelentette azonban a hatékonyság növekedését. Nem véletlenül sürgette az ismert és elismert katona és tudós, Kiss Károly már március 17-én Pestről Kossuthot: „A polgári őrhadi institutionak centralisálva kell lenni, ha hány város annyi féle leend az őrhad, ha egy városban mint p. o. Pesten hatféle polgár őrhad is van, úgy elviszi a manó az egységet, ha valamiben szükség az egység, leginkább ezen institutioban szükség, az ország minden őrhadai egy formába öntessenek, egy parancsnok alatt álljanak.”¹⁹

A nemzetőrség szervezését az Országos Nemzetőrségi Haditanács irányította, amelyet április 20-án, ideiglenes jelleggel hozott létre a miniszterelnök.

¹⁶ 1848dik évi magyar országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek. Pest, 1848. 47–48.

¹⁷ Hetvényi 1989: 121.

¹⁸ Ábrányi 1899: 16.

¹⁹ V. Waldapfel 1950: 114.

A haditanács feladata volt a nemzetőri összeírás, felszerelés, kinevezések és más, a nemzetőrséggel kapcsolatos ügyek vitele. Májusban a haditanács már komoly szervezettel rendelkezett, így gyalogsági, lovassági, tüzérségi, gazdasági, politikai és fegyelmi osztálya is volt. A haditanács Pesten, a miniszterelnökséggel egy épületben működött, s csak szeptemberben költözött fel Budára, a hadügy-minisztérium mellé.

A szerb felkelés kitörése és kiszélesedése, illetve a horvát fenyegetés – a magyarországi császári-királyi haderő mellett – olyan katonai erőt igényelt, mellyel a magyar kormány feltétel nélkül rendelkezhetett. A minisztertanács május 15-én ezért elhatározta, hogy azonnal megkezdi a tízezer fős „rendes nemzetőrsereg” felállítását. A kiadott rendelet felszólított minden „honlakost”, hogy jelentkezzen a kijelölt települések „hadfogadó” helyein. Az önkénteseknek hároméves szolgálatot kellett vállalniuk, fegyvert és ruházatot az államtól kaptak, jelentkezéskor pedig húsz forint foglалó illette meg őket. A felhívásban pontosan rögzítették állománykategóriánként a havi járandóságot. A felállítandó tíz zászlóalj és a lovasüteg tisztii állásainak betöltésére is várták a jelentkezőket, egyrészt a császári-királyi hadseregből, másrészt „a tisztii fokozatra képes hazafiak” köréből. A felhívással a kormány tehát kizárólag önkéntesek jelentkezését várta és eltekintett a XXII. törvénycikkben a nemzetőrökkel szemben támasztott követelményektől. A toborzási utasítás szerint a jelentkezők életkora 18–40 év között lehetett, további feltétel volt a legalább 162 centiméteres magasság, a büntetlen előélet, az egészséges kinézet és a magyar állampolgárság. Ezzel megkezdődött a köznyelvben és hivatalosan is honvédeknek nevezett zászlóaljak felállítása.

Talán fogalmazhatunk úgy is, hogy a fenti felhívás – legalábbis kezdetben – tömegigényt elégített ki. A forradalmi változások felkorbácsolták a nemzeti érzést és a társadalmi igazságosság iránti lelkesedést, melyet szónoklatokkal, színelőadásokkal, zenés rendezvényekkel, röplapokkal és falragaszokkal igyekeztek fenntartani. Győrben például, ahogy Major István, a későbbi honvédtüzér fogalmazott: „két jeles szónok és népvezér felváltva tartottak lelkesítő beszédeket, kik nemcsak az ifjak könnyen lángra gyúló szívükhez tudtak szólni, de az öregek keblében a már hamvadófélben lévő szikrát is gyújtó beszédjükkel fel tudták ébreszteni”.²⁰ Mindennek köszönhetően a tíz zászlóalj megalakulására kijelölt városokban már az első napoktól tömegesen jelentkeztek az önkéntesek. A kialakuló általános társadalmi helyzet és hangulat szinte megkövetelte, hogy aki teheti, jelentkezzen katonának. A hadi helyzet súlyosbodásával egyre sűrűbben voltak hallhatóak a lelkesítő beszédek, újabb és újabb érveket felsorakoztatva a haza védelme mellett. „Lukács Sándor pedig mint kinevezett kormánybiztos a város főterén ezernyi nép előtt elkeseredett, harcias beszédet tartott, mit azzal kezdett, hogy a haza veszélyben van, s felszólította a népet, hogy minden fegyverforgató ember hagyja el munkáját és üzletét, a földműves ekéjét, fogjon fegyvert, vagy kaszát erős kezébe a haza és a szabadság védelmére. – Hisz tudja a világ,

²⁰ Major 1973: 16.

és tudja minden magyar ember, hogy őseink soha nem kímélték vérüket és életüket akkor, midőn a haza veszélyben volt, – s most ti sem fogtok gyáván hon maradni. – Én remélem, sőt hiszem, hogy a hazának minden hű fia sietni fog azon zászló alá, hol mint hat hónapos önkéntes nemzetőr felvétetik, hogy hazáját és szabadságát megvédje, mivel minden magyar hazájának tartozik. Most itt az idő és alkalom, rója le mindenki tartozását” – emlékezett vissza Major honvédtüzér a kormánybiztos győri beszédére.²¹ A hat hónapos önkéntes szolgálat létét ugyanakkor más forrás eddig nem erősítette meg.

A jelentkezni szándékozókak rendszerint a család sem tartóztatta, sőt azok férfitagjai kifejezetten büszkék voltak a családtag döntésére, az anyák, feleségek és szeretők pedig belenyugodtak a megváltoztathatatlanba. „Anyám könnyezett, könnyeit kettőnkért sírá. Nekem anyám könnye s jövője; hazám könnye s jövője közt kelle választanom. De hasztalan! Hazámat jobban szeretém, s az éppen alakuló Szabolcsi önkéntes Csapat zászlója alá letevém eskümet” – emlékezett vissza Borcsik Sámuel.²²

Egyre furcsábban nézték, ha egy egészséges fiatalember ezekben az időkben polgári ruhában járt az utcán. „Az nem volt ember s nem volt férfi, a ki gyáván féltette rongy életét, a ki került honfiúi kötelességét hűen teljesíteni” – írta le a kecskemétiiek véleményét egy Károlyi-huszár, Vasváry Ferenc.²³

A már idézett Hetvényi István pápai diákként tért haza Győrbe, hogy jelentkezzen a szerveződő 5. zászlóaljba. „Elmondtam szándékomat, hogy honvédnak beálllok, mely elhatározásom nem talált ellenzésre, sőt János bátyám Pozsonyból azt írta Pál bátyámnak: »Becsülöm a fiú bátorságát!« Édesanyám, mint a jó anyák, sajnált ugyan, de mivel a haza érdeke így kívánta, ő is belenyugodott, csak arra kért, hogy ne menjek vissza Pápára, és onnét ne menjek beállítás végett Pestre, hanem álljak be Győrbe”.²⁴ Ezt követően az anyáknak, feleségeknek nem maradt más dolguk, mint hogy felkészítsék a hadba indulót. Major honvédtüzér emlékei szerint a jelentkezés és a 20 pengőforint fogláló kézhezvétele után „volt is kelete mindennek, a boltok, különösen a gyógyszertárok tele asszonyok és leányokkal, kik siránkozó hangon kérték és vásárolták össze a sok mindenféle ragaszvásznon flastromot és balzsamot, mi fiúk, kedvesük sebét, mit majdan – a csatában – kap, gyorsan begyógyítsa. De hátra volt még a legszükségesebb, a tépés és a fáslik. Ehhez a munkához az esti órákat választották, hogy e szomorú és mégis kedves munkát, mit övéikért végeznek, késő éjben is folytassák.”²⁵ Közben pedig folyt a mulatozás a helységek fellobogózott és virágos utcáin, terein.

A jelentkezés a császári-királyi gyalogezredek illetékes hadfogóinál történt, ahol a kiadott rendelet szerint vizsgálták meg a jelentkezőket. A kezdeti lelkesedés és tömeges jelentkezés lehetővé tette, hogy a toborzó személyzet szigorúan

²¹ Major 1973: 16.

²² Borcsik 2002: 176.

²³ Vasváry 1885: 658.

²⁴ Hetvényi 1989: 123.

²⁵ Major 1973: 17

tartsa magát a szabályokhoz és a szokásokhoz. Különösen figyeltek a jelentkezők életkorára, az újonc nem lehetett 18 évnél fiatalabb. Később ezt már nem vették szigorúan, miként az előírt magasságot sem. Mihálka Endre szabósegéd negyedmagával Szombathelyen jelentkezett a haza védelmére: „Mind négyen a szombathelyi megyeház nagytermébe meg lettünk vizitálva. Hárman tökéletesen beváltunk, t.i. én, Simon Vendel és Csáky Ferenc. Vendel testvére nagy keserősége s bosszúságára nem vált be, mivel nyakán gyermekkori mély sebfordadások voltak, hogy idővel arra ne utaljon, mintha a csatákban kapta volna, s az által segélyt igényelhessen.”²⁶ Később Mihálka a harcok során mégis katonaként találkozott Vendel testvérel.

A lelkesedést táplálta az is, hogy a szerveződő zászlóaljok ruházata teljesen eltért a sorgyalogság ruházatától, és a vezényleti nyelv is magyar lett. Ez utóbival régi sérelmet orvosoltak a nemzetőrség szervezői. Büszkén énekelték a honvédek:

„Önkéntes hadi nemzetőr a nevem – a nevem,
Ezt a nevet becsülettel viselem – viselem.
Fizetésem nyolc krajcár ezüstpénz – ezüstpénz,
Úrimód megél abból a közvitéz – közvitéz.
Nem kell nékem rechtsumkehrte euch, abmasirn – abmasirn,
Ha ezt hallom, a lelkem is csak úgy sír – csak úgy sír.
Mondá meg magyarul mit akar – mit akar,
Azt meg is érti, meg is teszi a magyar!”²⁷

Erdélyben az unió kimondása után kezdődött meg a „rendes nemzetőr” zászlóalj megszervezése, ám itt még sokáig az önkéntes jelzőt használták a honvéd helyett. Jakab Elek, a szabadságharc résztvevője, későbbi történetíró szerint ez fejezte ki legtalálóbban a régi és az új katonai szolgálat közötti különbséget: „Nem a törvény parancsa gyűjtötte őket egybe, se nem kényszer: a nemzeti kormány s népszerű férfiak, hazafiasságra hivatkozva, fölhívták az ifjúságot a honvédelmére zászlók alá gyűlni, s az ezerenként sereglett össze; gyalog zászlóaljakat és huszár ezredeket alkottak szívök önkéntes elhatározásánál fogva, szabad akaratból, a harcz tartamáig.”²⁸ Kolozsváron és Marosvásárhelyen két önkéntes zászlóalj alakult, a későbbi 11. és 12. honvédzászlóalj.

A kezdeti sikeres toborzás néhány hét eltelte után azonban egyre nehezebbé vált: jelentkezett az önkéntesség kiszámíthatatlanságának minden gondja. A rendeletben szereplő tízezer ember augusztus közepére sem állt rendelkezésre, még ekkor is hiányzott több száz fő.²⁹ Nehezítette a helyzetet, hogy a nyári betakarítási

²⁶ Mihálka 2002: 26.

²⁷ Major 1973: 19.

²⁸ Jakab 1880: 326.

²⁹ Urbán 1973: 262.

munka ideje járta, melynek befejezését a földből élők és a földművesek mindenképpen meg akarták várni.

A lassan szerveződő zászlóaljok és az egyre kiszélesedő „délvidéki kisháború” ugyanakkor minél gyorsabban újabb csapatokat igényelt. E sürgető szükség eredményezte, hogy a kormányzat a helyi nemzetőrök kötelező „mobilizációját” is elrendelte. Batthyány július 5-én szabályozta ennek módját. A megyékre a hadügyminiszter rótta ki a szükséges létszámot, meghatározva a gyülekezési, illetve a szolgálat ellátási helyet is. A Dunántúli megyék a horvát határt, a Dráva-vonalat felügyelték, a Duna vonalától keletre esők pedig a bácskai és a bánásági táborba vonultak. A miniszterelnök rendelete szerint a nemzetőröket időről-időre váltani kellett, a kimozdított nemzetőrség költségeit az állam állta, a nemzetőrök a tábori szolgálat alatt ugyanolyan juttatásokban részesültek, mint az önkéntesek.³⁰ A haderő létszámának növelése azonban sok nehézségbe ütközött. Sokszor kényszerítették olyat is tábori szolgálatra, aki még nemzetőr se lehetett volna. A személyek kiválasztásánál – ha nem volt elég önkéntes – sorshúzást vagy kényszerített alkalmaztak, ami persze rányomta bélyegét a tábori szolgálatra is. A parancsnokok számára sok gondot okozott a nemzetőrök hozzáállása, de bajos volt a váltások megszervezése is. A parancsnokok sokat bosszankodtak azon, hogy a begyakorolt katonákat akkor engedik haza, amikor már igazán használhatók lennének.

A kötelező mobilizáció körüli nehézségek miatt 1848 augusztusában változtatott a kormányzat, a feszültségek oldására bevezették az önkéntes mobilizációt, melyet a miniszterelnök augusztus 13-án rendelt el. Önkéntesek jelentkezésére persze elsősorban akkor számíthattak, ha eltörlik a törvényben előírt vagyoni feltételeket és az életkor alsó határát is leszállítják. A jelentkezők hosszabb időre – a háború végéig, de legfeljebb három évig – vállaltak szolgálatot. Az új rendszer kidolgozásakor úgy határoztak, hogy az önként jelentkezőket – az eddigi gyakorlattól eltérően – nem indítják egyből a hadszíntérre, hanem előbb táborokba vonják össze őket, ahol megkapják a felszerelésüket és megkezdődhet a kiképzésük is. Batthyány Lajos miniszterelnök augusztus 27-én kijelölte a négy táborát, az önkéntes nemzetőrök gyülekezőhelye Pápa, Vác, Szolnok és Arad lett. Az önkéntesek gyülekeztetése, felszerelése és némi kiképzése után innen kellett az összeállított kötelékeket a harctérre irányítani, ami Arad kivételével meg is valósult. Az augusztus végi intézkedésében Batthyány kinevezte a táborok parancsnokait is. A Dunán túli kerület pápai táborát Kosztolányi Móric, a Dunán inneni kerület váci táborát Ivánka Imre, a Tiszán inneni kerület szolnoki táborát Görgei Artúr, a Tiszán túli kerület aradi táborát pedig Máriássy János vezette, mindannyian őrnagyi rendfokozatban.

A nemzetőrségről szóló törvény lehetőségeit kihasználó hadseregszervezési megoldások nem biztosítottak megnyugtató megoldást egy olyan haderő kialakítására, mely egyaránt megvédhetné az országot a belső és külső fenyegeté-

³⁰ Urbán 1973: 147.

sektől. Ezt átlátva az országgyűlés Kossuth Lajos 1848. július 11-i beszéde után megkezdte az ún. újoncállítási törvényjavaslat vitáját. A hosszas vita eredményeként elfogadott törvényjavaslat szerint a „rendes katonaság” létszámát az új honvédsapatokkal együtt, a határőrezredek nem számítva, 200 000 főre kellett emelni. Ebből 40 000 gyalogos és 4300 lovas azonnali kiállítására az újoncozás előkészítését meg kellett kezdeni. A katonai kötelezettség a papok, határőrök, családfenntartók és alkalmatlanok kivételével minden férfire vonatkozott 19 éves kortól. A szolgálati időt négy évben határozták meg. Először a 19 éveseket kellett sorozni, utána a 20 éveseket és így tovább. A törvényjavaslat megváltást vagy helyettesítést nem engedett, a toborzásokat pedig megszüntette. Az országgyűlés a leendő törvény alkalmazását a háborús állapotok megszűnéséig tartotta szükségesnek.³¹ Ez a törvényjavaslat tehát – Magyarországon először – az általános hadkötelezettség bevezetését tervezte, az uralkodó azonban nem hagyta jóvá.

A magyar haderő létszámának a növelésével szeptemberben ugyanakkor már nem lehetett tovább várni. Jellačić támadásának hírére az immár ügyvezető miniszterelnökként tevékenykedő Batthyány és az országgyűlés is sorra adta ki az intézkedéseket a csapatok feltöltésére és újabbak felállítására. Batthyány szeptember 13-án intézkedett a toborzás folytatásáról, az első tíz zászlóalj kiegészítéséről és újak felállításáról. A következő napokban újabb és újabb intézkedések születtek, szeptember 16-án az országgyűlés elfogadta azt a határozatot, mely szerint a törvényhatóságoknak 127 lakos után két újoncot kell biztosítaniuk. Két nappal később Batthyány rendeletet adott ki, melyben a következőket írta: „Állítsátok ki, akár egyenes besorozás, akár sorshúzás, akár toborzás útján a községre eső honvédek számát”.³²

A pákozdi, majd a schwechati csata leegyszerűsítette mind a politikai, mind a katonai helyzetet. A magyar haderő szervezéséhez többé nem volt szükség semmilyen kerülő útra, nyíltan lehetett sorozni és toborozni. Kialakult a honvédsereg, melynek hadkiegészítése részben önkéntességen, részben a fent ismertetett kötelezettségen alapult.

A honvédseregben szolgáló katonákkal szemben – függetlenül attól, hogy kötelezettként vagy önkéntesként kerültek a soraiba – elvárták, hogy odaadással, akár életük veszélyeztetésével vagy feláldozása árán is teljesítsék kötelességüket. Az országban kialakult általános közhangulat ezt jelentősen támogatta, miként azon lehetőségek is, melyekkel a katonai vezetők élhettek a katonaközösségek összekovácsolása terén. A különböző korok hadseregeinél minden korban fenn kellett tartani a három testőr legendás mondásának, a „mindenki egyért, egy mindenkiért” elvét. E nélkül a siker elképzelhetetlen volt, különösen olyan forradalmi időkben, amikor szinte újonc hadseregről beszélünk. E szellemiség egyenlíthette ki az önkéntes és kötelezett katona közötti különbséget, tehette sikeressé a hadsereget.

³¹ Pap 1866: 388–389.

³² Közli: Urbán 1986: 676.

A KÖZÖSSÉGI SZELLEM KIALAKÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS MÓDSZEREI A HONVÉDSEREGBEN

A hadviselés egyik legfontosabb jellemzője, hogy a kitűzött cél mindenkor optimális erő és eszköz felhasználással érhető el, ami nemcsak mennyiségi, hanem egyben minőségi követelményt is támaszt. Ez azt jelenti, hogy mindig számot kell és kellett vetni azzal, mekkora létszámú és milyen haderőre van szükség a szembenálló fél legyőzésére vagy támadásának visszaverésére. A háborúk történelmének valószínűleg már a legkorábbi szakaszában kiderült az is, hogy a haderőnek nem elég csupán egy alkalmilag összegyűlt csoportnak lennie, hanem feltétlenül szükséges a belső összhang megteremtése is a résztvevők között, olyan munkamegosztás, illetve együttműködés kialakítása, mely révén a győzelem a leggyorsabban és a legkevesebb áldozat árán érhető el. Mindez olyan egymásrautaltságot feltételez, amelynek jelentősége nem hasonlítható az élet semmilyen más területén kialakuló kapcsolathoz, hiszen itt közvetlenül a túlélésről van szó, közvetve pedig akár egy egész nép vagy népcsoport jövőbeni sorsáról. A vezérnek vagy parancsnoknak tehát igen nagy gondot kellett mindig is fordítania arra, hogy katonái olyan közösséget alkossanak, amelynek tagjai „feltétel nélkül” támogatják egymást, hogy lehetőleg mindenki azzal a tudattal mehessen háborúba, csatába, harcba, hogy bajtársaira mindenkor számíthat és válságos helyzetben is kitartanak mellette. Küzdeni tudás egymásért és a közös cél eléréséért: ennél fontosabb jellemzője nem lehet egy katonai közösségnek, hiszen ez a tudat adja a haderő morális felkészültségét, legfontosabb harci erényét. Ezt nevezték a legtöbb európai hadseregben „Espirit de Corps”-nak. Egy 1841-ben kiadott, a császári-királyi gyalogságnak szóló oktatási szabályzat a következőképpen definiálta e fogalmat: „Egyetértés és a közösségi szellem vagy is az igazi katonamentális mely együtt megy kéz a kézben, ahogy Isten teremtette, egy másfajta értéket képez. Az ezred rendjébe, egyetértésébe és hősiességébe vetett állandó bizalom és nemes buzgóság, mely a megszerzett dicsőséget az alkalomszerűségből kiragadja, ezt nevezzük Espirit de Corps-nak.”³³ Carl von Clausewitz, porosz katonai teoretikus a következőképpen fogalmazta meg e közösségi szellem jelentőségét: „Minden hadsereg harci erénye bizonyos meghatározott erkölcsi tényezőként szerepel, melynek befolyása éppúgy megbecsülhető, mint bármely más eszköz, melynek erejét, értékét kiszámítjuk. A harci erénynek a hadsereg egyes részeire nézve ugyanolyan jelentősége van, mint a hadvezér géniuszának az egész hadseregre nézve. A hadvezér csak az egészet vezérelheti, annál a résznél, melyet a hadvezér közvetlenül nem vezérel, a harci szellemnek kell a hadvezért helyettesítenie.”³⁴

A közösségi szellem kialakítására és fenntartására minden korban megvoltak a megfelelő módszerek, eszközök. Ennek erősítése különösen akkor volt fontos, amikor a katonák érzelmileg nem kötődtek a háború ügyéhez, így a zsoldos-

³³ Melczer 1841: 3.

³⁴ Clausewitz 1999: 149.

hadseregeknél vagy a kényszertoborzottak, besorozottak körében volt leginkább szükség olyan, sokszor adminisztratív módszerek alkalmazására, melyek e tudatot kialakíthatták. Ilyen volt például a bíraskodás átadása a közösségnek, mely a 17–18. század hadseregeinél volt elterjedt jelenség: a közösség fegyelmét megsértőket közösen is büntették meg.

A reguláris hadseregek esetében legtöbbször a harcászat is a közösség összetartó erejére épült. Az ókori falanx, a svájciak kora újkori négyszöge, a spanyol terció vagy Nagy Frigyes hadseregének szépen kiigazított sorai mind az egymásrautaltságra alapoztak, ha kellett, a vakfegyelem eszközeivel, a drill alkalmazásával. Ehhez volt szükség az egységes fegyverzetre, felszerelésre, egyenruhára, ami szintén fontos tényezője az egyöntetűségnek. Ugyanezt erősítették azok a jelképek is, melyek hamar kialakultak a hadseregek történetében. A különböző jelvények, majd zászlók a közösségek összetartozásának legfontosabb kellékei lettek, melyek magasan lobogva hirdették a kötelekek harci szellemét és erényeit. A zászló mellett alkalmaztak más, hétköznapibb megkülönböztető jelzéseket is, ilyen lehetett egy felirat a zászlón vagy egy kis eltérés a ruházaton, a viseleten, hajzaton, bajuszon, esetleg egyes ezredtulajdonosok vagy az ország, tartomány, város nevének viselése. Szintén a közösségi szellem megteremtésével magyarázható az egyenruha színeinek alakulatonkénti eltérése, amely a 19. század végéig jellemző maradt. E kellékek akkor is megőrizték jelentőségüket, amikor a hadseregek tagjai közvetlenül is érdekeltté váltak a háború sikeres megvívásában. A függetlenségi vagy forradalmi háborúk, szabadságharcok önkéntesei, de a besorozottak is társadalmi helyzetük megőrzéséért vagy javításáért harcoltak, ami meghatározó ösztönző erőnek bizonyulhatott, ám a háború viszontagságait mégis elsősorban a közösség erejére támaszkodva lehetett sikeresen túlélni. Ezért őrizhette meg a zászló a jelentőségét, és emiatt alakulhattak ki újabb és újabb jelképek is. Számtalan példát szolgáltat minderre a francia forradalmi és a napóleoni hadsereg, s így volt ez az 1848-ban életre hívott magyar hadseregben is. A honvédsereg sajátos arcúlatára a hadsereg szervezésével egy időben elkezdett kialakulni: a számtalan gond megoldása során szándékosan vagy véletlenszerűen nem mindig az ismert osztrák példát követték.

Az új honvédzászlóaljok öltözete merőben eltért a császári-királyi csapatokétól, barna atillát, kék, csizmába tűrhető szűk nadrágot és fekete csákót írtak elő számukra. A csákó viselete elsősorban díszelgéskor és harcban volt kötelező, a rendes nemzetőrök, vagy ahogy egyre gyakrabban nevezték őket, a honvédek, hétköznapokon táborig sapkát viseltek, mely „kék posztóból veres szegéssel s rajta a század száma, szinte veres posztóból”³⁵ készült. A sapka lefelé álló borszemernyővel, e felett pedig körbefutó, nemzetiszínű zsinórral rendelkezett. A homlokrészt nemzetiszínű rózsával díszítette, amely alól rézgombra gombolódó zsinórhurok indult.³⁶

³⁵ A „Honvéd rendes zászlóaljok öltözet-szabályzata” előírását közli: Barczy–Somogyi 1986: 85.

³⁶ Cs. Kottra 1999: 86.

A császári-királyi hadsereg azon alakulatai, melyek vállalták a magyar kormány szolgálatát a külsőségekben is jelezték állásfoglalásukat. A tisztek nemzeti színű szalagot, övet viseltek, s a csapatzászlóra is kötöttek egy széles szalagot. A zászlókat később le is cserélték a hivatalosan elrendelt fehér, piros-zöld farkasfogakkal szegélyezett, egyik oldalán a magyar koronát, a másik oldalán Szűz Máriát ábrázoló zászlókra. Az új zászló felszentelése – ha volt rá mód – előírás szerint zajlott. A 6. honvédszászlóalj ünnepségére Szalkay Gergely, a zászlóalj későbbi parancsnoka a következőképpen emlékezett vissza: „August. 4-én zászlószentelésünk volt a püspöki egyházban [ti. Veszprémben – Cs. T.] maga az öreg püspök által, nagy tömeg minden rendű polgárság jelenlétében. A zászlóalj a templom előtt állott, jobbra és balra oldalszárnyakat képezve. Végződven az Isteni tisztelet, és felszentelvén a zászlót, kihozatott a templom eleibe; hol a szokásos szegek beverése megtörténvén az öreg püspök megáldotta a zászlóaljat és egy lelkesítő beszédet intézett hozzá; mellynek végeztével Szalkai segédtiszt után elmondott az eskü a haza, a király és az alkotmány megvédésére. Szabó őrnagy pedig kezébe fogván a zászlót, következő beszéddel adta azt által: Lelkes bajtársaim honvédek! Nézzetek ide e szent jelre, nézzétek a szalagot mellyen arannyal hímezve állanak e szavak »Éljünk, haljunk bár de győzzünk!«. Ez ígét vessétek be kiolthatatlan betűkkel kebleitekbe, és legyen e jelhez hűségtek olly tiszta, olly ragyogó mint az arany betűk!”³⁷

A gyalogzászlóalj és lovasezredek zászlóit jelképesen egy zászlóanya adományozta, akinek a katonai kötelék egyben esküt is tett arra, hogy a háborúból győzedelmesen visszahozza a zászlóját. A zászlóanya szerepét egy köztisztületben álló hölgy tölthette be. Az 5. honvéd- és a 15. (2. székely) gyalogezred 1. zászlóaljának zászlóánya például Kossuth Lajos felesége, Meszlényi Terézia volt.³⁸

A zászlót a zászlótartó őrizte és hordta, akinek nem volt szabad kiadnia a kezéből. Ha mégis megtette, akkor hadbírótság elé állították és rendszerint halálra ítélték. Így járt a 9. honvédszászlóalj zászlótartója, akinek a kezéből a tápióbicskei ütközetben a 3. honvédszászlóalj parancsnoka kivette a zászlót és így indult rohamra. Az ütközet győzelemmel végződött ugyan, a zászlótartót két nappal később ennek ellenére kivégezték.³⁹ A zászlóalj számára a legnagyobb szégyennek számított, ha az ellenség kezébe került e jelkép, olyannyira, hogy az alakulat felosztatását és újjászervezését vonta maga után. Így járt az 1. honvédszászlóalj is az 1849. július 2-i komáromi csatában. A zászlóalj e naptól kezdve – bár kapott új zászlót – csak ponyvával fedett üres zászlórúddal vett részt a harcokban.⁴⁰

A magyar honvédseregénél, mint általában a forradalmi haderőknél, kimutatható több, a reguláris hadseregektől eltérő sajátosság, mint például az „alulról jövő” kezdeményezések támogatása, érvényesülése. Ezek közül is a legismertebb és leghatásosabb a vörös tábori sapka kitüntetésként való használata, mely

³⁷ Szalkay 1998: 19.

³⁸ Barczy–Somogyi 1986: 225; Csikány 2008: 166.

³⁹ Hoffmann 1906: 44.

⁴⁰ Csikány 2003: 102.

a katonai közösség helytállásának, hősiességének, a haza iránti elkötelezettségnek a jelképe lett. A szabályzattól eltérő vörös tábori sapkát a 9. honvédszászlóaljnál kezdték viselni. A zászlóalj kitűnő helytállása egy idő után jelképpé tette a „vörössapkát”. Ennek lelkesítő hatását igyekezett kihasználni a hadvezetés, amikor 1849 áprilisában Görgei Artúr tábornok, fővezér javaslatára Mészáros Lázár tábornok, hadügyminiszter egy rendelettel hivatalosan is engedélyezte annak viselését: „A hadsereg ideiglenes parancsnoksága felterjesztésére és a honvédelmi bizottmány beleegyezése következtében, a vörös sapkák viselése a hadseregben, mint egyes testületek ellenség előtti kitűnő vitézsége megjutalmazása hozatik be; a viselhetési jog egy más osztályra kiterjesztése a hadsereg főparancsnokságra ruházta. Ennélfogva a hadseregben mind egyesek, mind testületek, melyek engedelményt előmutatni nem tudnak, a vörös sapkák viselése, mint egy el nem nyert díszjel birtoklása, szigorúan tiltatik.”⁴¹

A hadjáratok tervei a hadvezérek elhatározása, döntése alapján, a táborkari tisztek által kidolgozva a főhadiszálláson születtek, s lehettek bármilyen jók és ötletesek, a megvalósítás, vagyis a terv sikere elsősorban mégis a közkatonákon múltott. Azokon, akiknek minden körülmények között a lehető legjobban kellett ellátni feladatukat, akár az életük árán is, és akkor is, ha sokszor az alapvető feltételek hiányoztak a „szabályszerű” harchoz. Szinte minden nap le kellett győzniük természetes félelmüket. Vajon mit éreztek a katonák a harcok alatt, hogyan igyekeztek túlélni egy olyan helyzetet, ami minden emberi jó érzésnek, ösztönnel ellentmond, amiről Garay Antal, a 49. honvédszászlóalj zászlóartója, majd tisztje a következőképpen nyilatkozott:

„Aki még nem volt ütközetben, nem képzelheti magának az érzést, mely az ember lelkét elfogja a csata előtt. Először is az idő oly lassan múlik, mintha a földhöz volna láncolva, a percek óráknak tetszenek. Az embert ekkor olyan valami fogja el, amelyet leírni nem, hanem csak érezni lehet. Komoly, könnyelmű, elszánt ingerült mind egy percben. Ily alkalomkor, igen kevés beszéd történik, a legénység puskájára, a tiszt kardjára támaszkodik, egyes szavakon kívül semmi más nem hallatszik, az arcok többnyire elszántságot mutatnak, de ritka arc, melynek színe meg ne változnék; a legbátrabb is úgy, mint a gyáváé. Az egyiké félelemből, a másiké ingerültségből. Mint egy villám úgy fut az ember izmain keresztül egy borzadály, mely az ember egész valóját megreszketteti. Nem félelem az, hanem nyugtalan békétlenség. Ez a megindulásnak, felbuzdulásnak állapotja, még pedig olyan, aminőt az életben csak ily esetben lehet tapasztalni. Ez így tart, míg az ágyúgolyók kezdenek a légből röpülni és a csapatok közé ütni. Ekkor a legénység végignézi a fegyverét, a tiszt jobban megmarkolja kardját. A dobos a dobverőt a dobra illeszti míg a parancsnok szava »Vigyázz!« nem hallatszik. Ekkor lángolnak újra az arcok, a szemek villognak s a szív erősen dobog. Egy pillanat és a parancsnok szava: »Gyorsan indulj!«

⁴¹ *Közlöny. Hivatalos lap.* 76. szám. 1849. április 11.

A dob megperdül s mintegy új erőt ad a tagokba, a golyók süvitenek, itt-ott egy jó barát esik el, a vérszomj újra erősebben nő, a gyors menést követi e szó: »Rohanj!« S ezer torok ezt kiáltja: »Előre, előre!« Aki ezt nem próbálta, nem tudja képzelni, hogy mit képes az ember érezni.⁴²

Ugyanerre egy kortárs orosz katona, aki részt vett a cári hadsereg magyarországi hadjáratában a következőképpen emlékezett: „Nem mondhatnám, hogy az ütközet alatt valami jó kedve volna az embernek. Bátorítjuk magunkat úgy, ahogy, iszunk egy kis szíverősítőt és eskünkre gondolunk, mely kötelez. Hát bízik a katona a jó Istenben is, meg a szerencséjében, egy kis fohászkodást is told hozzá és aztán lassanként visszazáll a szívébe a bátorsága. Még a halál sem tűnik fel többé oly félelmesnek. Hogy a halál távolról nézve félelmes, az bizonyos, de ha szemközt állunk vele úgy megfeledkezünk róla, mintha nem is léteznék.”⁴³

A katona számára azonban nem csak a harc teremtett nehezen elviselhető körülményeket, hanem maga az az életforma, amelyet a háború kényszerített rá. A mindennapok elviselése legalább olyan nehéz volt, mint kiállni az ellenség ágyúi és puskái elé. Vajda János naplójában így írt erről: „Nem is maga a csata tűz az, mely a katonai, illetőleg háborúi élet legnehezebb oldalát képezi. Ellenkezőleg! Tulajdonképpen annak a könnyebb része. Hanem a fáradalmak, az irtóztató testi sanyar, mely utóbb a katonát oly közönyössé teszi, hogy már utóbb kívánja a tüzet, mely vajha fölmentené a már kiállhatatlannak vélt szenvedésektől”.⁴⁴ A katonáskodó költő, aki persze kevésbé mostoha körülmények között élt a szabadságharc előtt, mint a legtöbb „átlag” bajtársa, nehezen viselte a szinte állandó meneteléseket, a sokszor kiszámíthatatlan táborig és élelmezési viszonyokat, a nagy hideget vagy meleget, amivel szemben szinte semmi menedék nem akadt.

Ennek ellenére önkéntesek több tízezres hada igyekezett a zászlók alá, „hogy a csaknem emberfölötti fáradtságokat kiállja.”⁴⁵ A magyar katona, a honvéd számára fontos támasz volt az is a nehézségek és a félelem leküzdésében, hogy a hazáját, a szülőföldjét, a családját védte, valamint mindazt, amit a forradalom hozott számára. Ebből meríthette azt az erőt, mellyel szinte hihetetlen sikereket és győzelmeket ért el 1848-ban és különösen 1849-ben. Európa két hatalmas hadseregének kellett felvonulnia ahhoz, hogy győzedelmeskedni tudjon felette: „hazaszereget s valódi férfias büszkeség, kitűnni társai között” – írta Vajda János.

⁴² Garay 1914: 72–73.

⁴³ Trócsányi é.n.: 157–158.

⁴⁴ Vajda 1998: 63.

⁴⁵ Vajda 1998: 64.

FORRÁSOK

- Ábrányi Kornél 1899: *Képek a múlt és jelenből*. Budapest.
- Borcsik Salamon 2002: Töredék napló 1848-ik év marc(ius) 15-étől 1849-ik év októ(ber) 3-ikáig a forradalmi hadjáratból. In: Bene János – Hermann Róbert – Kedves Gyula – Takács Péter (szerk.): *„De víg élet, s mily gyöngy élet ... a honvédelet”*. Nyíregyháza, 176–200.
- Clausewitz, Carl von 1999: *A háborúról*. (Fordította Báró Hazai Samu.) Reprintkiadás. Veszprém.
- Corpus Juris Hungarici. CD KJK KERSZÖV 1999.
- Eötvös Károly 1904: *Emlékezések*. Budapest.
- Garay Anta 1914: *Párisi és hazai forradalmi emlékeim 1848–1849*. Gyoma.
- Hetvényi István 1989: Emlékirat (Egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből). *Arrabona*. 24–25. 117–133.
- Jakab Elek 1880: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Budapest.
- Major István 1973: *Honvéd élményeim 1848–49-ből*. (S.a.r.: Szöcs Sebestyén.) Budapest.
- Melzer Andor 1841: *Der Unterricht des Gemeinen Infanteristen*. Wien.
- Mihálka Endre 2002: Mihálka Endre naplója. In: Bene János – Hermann Róbert – Kedves Gyula – Takács Péter (szerk.): *„De víg élet, s mily gyöngy élet ... a honvédelet”*. Nyíregyháza, 23–175.
- Szalkay Gergely 1998: *Szenttamástól Világosig. Szalkay Gergely emlékirata 1848–1849-ről és a 6. honvédzászlóalj történetéről*. (Szerk.: Székelyné Körösi Ilona.) Kecskemét.
- Trócsányi Zoltán é.n.: Egy orosz katona elbeszélése az 1849-i magyarországi hadjáratról. In: *Két emlékirat az 1849. évi intervencióról*. (S.a.r. Trócsányi Zoltán.) Budapest.
- Vajda János 1998: *Egy honvéd naplójából*. Budapest.
- V. Waldapfel Eszter 1950: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. I. kötet, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barczy Zoltán – Somogyi Győző 1986: *A szabadságharc hadserege*. Budapest.
- Berkó István 1957: Az 1848–49. évi szabadságharc hadkiegészítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 1–2. 204–225.
- Berkó István 1943: Súrlódások az újoncozásnál az 1792–97. évi francia háború alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. 35–59, 138–158.
- Csikány Tamás 2003: *Csata Komáromnál avagy a szabadságharc harcászata*. Budapest.
- Csikány Tamás 2008: A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban. In: Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: *Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban*. Budapest, 145–238.
- Cs. Kottra Görgyi (szerk.) 1999: *„Fényesebb a láncnál a kard...” Emlékkiállítás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára*. Katalógus. Budapest.

- Hoffmann Arnold 1906: *Az 1848–49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj története*. Kassa.
- Lamberg Ferenc 1841: *Még egy Terra Incognita*. Pozsony.
- Pap Dénes 1866: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. Pest.
- Urbán Aladár 1973: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest.
- Urbán Aladár 1963: A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2. 145–169.
- Urbán Aladár 1986: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest.
- Vasváry Ferenc 1885: A Károlyi huszárok. In: *Hazánk. Történelmi Közlöny*. (Szerkeszti Abafi Lajos.) IV. kötet, Budapest, 657–669.
- Wrede, Alphons von 1901: *Geschichte der K. u. K. Wehrmacht*. I. Band, Wien.

Kunt Gergely

Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944

A Horthy-korszak nemzeti ünnepeivel és az irredenta kultusszal számos tanulmány foglalkozik.¹ Közös jellemzőjük, hogy a kutatók általában sajtóanyagra, hivatalos jelentésekre, tudósításokra, ünnepi beszédekre, parlamenti felszólalásokra támaszkodva – és elsősorban Budapestre fókuszálva – mutatják be, hogy a kor politikai hatalma miképpen hívott létre új ünnepeket, s azokat hogyan idomította saját igényeinek megfelelően. A második világháborúba való belépést követően, a korábbi irredenta kultuszban végbemenő változásokat azonban már jóval kevésbé részletesen és mélyrehatóan követik nyomon a szakmunkák.²

Viszonylag kevés tanulmány foglalkozik azzal is, hogy a (nemzeti) ünnepekhez kötődő kultuszteremtési kísérletek hogyan csapódtak le országos szinten az intézményesült oktatásban.³ A kultusztörténet szempontjából ugyanakkor ez nem elhanyagolható kérdés, hiszen az iskolai ünnepeknek jelentős szerepe van a történelmi azonosságtudat, a kollektív és a személyes nemzeti identitás kialakulásában. Mint ahogy azt a később tárgyalandó szövegek is mutatják, az ünnep múltidézése valamilyen formában mindig a jelenhez szól. Mindig az aktuális politikai hatalomtól függ, hogy a hivatalos ünnep segítségével megidézett múltból milyen jelentést olvas ki a jövőre vonatkozólag. A több politikai rendszert is átívelő ünnepekből az aktuális politikai hatalom mindig a céljainak megfelelő és őt legitimáló ünnepjelentéseket alakít ki a történelem rendszerhű idomításával.

Az iskolai ünnepeknek kitüntetett helyük van a „helyes” politikai szocializációban. Segítségükkel a mindenkori politikai hatalom – a történelemoktatásnak is támaszul szolgálva – a rendszerhű történelem- és ünnepinterpretációt vési bele a felnövekvő generációk tudatába, így biztosítva egy őt legitimáló történelemkép és ünnepjelentés elterjedését. A Horthy-rendszerben is a rendszerhűségnek az újabb generációkba való bevéődését szolgálták kimondatlanul a gondosan kiválasztott jelenetek, szerepek, kirándulások, játékok: egy sem volt politikailag semleges.

Tanulmányunk célja, hogy iskolai ünnepélyeket elemezzünk elsődlegesen *A népiskola ünnepei* című, Szegeden megjelent folyóirat segítségével az utolsó, háború előtti évtől kezdve a kiugrási kísérletig. A forrás kiegészítése végett

¹ Például Gerő 2004: 170–172; Gyarmati 1998: 47–93; Klimó 2003: 212–330; Zeidler 2002a, 2001. Gyarmati utal az iskolai ünnepekre: Gyarmati 1998: 58.

² Itt kivételnek számít például Klimó 2003: 277–288; Tóth 1979: 540–552; Lázár <http://www.archivnet.hu/>; Szász 1975: 149–203.

³ Nem nemzeti ünnepekhez kötődően tárgyalja a gyerekeknek szánt színdarabokat, meséket rámutatva azok irredenta tartalmára: Zeidler 2002b, 2002a: 61–65.

kútfőként használunk fel két, kis példányszámban megjelent önálló kiadványt is, így az 1932-ben publikált, Gerley Mihály által írt *Iskolai Ünnepek* címűt és az 1942-ben *Ünnepeljünk* címmel napvilágot látott beszédgyűjteményt,⁴ általuk színesítve a korábbi kutatások révén már vázolt képet a Horthy-korszak ünnepeiről. Külön figyelmet szentelünk annak, hogy a korábbi irredenta kultuszt miképpen váltja fel a háborús propaganda az iskolai beszédekben és színdarabokban.

A népiskola ünnepei első száma 1939-ben jelent meg Szegeden, Kiss Károly szerkesztésében, azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson a pedagógusoknak a politikai hatalom által preferált iskolai ünnepek katolikus szellemben történő megtartására. Alapvető tendenciaként figyelhető meg, hogy a kezdeti évekre – 1939–41 – jellemző irredenta hevület, a világháborúba való belépéssel egyre inkább eltűnt, s helyébe 1941/42-től a háborús propaganda lépett. 1941 után *A népiskola ünnepeiben* még megtalálhatók ugyan a revízióra utaló iskolai színdarabok, azonban aktuális politikai mondanivalójuk már alig van, egyszerűen a korábbi területgyarapodásnak állítanak emléket. A folyóirat minden számában közölt beszédeket, színdarabokat a tanítók és tanárok számára egészen 1944-ig, így jól követhető, hogy az egyes ünnepeknek a jelenhez szóló üzenete miképpen változott a kor politikai elvárásainak megfelelően e rövid időn belül is. A folyóirat utolsó száma 1944 augusztusában jelent meg.⁵ Az 1944-es évfolyamban jelentős változásokat láthatunk legfőképpen a belső szerkezetet illetően. Az iskolai ünnepek szinte teljesen eltűnnek, az újságban található néhány beszéd már nem a gyerekeknek, hanem a pedagógusoknak szól, s nem is iskolai előadásra készült, hanem a háborús helyzetből adódó megoldandó problémákat tárgyalja.

Elsőként a Horthy-korszakban, 1927-től vált hivatalos nemzeti üneppé március 15. A harmincas évek március tizenötödikei ünnepeire oly jellemző irredenta düh *A népiskola ünnepei* 1939-ben kiadott elő számában is érzékletesen jelenik meg.⁶ Az ünnepre az iskolák figyelmébe ajánlott *Ágyúöntő* című gyermekszíndarab, Gábor Áronnak állít emléket, de már a kezdő sorokban benne van a Trianonra való utalás: a kezdőszín a búsuló Hungária alakjával nyílik meg. A mű cselekménye igen egyszerű: 1849 nyarán egy székely lányt elrabolnak a románok, a lány megtudja a románok haditervét, s a kiszabadításáért vívott csatában elesik Gábor Áron. A színdarab sokkal inkább érdekes abból a szempontból, hogy milyen képet fest a románokról mint ellenségről a színjátékban játszó és azt néző gyerekek számára. Érdemes először is megfigyelni azokat a szinonimákat, amelyekkel megnevezik a románokat: *bocskorosok, mócok, puliszkarágók, hegy-*

⁴ 1942-ben *Ünnepeljünk* címmel jelent meg katolikus iskolák számára az ünnepi útmutató. A forrás elsősorban egyházi ünnepnapokat tárgyal, azonban találni benne egy-két ún. *hazafias* ünnepet is. Ebbe a csoportba összesen három ünnepet sorol a forrás szerzője, azonban az ünnepek napját, hogy pontosan mely ünnepnaphoz kötődik, már nem részletezi. (Horváth 1942.)

⁵ A folyóirat ekkori megszűnését követően tudtommal nem indult újra.

⁶ A dualizmus korában ennek a napnak az ünneplése kifejezetten ellenzéki megnyilvánulásnak számított, hiszen hivatalosan 1898-tól április 11-e – az áprilisi törvények szentesítésének napja – számított a '48-as események ünnepének. (Gerő 2004: 171.)

lakó mócok, vagy e szavak „állandó” jelzőit: *undok, rusnya, férges*. A színdarabban egyébként a románok is hasonló kifejezéseket használnak a magyarokra: *kutya magyarok, bugrisok, rebellis fajzat, magyar vípera*. A darabot átítatja a két nép közötti gyűlölet. Az egyik szín, amely a román fogságba esett lány nézőpontján keresztül mutatja be a román tábornok, igen lehangoló képet fest. A román katonákat, s az egész román tábornok iszákosnak, rendezetlennek, fegyelmetlennek ábrázolja, sőt még a színen fellépő, a románok felbujtójaként bemutatott pápa is megjegyzi érkezésekor: „Mondhatom, jó pálinka szagotok van! Szép dicső nemzet fia, vitézei. Na, de nem baj!” A pápa szavaiból kiderül, hogy a románoknak alapvető céljuk a rablás: „hátra kell támadni a verekedő magyarokat, akkor aztán lesz mulatság, bor, pálinka, meg magyar lány is – pénz meg sok.”⁷ A románok a színműben mindvégig törve beszélnek magyart, s emellett vulgáris kifejezéseket használnak, különösen a pápa, aki ráadásul sokat káromkodik is: „Ne büfögi te részeges hordó.”; „Mit vigyorogsz te békaporonty?”⁸ A pápa mint a románok vezére „Éljen Nagyrománia!”-felkiáltással esik el a darab végén, ezt ellensúlyozza Gábor Áron halála előtti utolsó mondata: „Éljen a magyar haza!” A keretes szerkezetű darab Hungáriával végződik, akinek az angyalai irredenta tartalommal szólnak a román földön élő székelyekhez a záróképben: „Te pedig rabigában szenvedő székely nép remélj és várj! A Hadúr nem feledkezett meg rólatok!”⁹

Hasonló tendenciákat tükröz az első területgyarapodás után négy évvel napvilágot látott *Ünnepeljünk* című kötet is. Ebben az egyik, március tizenötödikei iskolai ünnepségekre készült színdarab tulajdonképpen a felvidéki városok visszacsatolását ünnepli *Hazajöttünk* címmel. A darab kezdő és záró jelenetében fellépő Hungária monológja is ezt dicsőíti: „Márciusi szellő, tavasz hírnök/Magyar szívekből magyar szívekre/Új örömet visz: itt a felvidék!”; „Március idusán csak egy imája van: Hiszek egy istenben/Hiszek egy hazában...”¹⁰ A színpadi megjelenítéshez adott instrukciók szerint e jelenetekben Hungária körül kisebb csoportot alkotnak a visszatért városokat szimbolizáló kislányok kezükben nemzeti színű lobogóval és egy táblával, amelyen a visszacsatolt város neve szerepel. Bár ezt külön nem emeli ki a rendezőnek szánt utasítás, Hungáriát minden bizonytalansággal egy idősebb lány jeleníti meg, hiszen a hazatérő Kassa vagy Losonc így szólítja őt: „Hungária anyám, jó magyar testvérek!” „Én is jövök Hungária-édesanyám!”¹¹ A színdarab Hungária monológjával kezdődik, amelyben a Rákóczi földjének nevezett Felvidék visszacsatolóit fogadja. Ezt követően a legfontosabb felvidéki városok egy-egy „tulajdonságukkal” megszemélyesítve, általában kuruc kori hagyományait, szerepüket tükrözve s meghatározó történelmi alakjaikat képviselve lépnek színre egymás után. Mindegyik versszakban található egy-két csehszlovák ellenes kifejezés: Érsekújvár – „Rajta ült török, német, cseh bitorló

⁷ *A népiskola ünnepei* 1939. 1. 50.

⁸ *A népiskola ünnepei* 1939. 1. 50, 51.

⁹ *A népiskola ünnepei* 1939. 1. 54.

¹⁰ Horváth 1942: 29, 31.

¹¹ Horváth 1942: 30.

járma./De szíve magyar volt! Dühöngött bár a cseh:/A drága háromszínt titkon rejtegette.” Ungvár – „Rabló csehek lakták Árpád ős városát.”¹² Az elnyomott magyar kisebbség sanyarú sorsának kiemelése úgyszintén visszatérő eleme a színdaraboknak: Ipolyság – „Rab magyarok könnye dagasztá az Ipolyt,/20 évig csak panaszt, bús bánatot ivott.” Rozsnyó – „Kurucok városa csak vár, csak tűr halkan./Krasznahorka vára könnyezve mesélte: Magyar tárogató hangzik az égbe.”¹³ A történelmi alakok közül Munkácsnál például Zrínyi Ilona kerül megemlékezésre, Kassánál pedig az ott nyugvó Rákóczi, akinek a szájába olyan monológot ad a szerző, melyben a kuruc vezér a jelenlegi politikai vezetőről is megemlékezik: „A Fejedelem szól, megreszket a hangja:/Szent István nemzete, Szent István évében./...Eljött Horthy Miklós délceg fehér lován,/Felszabadult Kassa a honvédek nyomán/ Hűlt poraim most már elnyugosznak csendben.../Csak így pihenhettek: szabad magyar földben.”¹⁴ Végül, a színmű keretes szerkezetéből adódóan itt is egy újabb Hungária monológ zárja a színdarabot utalva a revízió további folytatására is: „De én még szenvedek, könnyem ki nem apad/Hol van még a többi, ami kívül maradt!”¹⁵

A népiskola ünnepei 1941 februárjában megjelent számában is jól érezhető, a háború előtti Horthy-korszakra oly jellemző revíziós vágy, akár közeli fegyveres harcok árán is. Egy március 15-re szánt beszédben olvasható: „Mi, magyarok is érezzük, a háború szelét s nem tudhatjuk, mikor indulhatunk meg a még mindig idegen uralom alatt szenvedő testvéreinkért, hogy trianoni rabságukból kiszabadítsuk őket.”¹⁶ E március idusára készített, s a negyvennyolcas eseményeket felidéző, gyerekeknek szánt iskolai beszéd nagy ellenszenvvel és számos sztereotípiát felvonultatva egyoldalúan mutatja be a nemzetiségeket: „ez a felbujtott nép gyilkolt, rabolt, fosztogatott, falvait gyújtotta fel magyaroknak s a gyermekeket sem kímélte.”¹⁷ Nem tekinthető véletlennek a gyerekekre való utalás, ezzel még inkább ördögien lehetett ábrázolni a románokat, szerbeket, horvátokat, hiszen a gyermekhallgatóság így jobban tudott azonosulni az „ellenük harcolókkal”. Végül

¹² Horváth 1942: 29.

¹³ Horváth 1942: 30.

¹⁴ Horváth 1942: 30.

¹⁵ Horváth 1942: 31.

¹⁶ *A népiskola ünnepei* 1941. 2. 35.

¹⁷ *A népiskola ünnepei* 1941. 2. 37–38. A románok ellenségként való feltüntetésére, a velük szemben érzett ellenszenv elmélyítésére az anyák napját is felhasználták. Egy 1943-ban napvilágot látott iskolai színdarab cselekménye csupán anyyi, hogy két román csendőr székely gyerekekre támad. A román csendőrök egyszerű útonálló szerepben tűnnek fel, akik elveszik a gyerekek pénzét: „Ezt küldi a Horthy! Megyen államkassza! (Társához súgva) Enyim-tied zsebbel!”-felkiáltással. (*A népiskola ünnepei* 1943. 4. 111.) Majd mikor észreveszik a lányok magyar öltözékét (piros szalag, fehér blúz, zöld szoknya), kiveszik a lányok hajából a piros pántlikát s összetaposák. Később tündérország lakói érkeznek a gyerekek segítésére, s varázstükörben megmutatják, hogy lesz még Erdély magyar föld, ami egyértelmű utalás az északi területek 1940-es visszaszerzésére. Az anyák napi ünnep szintén teljes átpolitizálásra került a korszakban, ennek talán legjobb példája, hogy Szent István napjához kötődően bevezették a magyar anyák nemzeti ünnepét is. (Erről bővebben: Kovács 2006: 279–295.)

záróképként megjelenik e szövegben is az irredenta gondolat, amely már nem éri be a visszakerült területekkel, s rájuk csak mint első lépésre tekint: „Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély visszaserzése csak kezdete volt annak a nagy magyar ünnepnek, amikor az országzászlók végleg az árbocok csúcán maradnak.”¹⁸

Két évvel később, 1943-ban ugyanakkor a szintén március 15-re megjelent beszéd *A népiskola ünnepeiben* már új elemeket is hordoz. Az irredenta gondolat helyére egyre inkább a háborús propaganda lép, bár itt még a kettő ötvözéséről, egymás kölcsönös erősítéséről lehet beszélni: „kapcsoljuk be a lelkek rádióját, hogy a messze orosz földön küzdő magyar katona, s a határokon túl élő magyar testvéreink megérezzék a mi nagy törhetetlen akarásunkat: el kell jönnie annak az időnek, amikor az egész szentistváni Nagy-Magyarország együtt ünnepli meg március 15-ét.”¹⁹ Az ünnepi versek úgyszintén a világháborúhoz kapcsolják negyvennyolc legnagyobb alakjait, Petőfit vagy Kossuthot „Kicsik, nagyok fogjunk kezét./Vegyük vissza, mi elveszett./Várt csatánkban, szent csatánkban/Kossuth lelke vezet!”²⁰ Az iskolai ünnep részét képező színdarab szintén a háborús propagandát szolgálja már címében is. *A hős árvája* című drámában annak cselekménye szerint a gyerekek gyűjtést rendeznek egy az orosz harctéren elesett katona lányának. A darab alapvető üzenete, hogy nyílt párhuzamot von az egykori s a jelenlegi „szabadságharc” között: „Ismét a szabadságért küzdenek a magyar hősök!”²¹ A pedagógiai célja pedig, hogy általa a gyerekek elsajátítsák a „megfelelő” magatartási formát: a tragikus szituációba került társukat a gyerek-közösség kitüntetett gondoskodással vegye körül. A szereplők szavait idézve: „A hősök árvája a mi testvérünk. Gondolunk rád, védünk és szeretünk. A márciusi hősök unokái tudják, hogy mi a kötelességük!”²² A gyerek színdarab végül „A haza szabadságáért életünket, az árvákért szívünket!” emblematikus jelszóval zárul.²³

Március 15-e után a naptár szerint következő ünnep a rendszeresen megtartott madarak és fák napja volt az iskolákban. A környezetvédelem ünnepének tekinthető madarak és fák napját 1902-ben ünnepelték először hazánkban, miután az ország csatlakozott az ekkor aláírt egyezményhez, amely előírta a mezőgazdaságban hasznos madarak védelmét. Iskolai megünneplésének újabb lendületet adott az 1906. évi I. törvénycikk, amelyben az említett párizsi szerződést az országgyűlés becikkelyezte. Ehhez kapcsolódóan Apponyi Albert körendeletben szabályozta,

¹⁸ *A népiskola ünnepei* 1941. 2. 38.

¹⁹ *A népiskola ünnepei* 1943. 2. 40.

²⁰ Egy másik példa: „Ki most Petőfi? Fényünk és erőnk!/Szava, írása: gyógyító mezőnk/Most is szikrát gyűjt égbe' szótt dala/S ettől áll talpra egy csonka haza!” (*A népiskola ünnepei* 1943. 2. 45.)

²¹ *A népiskola ünnepei* 1943. 2. 42.

²² *A népiskola ünnepei* 1943. 2. 43.

²³ *A népiskola ünnepei* 1943. 2. 44. A tankönyvek, műsorfüzetek, iskolai színdarabok szinte kizárólag az Oroszország terminust használják, tehát – politikailag kezdettől fogva, s később katonailag is – az ellenséges ország saját megnevezését (Szovjetunió) szinte soha nem találni a korabeli szövegekben. E mögött a szimbolikus (el)hallgatás mögött egy olyan általános politikai akaratot tétélezhetünk fel, amely sem az új állam létrejöttét, létezését nem ismerte el legitimnek, sem pedig az azt létrehozó politikai hatalmat.

hogy „évente egy napot a népiskolákban a tanító arra szenteljen, hogy a tanulókkal a hasznos madaraknak és azok védelmének jelentőségét megismertesse.”

Gerley Mihály 1932-es könyve a madarak és fák napi megemlékezésről szólva azt tanácsolja a pedagógusnak, hogy az ünnepség zárásaként ültessenek fát az elemi iskolások. Úgy tűnik, hogy a politika nem kerül bele ebbe az 1932-es ünnepi beszédbe, de Gerley csupán a hatás fokozása végett tartogatja a politikai üzenetet a szöveg végére. A faültetés nem öncélú, s nem csak az ünnep fényét emelendő kerül rá sor, ennek is ideológiai-politikai oka van. Az elcsatolt nagy erdőterületek jelképes pótolására kell minden gyereknek fát ültetnie, mert „nincs elég fa a csonkaország területén, drága pénzen kell fát vennünk.”²⁴ A fák elültetésük után nevet kaptak a gyerekektől, némi útmutatás alapján, hiszen a diákok a magyar történelem kiemelkedő alakjainak nevei vagy valamely elcsatolt folyó, város, hegy neve közül választhatnak. A névadás célját egyértelműen megfogalmazza Gerley: „itt állnak előttünk s nem feledkezünk meg soha, még csak egy pillanatra sem, hogy azt nekünk mind vissza kell szereznünk.” A szerző azt sem felejt el megjegyezni, hogy már több ilyen faültetésre sor került. „Egyik évben hősök ligetét, másikban az elszakított folyók, majd elszakított városok ligetét ültettem.”²⁵ Az ünnepi szövegek Gerley művében mind erre a logikai struktúrára épülnek, s mindegyik beszéd a revízióra tett fogadalommal zárul. A fák és madarak napi eskü szövege így hangzik: „Én, a vérző Csonka-Magyarország hűséges fia magyar gyermeki szavamra fogadom, hogy minden évben ültetek legalább egy fát, azt gondozom, nevelem. Fogadom, hogy a gyámoltalan madárkákat mindig megvédelmezem, gondozom: soha nem bántom. Mindezt példás szorgalommal teszem, hogy ezzel is szolgáljam szenvedő hazámat; elősegítsem gyarapodását, megmutassam, hogy méltó küzdő fia vagyok, hogy minél hamarabb teljesüljön égő vágyunk: Magyarország feltámadása!”²⁶

Nemcsak az elcsatolt területek emlékére ültettek fákat a korszakban, hanem az elesett első világháborús hősök emlékére is, így alakultak ki a néhány helyen még ma is látható úgynevezett *hősök ligetei*. Ez a faültető mozgalom 1938-at követően megjelent a Felvidéken is, hogy a magyar oldalon harcoló hősök számára itt is megteremtsek az „emlékeztetés helyeit”, amelyre korábban nem volt lehetőség.²⁷ Ekkor már az sem volt mindegy, hogy milyen fák kerülnek elültetésre, *A népiskola ünnepeinek* egyik 1939-es száma cser- és hársfát javasol: „cser- és hársfákat fognak azokba ültetni, mert ezek [...] a hősiesség és honfi készség jelképei”.²⁸ A folyóiratban publikált beszédek szinte azonos felépítésűek, mint az idézett Gerley-szöveg, amely elsősorban a nagy erdőségek elvesztése miatt buzdította a diákságot a fásításra, illetve az állatok, növények védelmére. Elrettentő példaként megjelenő történet az egyik vonatkozó szövegben egy madárfészek ki-

²⁴ Gerley 1932: 31.

²⁵ Gerley 1932: 32.

²⁶ Gerley 1932: 31.

²⁷ Potó 2003: 17–31.

²⁸ *A népiskola ünnepei* 1939. 3. 157.

fosztása, ahol érdekes módon a gyermeki csínytevés a szülők illojális magatartásával kapcsolódik össze: a falu rosszaként aposztrófált gyerek apjáról kiderül, hogy „a bíróval is gorombáskodott, mert az egyszer somfabetjével” megütötte a fiát.²⁹ Az írás jellemző módon megérdemeltnek állítja be a verést, s ennek szavát tételét *gorombaságnak* nevezi.

Ünnepi szövegekben szinte ritkaságnak számít, hogy Németország és Olaszország kivételével, más nemzetről pozitívan szóljanak a szerzők. Ilyen kivételnek tekinthetők a finnek, különösen a finn–orosz háború éveiben. Egy 1941-es madarak és fák napi beszéd elsősorban a természettel való harmonikus együttélés miatt állítja követendő példaként a finneket: „Testvérnépünk, a finn is talán azért olyan jó, oly tisztán becsületes, mert az ezer-tó, az éjféli-nap álmodó birodalmának sok-sok erdeje imádsággá tisztítja az egész életét.”³⁰ Más ünnepi írásokban esetenként párhuzamot vonnak a magyar szabadságharc és a finn–orosz háború között is, mindvégig kiemelve északi „rokonaink” hősiességét: „A mi kis finn testvéreink hősi harca a hatalmas orosz birodalommal szemben is azt bizonyítja, hogy az igazi hazaszeretetet nem ismer lehetetlent.” „Mi üzenjük északi testvéreinknek, hogy hős küzdelmük nem volt hiába való. Mert harcuk csoda volt. Északi csoda, »finn csoda«”.³¹

Május utolsó vasárnapján ünnepelték a korszakban a hősök napját, melyet a nemzetgyűlés még 1926-ban emelt hivatalos ünnepé.³² A megemlékezés eredetileg a világháború áldozatai előtti tisztelgés volt, az iskolai ünnepi szövegek azonban sokkal inkább az esemény ideológiai-politikai vonatkozását emelik ki. A világháború mellett nagyon hangsúlyosan jelenik meg például az írásokban a vörös terror áldozataira való emlékezés. Jól illusztrálja ezt a *Hősök sírjánál 1919–1939* című vers: „A magyar égbolton véres, tüzes lángok/Bujdosókat, fegyvert, vért, börtönt látok/[...] Saját honában is hazátlan, bús árva/Magyar a magyarnak lett rabszolgája./Sírok domborulnak [...] bitófák remegnek/Jaj az igaz szónak, jaj a becsületnek/Dühöng a vad pokol szennyes, piszkos árja.” Ezzel szembeállítva ábrázolja a vers költője a Horthy-kor politikai berendezkedését, nem említve ugyanakkor a kormányzót: „Szétválnak a konkoly s tiszta magyar búza/szennyét a mély tenger kiveti a partra [...] /A fehérek nyomán sarjad egy új élet:/s ez a szegény ország öntudatra ébred.”³³ Az első világháborúról megemlékező hősök napi szövegekben a magyarok – számos sztereotípiát felvonultatva – mindig becsületesek, békeszerető, akik az igazságért küzdenek, egyszóval „jók”. A környező népek ezzel szemben rendszeresen negatív jelzőket és tulajdonságokat kapnak, kifejezetten „rosszként” mutatva be őket, így a magyarok és a környező

²⁹ *A népiskola ünnepei* 1941. 4. 120.

³⁰ *A népiskola ünnepei* 1941. 4. 119.

³¹ *A népiskola ünnepei* 1940. 5–6. 134–135; 1940. 11. 320.

³² Zeidler 2002a: 34. A hősök napi fogadalom 1932-ben így hangzott: „Tegyetek [...] imádságot, égis harsogó fogadást, hogy a világháború hőseinek emlékét megőrizve, kötelességetek a legjobb tudásotok szerint teljesítitek, erőtökhöz mérten, hősök emlékéhez méltóan küzdötök ésszel-szívvvel Nagy-Magyarorszáért!” (Gerley 1932: 23.)

³³ Horváth 1942: 32.

népek közötti konfliktust a jó és rossz közötti harcra egyszerűsítve. A beszédek azt sugallják, hogy bár a harcban a „jó” ideiglenesen veszített, de a jövőben bizonyára ő lesz a végső győztes. Ugyanezt a szemléletet követi már 1932-ben is Gerley, amikor szerb orvgyilkosokról, hitszegő oláhokról szól, vagy martalócoknak, rablóknak, s bosszút lihegő vagy tolvajok módjára nesztelenül surranó, prédára leső hiénáknak nevezi a szomszéd nemzeteket az iskolai ünnepekre készült írásokban. Ennyire sértő kifejezéseket egyébként még a szabadságharcot leverő oroszokkal szemben sem használ Gerley.

Általános jellemzője a hősök napi iskolai ünnepi megemlékezéseknek, hogy mindig nagy hangsúlyt kapnak a történelmi események családi vonatkozásai. (Ez a későbbi politikai rendszerek ünnepi szövegeire nem jellemző, leszámítva a felszabadulás ünnepét.) Az ünnepi szövegek mindig kiemelik azt, hogy a gyerekek szülei, nagyszülei az első világháborúban – illetve a dédszüleik még 1848-ban – hősiessen harcoltak a „jó” oldalon az idegenek ellen az „igazságért”. Néhány esetben arra is sor kerül, hogy a felnövő gyerekeket jövőbeli harcokra buzdítják, amit természetesen a revízió „szent” ügye érdekében kell majd megvívniuk.³⁴

Magyarország világháborúba lépését követően az ünnep jelentőségében és tartalmában jelentős súlyeltolódások figyelhetők meg. A kultusztörténet szempontjából „irredenta-korszaknak” tekinthető években (1920–1941) tartott hősök napi ünnepeknek fontos része volt az ideológiai alapon preferált, „1919-es áldozatokra” való emlékezés. Az irredenta gondolat visszaszorulását jól jelzi, hogy *A népiskola ünnepeinek* 1941 után napvilágot látott számaiban a hősök napi ünnep mögött erősen háttérbe szorul, sőt el is tűnik például a trianoni évfordulóról való megemlékezés. Az emlékünnep szerepe a háborús propaganda korszakában (1941–1944) leértékelődik, s helyére a hadi erőfeszítéseket jobban szolgáló hősök napja lép. A hősök napi iskolai ünnepi megemlékezések is átalakulnak, az ünnepi műsorok összeállítását segítő forrásokból általában eltűnik a vörös terror áldozataira való emlékezés, s helyét átveszi a háborús propaganda.³⁵

³⁴ *A népiskola ünnepei* 1939. 9. 416. A kor alapideológiájából fakadóan nagy hangsúlyt fektetett a magyar nemzeti nevelésre. Ennek megfelelően a gyerekeknek szánt beszédekben gyakori, hogy miként azt Gerley is teszi, külön kiemelik a közönség megnevezésekor, hogy a szöveg *magyar* gyerekeknek szól, vagy csak egyszerűen „kis magyaroknak” nevezik a közönséget.

³⁵ Az egyik 1940-es iskolai ünnepi beszédből jól kiolvasható, hogy nem a németeket és nem a Monarchiát tartják vétkesnek az I. világháború kirobbanásában: „A kalmárlelkű Angolország féltékenysége a német iparra, Franciaország négy évtizedes bosszúvágya az erőtlő duzzadó Németország iránt. Kelet nagy hóhéranak, a cárok Oroszországának világhatalmi vágyódása [...] már régen perzselték, szárították az emberiség lelkét, s rakták a türelmetlenség máglyáját ott lenn délen, a kis, akkor még jelentéktelen Szerbiában. Kész volt a terv: keresztül is vitték.” (*A népiskola ünnepei* 1940. 5–6. 131.) Érdekes kigyűjteni, hogy a beszéd milyen (negatív) jelzőket használ, milyen tulajdonságokkal ruházza fel az ellenséges nemzeteket: oroszokról szólva – „vad, északi embercsorda”; gőzhengernek becézett orosz medve; „1916 nyarán rája támad a muszka. Vad dühében talán utolsó talicskájára is ágyút szerel.” (*A népiskola ünnepei* 1940. 5–6. 132–133.) A központi hatalmak kimerülését a következők mondattal jeleníti meg a szerző: „Győzte az örült dárídót a franciák aranya, Anglia pénze és Amerika ördögien pipáló füstös gyárkéményei!” (*A népiskola ünnepei* 1940. 5–6. 131.) Emellett magától értetődően kiemelik egykori és aktuális szövetségünket, Németországot, amelynek népéről mind-

Az ünnepet felhasználták az ifjúság militáns nevelésére is, a szövegekben szinte mindig – a békeévekben is – van utalás az elkövetkező háborús helyzetállásra, mint ahogy azt egy 1939-es beszéd is mutatja: „Esküdjete, hogy nem lesztek soha hitványok, nem lesztek soha-soha gyávák, amikor majd arra kerül a sor, hogy ti vegyétek kezetekbe a hazát védő fegyvereket.”³⁶ 1941-től kezdve azonban már azt a célt is szolgálta a hősök napi megemlékezés, hogy a szülők első világháborús küzdelmét követendő példaként állítsa a gyerekek elé: „Névtelen hőseink, apáink, testvéreink, akik ott küzdöttek az 1914–1918-as világháborúban, a ti emléketek új sasokat szült, új hősokeket! [...] És lassan visszatérnek az elrabolt területek, hogy ismét egész, egészséges legyen ez az ország, ez a nemzet. [...] Sasok szállnak látatlanul, hős magyar sasok! Itt lenn ifjú sasok bámulnak a magasba, vágynak veletek röpülni a dicsőség fényében...”³⁷ Az iskolai ünnepi beszédek gyakran párhuzamot vonnak a múlttal, s az egész magyar történelmet egyetlen nagy harcra ábrázolják. A második világháborús eseményeknek a leggyakoribb párhuzama értelemszerűen az első világháború, s az ezernyolcszáz-egyvennyolcas szabadságharc,³⁸ ám bizonyos esetekben egészen távoli múltban lezajló csaták folytatásaként jelenítik meg az aktuális harcokat, egészen Levédiáig visszavezetve a magyar hősök megjelenését.³⁹ S végül ezt az ívet a frissen elesett hősokekre való emlékezéssel zárják: „ők, akik az ország felszabadításáért estek el, hogy minket megvédjenek. [...] Gyermek, menjünk el képzeletben a végtelen orosz mezőkre, az ukrainai sártengerekre és simogassuk körül szemünkkel azt a sok kis hantot, melyek alatt katonáink pihennek.”⁴⁰ A hősök napi megemlékezések egyik alapvető célja, hogy általuk kialakítsák a gyerekekben a legmegfelelőbb, legjelölhetőbb magatartási, viselkedési formát. Ennek megfelelően természetesen elítélendőnek tüntetik fel a külső ellenség mellett a belső ellenséget is.⁴¹ Egy 1943-as beszéd utalásszerűen így szól a „belső ellenségről”: „még mindig vannak

végig a legnagyobb elismeréssel írják: „Örökké mosolygó, kékszemű, mindig jókedvű és higgadt vérű bajor öregkatonák – hogyan, miként? – hátába kerülnek a dögöt szimatoló hiénahadnak [románoknak – K.G.]; Zúdul vissza a bocskoros armádia, Vöröstorony felé, neki a bajorok öldöklő géppuska-záporának. Vissza! Sürgősen jobbra-át, s fut a bocskor Fogaras és Brassó felé a székely hadosztályok szuronyerdeje elé!” (*A népiskola ünnepei* 1940. 5–6. 133.)

³⁶ *A népiskola ünnepei* 1939. 9. 416.

³⁷ *A népiskola ünnepei* 1941. 5. 134.

³⁸ A Felvidék 1938-as visszacsatolása látványosan lecsapódik már a következő évi hősök napi megemlékezésén. „Az ő lelkük jajszava sírt végig az alföldi rónákon a csontdermesztő szelek muzsikájában, az ő szellemük zörgette meg sötét éjféleken a prágai Hradsin érckapuját, az ő szellemük kivédhetetlen görcsös szorítását érezték szívükön lelkiismeret mardosásán keresztül mindazok, akik segítettek Hungáriát keresztrefeszíteni.” (*A népiskola ünnepei* 1939. 3. 160–161.) „...a világháború hősei megnyugodni nem tudó lelke vitte, vitte Horthy Miklós honvédeit. [...] Vitte őket a Kárpátok hátságain oly gyorsan, hogy útjában csak a lengyel testvér »Isten hozzád«-ja állította meg.” (*A népiskola ünnepei* 1939. 3. 161.)

³⁹ *A népiskola ünnepei* 1941. 10. 281.

⁴⁰ *A népiskola ünnepei* 1941. 10. 284.

⁴¹ Az ellenség, tehát jelen esetben elsősorban az oroszok ellen érdekes módon nem tapasztaltunk olyan jellegű, éles kirohanásokat és gyalázkodásokat, mint amilyeneket az irredenta-korszakban a románokkal szemben alkalmaztak.

dőzsölők, a terített asztal rabszolgái, akik képesek elárulni a testvért, megcsalni a nyomorgót csak azért, hogy nekik jobb falat jusson.”⁴² Feltűnik a beszédben a „belső front” is, s ezzel az ünnep nemcsak a háborús fronton, hanem az itthon elesettekért is szól: „Összeomlanak a templomok, romok takarnak el csendesen munkálkodó, a belső fronton küzdő drága testvéreket!”⁴³ A hősök ünnepén a szövegek gyakran vonnak párhuzamot a két, magyarok számára legszerencsétlenebb harctér, Doberdó és „Don sáros iszapja” között.⁴⁴ Bár előfordul olyan beszéd is, amely a területek védelmével indokolja a háborút („Orosz földön áll a magyar honvéd, hogy megőrizze a haza szent földjét!”), de már eltűnik az irredenta üzenet, a trianoni béke ellen való közvetlen tiltakozás.

A hősök napi iskolai ünnepélyek tárgyalásakor már említést tettünk az irredenta nevelés egyik csúcspontjának tekinthető, június 4-i Trianon évfordulókról, amelyek a háborús propaganda korszakában szinte teljesen háttérbe szorulnak majd. *A népiskola ünnepei* című lap számaiból ítélve a kor iskolai ünnepélyeit átható irredenta szellem az e megemlékezésekre készült színdarabokban nyilvánult meg legszívesebben. Együttes jellemzőjük e daraboknak, hogy általában a mese világába helyezik a cselekményt, s a szereplők ennek megfelelően törpék, tündérek, boszorkányok. A gyermeki világhoz közel álló mesés figurákon keresztül a szerepek során megtanult, illetve az előadásban hallott szófordulatok, jelentés-tartalmak már a szocializáció e kezdeti szakaszában eredményesebben rögzítik a politikai hatalomnak megfelelő világgépet. A politikai tartalmaknak az ilyen jellegű mesés kontextusba való helyezése kifejezetten a Horthy-korszak sajátossága, a későbbi, Rákosi- és Kádár-korszakokban sokkal inkább a történelmi kontextusba ágyazott iskolai ünnepi színdarabok a karakterisztikusak.

A havilapnak rögtön az első, 1939 februárjában megjelent számában feltűnik egy a 8–12 éves korosztálynak szánt színmű, amelynek tündérek a szereplői. A tündérek leszállnak tündérhonból, hogy megértsék társuknak, Hungária tündérnek a bánatát, s királynőjüktől kérjenek segítséget neki. A visszatérő tündérek sorra látogatják a magyar társadalom jelképesnek tekinthető rétegeit, s mindennütt egyöntetű irredenta elkötelezettséget tapasztalnak. A darab tehát azt sugallja, hogy a politikai hatalom célkitűzései mögött egyöntetű társadalmi támogatottság áll. A tündérr királynő végül, megértve Hungária bánatát, így kiált: „Hungária! A Te hited és erős akaratod, amellyel az eget is megostromoltad, diadalmaskodott!”⁴⁵ – utalva ezzel a Felvidék egy évvel korábbi visszacsatolására.

Egy két évvel később megjelent darab úgyszintén a törpék és a tündérek világában játszódik. A hét nagybányai törpe, mint hű magyar törpék, azon tanakod-

⁴² *A népiskola ünnepei* 1943. 5–6. 149.

⁴³ *A népiskola ünnepei* 1943. 5–6. 149. Valamivel később, de ugyanebben az évben napvilágot látott beszéd már a példaképként állított magatartási formát villantja fel: „nem múltó kötelességtudattal állunk nemzetünk szolgálatába, s ha egykor minket is hí a haza, követünk benneteket [hősöket – K.G.]!” *A népiskola ünnepei* 1943. 10. 267.

⁴⁴ *A népiskola ünnepei* 1943. 5–6. 151.

⁴⁵ *A népiskola ünnepei* 1939. 2. 114.

nak, hogyan lehetne kiűzni a románokat Erdélyből. Bánatukat olyan mondatokban fogalmazza meg, mint például Tudor: „22 év óta hiába reménykedünk. Ezek a románok, akarom mondani oláhok, úgy látszik, örökre birtokolni fogják ezt az ezeréves magyar földet.” Szendi: „22 év alatt többet öregedtünk, mint azelőtt 2000 év alatt.”⁴⁶ A korszak színdarabjaira, beszédeire oly jellemző románok elleni uszítás jól érzékelhető, s még jobban kidomborodik, mikor az egyik törpe, Vidor dicsérni kezdi őket: „nagyon ügyesek és sok mindent tudnak.”⁴⁷ Erre a kijelentésre egyesült erővel hosszasan sorolja a többi törpe a románok bűneit, kiemelve többek között az erdélyi magyarság üldözését. A színmű úgy állítja be, hogy a románoknak Erdélyre a gazdag természeti kincsek miatt van szükségük. A törpék a maguk eszközeivel, varázslással próbálják kiűzni a románokat Erdélyből: Tudor – „Át kellene varázsolni az ezüstöt kővé, az aranyat földdé, akkor az oláhok innen eltakarodnának!”⁴⁸ A törpék nyelvét, a szerző Weber József úgy alkotta meg, hogy már abba is beleszövődik az irredenta gondolat. Sajátos kifejezéseik, rövidítéseik vannak, például: *resti pártiak*; *korosok*. Ezeket a szavakat akkor használják, amikor a tündérek megakadályozzák a törpék tervét, akiket ezért azzal vádolnak meg a törpék, hogy román pártiak: „szívetek a bocskorosokhoz, a bukarestiekhez, az oláhokhoz húz.”⁴⁹ A tündérek királynője végül elfogadja a törpék indokait, akik a románokat élősködőknek mutatják be. Ekkor érkezik a hír, hogy a magyar csapatok átlépték a határt – vagyis megtörtént az 1940-es visszacsatolás –, s erre tündérhonban is hatalmas ujjongás tör ki. Sztereotípiák gazdag tárházát felvonultatva jellemzi a darab szerzője a magyar katonaságot, jó kontrasztot állítva a románok kifejezetten negatív ábrázolásával szemben: „mindent elpusztítanak, a hidakat felrobbantják, és amit lehet, magukkal visznek.”⁵⁰ A tündérek királynője nagy, hatalmas és sokat tud – de a jövőbelátás adományával nem ruházta fel a szerző, tehetjük hozzá utólag – darab végén így kiált fel: „Örökre vége a román uralomnak!” A színjáték során mindvégig hallgató Kuka csak a darab végén szólal meg, ő is a bevonuló magyar csapatokat élteti: „Éljen Horthy Miklós! Éljen a magyar hadsereg! Éljen Nagy-Magyarország!”⁵¹ Nincsen egyetlen olyan szerep a színműben, amely ideológiailag ne lenne teljesen átítatva a kor politikai hatalmának célkitűzéseivel.

A Horthy-korszak ünnepi beszédeiben – s különösen a trianoni megemlékezésre írottakban – gyakori, hogy Krisztus szenvedéstörténetét idézik fel, s az igazságtalanul elítélt, majd később megfeszített történelmi Magyarországot egy halotthoz hasonlítják, amely később dicsőségesen feltámad.⁵² Az általunk vizsgált, trianoni évfordulókon elhangzó beszédek közül ezt a párhuzamot Zányi

⁴⁶ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 230.

⁴⁷ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 230.

⁴⁸ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 231.

⁴⁹ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 233. (Kiemelés – K.G.)

⁵⁰ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 235.

⁵¹ *A népiskola ünnepei* 1941. 7–8. 236.

⁵² Zeidler 2002a: 14.

József szónoklata viszi végig a legkövetkezetesebben. „[M]eghagyott, életképtelen országcsonk[hoz]”⁵³ hasonlítja az országot a beszéd kezdetén, amelyet kriptába tettek s porkolóbakat állítottak köréje, így utalva a környező nemzetekre. Ezután következik Nagy-Magyarország feltámadása az első bécsi döntés és Kárpátalja megszállása révén: „mi is feszegettük a megmozdíthatatlannak gondolt lezáró lapot, mégpedig olyan erővel, hogy a hatalmas lap egy része váratlanul és hirtelen lepattant és maga alá temette az egyik porkolóbat: Csehországot. Hála Istennek, rés támad a trianoni kripta tetején. Levegő és napsugár oszlik szét a kriptában. A hirtelen támadt résen boldogan nyújtóztatja ki a nemzet megnyomorított tagjait Csallóköz, Felvidék, Kárpátalja felé”.⁵⁴ A feltámadás és terület visszaszerzés párhuzama mellett, a kor politikai viszonyainak megfelelően, nagy hangsúly kerül a beszédben a baráti nemzetek segítségének a megemlítésére is: „Az olasz nemzet dicső vezére kiáltotta ki először a világba, hogy: Magyarországnak is helye van a nap alatt!”⁵⁵

A naptári rendben következő ünnep, Szent István király ünnepe alig jelenik meg a vizsgált forrásokban, hiszen a tanítási időn kívülre esett akkor is. Csupán néhány példát tudunk felhozni annak illusztrálására, hogy miképpen hatotta át az irredenta gondolat ezt az ünnepet is. A már hivatkozott *Ünnepeljünk!* című, katolikus iskolák számára készült ünnepi útmutatóban az augusztus 20-ra szánt vers az 1938-as Szent Jobb országjárásának állít emléket, mindvégig erősen irredenta hangnemben: „Csonka hónapban elindul lassan Szent István Király/Aranyvonatban, üvegfalak között jár a szent kéz.”⁵⁶ A vers az irredenta szimbolikában oly fontos szerepet játszó feltámadás gondolat köré épül, s egyfajta jelként látatja a Szent Jobb országjárását, amelynek hatására a magyar hősök újra felkelnek majd: „Sötét jövőnek fekete réme/Eloszlik csendben halk intésére/Magyar hősök szent üzenete: Nem veszhet el Szent István nemzete!”⁵⁷

A tanulmányunk alapforrásául használt „szakfolyóirat” egyik 1942-es számában is feltűnik egy Szent István napi irredenta színdarab, bár ennek keletkezése a benne lévő utalások alapján minden bizonnyal korábbra, kb. 1938-ra keltezhető.⁵⁸ Mivel 1942 a kultusztörténet szempontjából már a háborús propaganda korszaka volt, így a darab irredenta politikai jelentéstartalma alapján mindenképpen anakronisztikusnak tekinthető. A színművet azért érdemes mégis kiemelni, mert egy ritkán megjelenő revíziós szándékot jelenít meg. Míg a keleti, északi és déli irányban lévő revízióra szinte mindig van utalás a darabokban, beszédekben, addig a nyugati, Ausztriával szemben megfogalmazott területi követelések jóval ritkáb-

⁵³ *A népiskola ünnepei* 1939. 4. 225.

⁵⁴ *A népiskola ünnepei* 1939. 4. 226.

⁵⁵ *A népiskola ünnepei* 1939. 4. 226. Itt sem a személy, sem a nemzet, sem a hivatkozott újságcikk említése nem pontos, hiszen Lord Rothermer még 1927-ben Nagy-Britanniában tette ezt a kijelentést.

⁵⁶ Horváth 1942: 28.

⁵⁷ Horváth 1942: 29.

⁵⁸ A színdarab utal a felvidéki területek Magyarországhoz csatolására, viszont a későbbiekre már nem, ebből lehet annak keletkezésére következtetni.

bak. Éppen ebből a szempontból számít kivételnek e színdarab, hiszen ezzel ki-mondatlanul a szövetséges Német Birodalommal szemben képvisel területi követeléseket, hiszen Ausztria 1938 márciusától nem létezett önálló államként: „Lajta vidéke téged a kétszínű álnokság rabolt el. A hűtlen társ koncot kívánt a másik testéből. Osztrák nem lehet ott úr, ahol a magyar igazság követeli jogát. Megmutatta hatalmát Sopronnál! Visszaveszem Nyugat-Magyarországot!”⁵⁹

Jóval több forrás áll rendelkezésünkre az aradi vértanúk napjának korabeli megünnepléséről. A megemlékezésre szánt írások Görgeit egyöntetűen a szabadságharc legjobb hadvezéréként, nemzeti hőseként ábrázolják, s a világosi fegyverletételt józan döntésnek tartják: „a megadást kellett választani; mert hiszen a minden katona életét feláldozó nagy csata sem menthette volna már meg a magyar hazát. Így legalább megmaradtak fiai.”⁶⁰

Az aradi tizenhárom kivégzőhelyének szimbolikus jelentése volt az irredenta kultuszban. Nem, mint vesztőhelyre, hanem mint „a magyar igazság feltámadásának örök” diadalmezejére tekintettek rá.⁶¹ 1940 után továbbra is jelen van az ünnepi írásokban ennek a helynek a visszakövetelése, hiszen csak az észak-erdélyi részek kerültek visszacsatolásra: „Hogy vágyunk feléd Arad [...] Megyünk, hogy újra járja a szabadsapat földed útját, utad porát. Elmúltak a gyásznapok! A megdicsőült hősök lelke odagyűl Arad köré és ünnepel, nagy-nagy magyar ünnepet: a feltámadást.”⁶²

A két világháború közötti iskolai ünnepélyeken és tankönyvekben Oroszország, és később a Szovjetunió, mindig ellenségként tűnik fel. Gerley könyvében például az oroszokkal kapcsolatos ellenségképnek fontos eleme a szabadságharc oroszok általi leverése és a Tanácsköztársaság számára mintául szolgáló szovjet-hatalmi berendezkedés elítélése: „gyerekek, egy hajnalon a felkelő nap a Vereckei szoros táján, hol ezer évvel előbb honfoglaló magyarok jöttek be, orosz lovasok fegyverén csillant meg. Végtelen hosszú sorokban a könnyű győzelem reményével jöttek az oroszok. A megvert osztrák hívta segítségül a hatalmas orosz. Úgy jöttek, mintha ünnepségre jönnének. [...] Az oroszok elvonultak hazájukba, mint kik jól végezték dolgukat.”⁶³ Gerley október 6-ra szánt beszéde szinte egyáltalán nem foglalkozik konkrétan az aradi vértanúkkal, közülük csak egy-kettőt említ név szerint, s csak általánosságokban beszél a korról vagy a szabadságharc leverésének a körülményeiről. A beszéd itt is egy fogadalommal zárul, melyben a hazafiasság követendő példaképeként állítja Gerley a vértanúkat a diákság elé, hogy

⁵⁹ *A népiskola ünnepei* 1942. 7–8. 201.

⁶⁰ Gerley 1932: 5.

⁶¹ *A népiskola ünnepei* 1940. 9. 253.

⁶² *A népiskola ünnepei* 1941. 9. 258. „Elbitangolt Arad vára/Szabadságunk Golgotája/Árvaságunk éjszakáján/Érezd, hogy ott áll a vártán/Mindnyájunknak síró lelke/Bitók helyén térdepelve/Fogadás kél morzsa szánkon: Míg magyar él a világon/Nem halt meg a Tizenhárom!” (*A népiskola ünnepei* 1941. 9. 263.)

⁶³ Gerley 1932: 4.

belőlük mérítsenek erőt „ama nagy harc megvívására, amellyel a szerencsétlen, porba sújtott, megcsönkített hazánkat újból nagygyá s boldoggá tudjuk tenni!”⁶⁴

Az október 6-i megemlékezések másik lényeges sajátossága, hogy a hősök napjához hasonlóan, kontinuitást mutatnak fel a negyvennyolcas szabadságharc résztvevői és az első világháborúban küzdő katonák között, kiemelve a legfontosabb és legragikusabb harctereket: „Ez a hősi lélek szállta meg a világháborúban apáitokat, amikor a Kárpátok szorosait védték, Doberdó vad sziklái között állásaikat tartották, vagy Volhynia mocsarai között üzték az ellenséget.” A folytonosság hangsúlyozásának nagy szerepe van az akkori hadsereg erkölcsi alapjainak megteremtésében is: „nézzetek [...] a szemébe Horthy Miklós akármelyik katonájának, milyen vészes villámokat láttok cikázni a szemükben, ekkora erőt tart féken az izmokban a kemény akarat és a katonás fegyelem! Jaj lesz annak aki majd velük szembeszáll!” Horthy Miklós katonáit a szabadságharcban küzdők örökösiként tünteti fel azáltal is, hogy ugyanazokkal az erényekkel ruházza fel őket: „A 48-as vörös sapkások szelleme és lendülete vitte előre múlt ősszel a honvédeket az uzsoki és vereckeai bércekre, olyan rohammal, hogy a világ lélegzete elakadt nagy csodálkozásában.”⁶⁵

A kormányzó névnapjához hasonlóan a bevezetéséhez nagy valószínűséggel mintaképpül szolgálhattak a Monarchia idején ünnepnek számító uralkodói születésnapok.⁶⁶ Az alkalomra készült ünnepi beszédek az első világháborútól kezdve mutatják be az ország első emberének életpályáját. Gerley most is egy mese kontextusába helyezi az ünnepet és az ünnepeltet: „éjjel ragadozók vijjogtak [az ország felett – K.G.], míg nem jött egy híres királyfi, ki megváltotta az alvó országot. Elűzte a ragadozókat, eloszlatta a sötétséget, életre keltette az alvókat.”⁶⁷ A párhuzamok alapján egyértelmű, hogy a „fagyott, dermedt ország” a Trianon utáni Magyarország, a „megváltó királyfi” a kormányzó, „az alvó ország felett keringő keselyű, ragadozó” pedig a környező utódállamok tipikus, Horthy-korszakbeli metaforája. Az iskolai ünnepi beszédekben szinte mindig megjelenik az első világháború, bukásának okát soha sem a katonák moráljában vagy a katonai vereségben látják, sőt nem is beszélnek katonai kudarcokról. A szövegek a magyar katonákat meglehetősen egysíkúan mindig bátornak, helytállóknak, fegyelmezettnek mutatják be. Gerley megtoldja még ezt azzal is, hogy „úgy is volt az mindig, ezer éven át.”⁶⁸ Az 1932-es kötet szerzője már utal a „belső bitangokra”: „a nagy összeomlások történt meg, hogy akadt egy magát magyarnak nevező vezetőember, egy miniszter, aki azt mondta: nem akarok katonát látni.”⁶⁹ Őt – és a mögötte álló politikai erőket – teszi meg Gerley bűnbaknak, hiszen

⁶⁴ Gerley 1932: 8.

⁶⁵ *A népiskola ünnepei* 1939. 8. 387.

⁶⁶ Ferenc József idejében augusztus 18-a, IV. Károly rövid uralkodása alatt pedig augusztus 17-e volt ünnepnap.

⁶⁷ Gerley 1932: 10.

⁶⁸ Gerley 1932: 9.

⁶⁹ A forrás – amely, mindig konkrétumok nélkül beszél – most sem nevezi meg azt, akitől a kijelentés származik. Sőt, általánosságban adja elő a történeteket is, mindvégig egy mesés

a katonák csak e parancsnak engedelmeskedtek, amikor fáradtan hazaindultak, s ez okozta a hadsereg felbomlását, az ország haderejének a megszűnését. Gerley ebből vezeti le, hogy az ellenség be tudott törni az országba, s könnyűszerrel megszerezte annak bizonyos részeit. A névnap beszéd ezt követően a Tanácsköztársaságról szól, persze egyszer sem említve név szerint: „olyanok kerültek hatalomra, akiknek nem kellett a haza, sárba taposták a nagy múltú magyar nemzet közel ezer éves jelmondatát: Isten, király, haza!”⁷⁰ Gerley kitér a vörös terrorra is, amivel elrettentő példát igyekszik állítani a gyerekek elé: „hazafias érzelmű magyar ember nem hajthatta fáradt fejét nyugodtan pihenőre, bizonytalan volt sorsa, élete. Vad autósok borzalmas szirénabúgással robogtak az országban szerteszét, halálra hurcoltak mindenkit, ki magyarnak merete vallani magát”.⁷¹ A Tanácsköztársaság említésének célja nyilvánvalóan az, hogy általa minél hatásosabb kontrasztot tudjon adni az ország „ébredéséről”, s a kormányzó csapatainak megérkezéséről. Horthy katonáit hol Attila király, hol Rákóczi hadaival állítja párhuzamba. Ezután következik a beszédben a vezető rátermettségének bizonyítása, mely a rendszerhűsége nevelés fontos eleme. Az ünnepi szöveg végén a december 6-i, azaz a kormányzó névnapján teendő közös fogadalom így szól: „hálatelt szívvel a múltért; reménykedő lélekkel a jövőért. Reménnyel eltelve a jövő iránt, mert minden magyarnak az az érzése, hogy hadurunk fehér lovának patkójától zeng még a Kárpátok, s miénk lesz a föld, mit ezer évig bírtunk. Kérjétek a jó Istent ti is a magyar nemzet minden fiával együtt, hogy még nagyon sokáig éltesse Őfőméltóságát a nemzet javára! Éljen! Éljen! Éljen!”⁷²

A kormányzó kultusza a hagyományos uralkodói kultuszok alkotórészeiből épült fel, fontos elemét képezte a katonai és az ezzel együtt járó jellembéli éretnyek kidomborítása, valamint a haza megmentőjének és védelmezőjének szerepe.⁷³ A személyét övező kultusz átterjedt családjának más tagjára is, bár nem azonos mértékben. Gondoljunk csak kormányzó feleségét kezdetektől fogva övező tiszteletre, majd 1942-től a kormányzó helyettes kultuszára, különösen annak tragikus halálát követően. A Horthy-korszak iskolai ünnepeire készült írások – mint ahogy azt már Gerleynél is láthattuk – gyakran egyfajta mesés kontextusba helyezik a kormányzót. *A népiskola ünnepeinek* egyik számában például ez olvasható: „nagy víznek partján [...] a csodaszép várban lakik az a mesebeli férfiú, akiről most szó esik. Hogyne volna mesebeli, amikor nálánál vitézebb, bölcsőbb és jószívűbb ember nincs messze-messze vidéken!” Horthy vitézségét itt is erőteljesen kidomborítják: „Harcolt félájultan, mert vitéz volt.”⁷⁴ A kormányzót úgy tüntetik fel, mint a kor első vagy legalábbis egyik legbátrabb vitézét, külön

kontextusba ágyazva azokat. Az idézett mondat egyébként Linder Béláé, aki 1918. november 2-án mondta ezt, a budapesti helyőrség tisztjei előtt tartott beszédében.

⁷⁰ Gerley 1932: 10.

⁷¹ Gerley 1932: 10.

⁷² Gerley 1932: 13.

⁷³ Dömötörfi 1990: 23–26.

⁷⁴ *A népiskola ünnepei* 1939. 11. 448.

hangsúlyozva ezzel az általa alapított rendnek a fontosságát, s többször vitéz Horthy Miklósként említik őt. Érdekes, hogy a vitézi címmel szemben Horthy nemesi előnevét (nagybányai) nem használja az 1939-es szöveg.

Az államférfiak, államfők, diktátorok kultuszának mindig fontos elemét képezi a gyermekszeretetüknek, a gyerekekért való rajongásuknak a kifejezése, főként ellentétben állítva azt az ellenség már itt is idézett (lásd románok), gyerekekkel kapcsolatos negatív érzelmeivel. Az iskolai ünnepek gyermekekből álló közönsége előtt elmondott, nekik szánt szövegek ez által is jobban elmélyíthették a gyerekek kormányzó iránti kötődését, tiszteletét. A szövegek olyan képet festenek, amelyben Horthy mint a gyerekek gyámolítója tűnik fel: „Hogyan szereti a gyerekeket! Ezelőtt két évvel Szegedre utazott és megnézte, hogy nevelik a tanító bácsik diákgyerekeiket. Akkor ott egy kislány [...] egy pár fehér galambot nyújtott át a Kormányzó Úrnak és feleségének. Csak láttátok volna, milyen szeretettel ölelte magához a kisleányt és milyen melegen csókolta meg kipirult orcácskáját, mintha saját gyermeke lett volna.”⁷⁵ A kultusz paternalista, gondoskodó elemét emelik ki, amikor Horthy az ország népének gyámolítójaként,⁷⁶ védő „apaként” jelenik meg: „Ugye milyen jó nektek tudnotok, hogy van édesapátok, aki gondot visel rátok, aki megvéd benneteket minden bajtól? – Ugye milyen jó minden magyar embernek, hogy van valaki, egy vitéz, egy bölcs és jó ember, aki vigyáz minden magyar emberre, vigyáz Magyarországra, hogy itt baj ne essék?!” A Horthy-kultuszban nagyon fontos szerepe van a kormányzó feleségének, Purgly Magdolnának is. „Jó szívére mutat az is, hogy feleségével, a Főméltóságú Asszonnyal együtt gondja van a szegényekre és nyomorgókra és minden télen ezernyi nyomorgón segít és töröli le a könnyeket.”⁷⁷

A névnap alkalmából Horthy életútját bemutató ünnepi beszédekben szinte mindig visszatérő motívum, hogy soha nem nevezik nevén sem az őszirózsás forradalmat, sem pedig a Tanácsköztársaságot. A kettőt egybemosva az egész időszakot egyöntetűen negatívan mutatják be. A katonaság leszerelése, akár csak Gerleynél, *A népiskola ünnepeiben* is megtalálható, egy 1941-es írásban ez olvasható: „az eldobott fegyvert megragadták azok, akik az 1848-as márciusi vívmányokat a maguk hasznára és az ország kizsákmányolására értelmezték, a kommunisták.” 1918 őszének és 1919 tavaszának egybemosására példa, hogy a jelszavakat – szabadság, egyenlőség, testvériség, világbéke – egyszer az őszirózsás forradalomhoz köti a szerző, később viszont a kommunista rezsim bűneként emlegeti: „A szabadság náluk szabad rablást jelentett”. Az 1941-es írás a jobbágy-ság helyzetét láthatóan az egyenlőség jelszavának cáfolataként idézi fel: „csak ők voltak az urak, mindenki más jobbágy. [...] A felelős minisztérium sem maradt el, Kun Béla kinevezte magát elnöknek, s ő felelt is, de nem e nemzetnek, hanem

⁷⁵ *A népiskola ünnepei* 1939. 11. 449.

⁷⁶ A paternalista jellemvonás, a katonai erényekkel kiegészítve más szövegben is helyet kap: „Szokás, hogy apai mozdulattal a megszólított közkatona vállára teszi a kezét, úgy kezd el vele beszélni.” (*A népiskola ünnepei* 1941. 11. 306.)

⁷⁷ *A népiskola ünnepei* 1939. 11. 449.

a vörös cárnak, Leninnek.”⁷⁸ Az antikommunista nevelés egyik eszközeként jelenik meg az 1941-es Miklós-napi szövegben a „vörös korszak” gyereknevelési, elrettentő alapelve: „Tagadd meg apádat, tagadd meg anyádat, fiacskám. Légy otthon bizalmi férfi! – így tanították ezt a gyerekeknek.”⁷⁹

A kormányzó személyéről szólva is lényeges szempont, akár csak a korábbi ünnepnapoknál, a történelmi hivatkozás, vagyis hogy ő a negyedik e tisztségben Szilágyi Mihály, Hunyadi János és Kossuth Lajos után. Ugyanezt a célt szolgálja Horthy korának az újjáépítési korszakok közötti elhelyezése, így kerül az 1941-es szövegbe hivatkozásként Árpád és IV. Béla: „a történelem bizonyára Árpád és IV. Béla után Magyarország harmadik alapítójának fogja nevezni.”⁸⁰ Horthy kultuszát a katonai erényekkel összefüggésben, s rangjából és jogaiból adódóan még a *legfőbb Hadúr* szerepével is kiegészítik a korabeli beszédek, külön hangsúlyozva az új hadsereg megszervezését. Egy 1941-es verses köszöntőt idézve: „Kívánjuk Neki, hogy fehér lován még/Tehessen sok-sok glóriás utat/Hogy elérhesse a magyar hadak élén/Az ezeréves szent határokat.”⁸¹

A karácsony vallási ünnepként elméletileg nem tartozna a vizsgálandó ünnepek körébe, de mivel az iskolákban is megünneplésre került a korszakban, s a karácsonyi iskolai ünnepek épp úgy át voltak itatva aktuálpolitikai tartalommal, mint a korábban elemzett ünnepek, így dolgozatunk utolsó témájaként ki kell térnünk rá. A Felvidék 1938-as visszatérésének állít például emléket az egyik erősen csehellenes karácsonyi iskolai színdarab, amelynek Ungvár áll a középpontjában. A cselekmény néhány órával a terület visszacsatolása előtt játszódik. *A hős pékinas* című színdarab elsősorban a csehekről mond ítéletet, akik a magyar katonaság bevonulása előtt végigfosztogatták a város magyar polgári lakosságát, többek között egy olyan házat is, ahol éppen a felszabadító katonák üdvözlésére sütnek süteményt. A darab mindvégig úgy állítja be a szlovákokat és ruténeket, hogy ők is nagyon várják a magyarok bevonulását: „Mi is ugyanúgy várjuk, mert ha nem is beszélünk jól magyarul, az összes szlovák szíve magyarul dobog! [...] A szlovákok még a ruhájukból is magyar zászlót varrtak a felszabadulás ünnepére.”⁸² A felvidéki magyarságot megszemélyesítő főszereplő pékinas, Sanyi szinte a két nemzetiséget önmagában is megszólítva üdvözli barátsággal szlovák és ruszin ismerősét: „Isten hozott szlovák pajtás! Szervusz, ruszin testvér!” A ruszin gyerek szavai viszonzásul hasonlóan barátságosak: „De még enyém szíve is. Ha rutén gyerek is vagyok én, igazi hazám mindig szép Magyarország volt és az is lesz örökké.” A szlovákok és a rutének többször tesznek olyan kijelentéseket a darabban, amelyekkel a cseheket becsmértlik: „Mit adott nekünk a cseh?! Korpakenyeret! A Magyar Alföld adta a jó

⁷⁸ *A népiskola ünnepei* 1941. 11. 305.

⁷⁹ *A népiskola ünnepei* 1941. 11. 306.

⁸⁰ *A népiskola ünnepei* 1941. 11. 307. Az újjáépítés motívuma egyébként majd a kommunista rezsimnek is fontos hivatkozási pontja lesz a legitimitás kialakításában.

⁸¹ *A népiskola ünnepei* 1941. 11. 309.

⁸² *A népiskola ünnepei* 1940. 12. 315–352.

foszlóskenyeret.”⁸³ A darabban színre lépő cseh osztálytárs – aki személyével szintén az egész cseh nemzetet jeleníti meg – kisebb szóváltásba is keveredik szlovák és rutén társaival, amikor azok a magyarok oldalára állnak, s velük együtt várják a város „felszabadulását”. A színdarab mondanivalójával láthatóan azt kívánja elérni, hogy a terület visszacsatolása során az országba kerülő, jelentős szlovák és rutén kisebbségre a gyerekek ne mint ellenségre, hanem mint barátokra tekintsenek, ezért állítja be egyedüli (közös) ellenségnek a cseheket. Érdeemes kitérni egy mondat erejéig a cseh tanuló nevére, akit kezdetben Edének hívnak, később viszont kiderül róla, hogy az igazi neve Eduárd. A szerző minden bizonnyal nem véletlenül csempészte a darabba éppen Edvard Benes – a kis antant egyik alapítójának – nevét. A veszekedés után a cseh fiú elkullog. Mindenki az árulót látja benne. Ezt alátámasztandó cseh csendőrök rontanak be a színre, akik kezdetben magyar zászló után, később arany, ékszerek és pénz után kutatnak. A főszereplő pékinas ezeknek a csendőröknek esik áldozatul, akik a magyar csendőrök elől visszavonulóban lelövik őt, amint éppen a magyar honvédek fogadására indult pékárúval és magyar zászlóval a kezében.

A darab következő színe a mennyországban játszódik, ahol a néző először is arról értesülhet, hogy az Úr rendelése a Felvidék visszacsatolása az anyaországhoz. „Sokat meséltem már néktek arról a legszebb országról ahol húsz év óta nem volt igazi karácsony.” – mondja Jézuska. „Az Úr rendelte most, hogy az ő magyar népének 1938 karácsonya nagyon boldog legyen. [...] 1938 karácsonyán ne legyen bánatos, szomorú ember magyar honban.”⁸⁴ Miközben Jézuska a magyarok boldog karácsonyáról intézkedik, feltűnik a színpadon a halott Sanyi „lelke”, bekötött véres fejjel, magyar zászlóval kezében. A címszereplő pékinas a mennyország urától kapott „ajándékként” megtekintheti Ungvár felszabadulásának az ünnepét, ez azonban már nem kerül színpadra. A darab a „fáradt lélek” mennyországbeli álmával ér véget, aki álmában így beszél: „A magyar karácsonyfák alá én egy véremmel áztatott szent ajándékot küldök. (Angyalokhoz:) Hozzatok csak angyalok! (Az angyalok Magyarország megnagyobbodott térképét hozzák be.)”⁸⁵

A háborús propaganda előtérbe kerülése 1941 után a karácsonyi ünnepeknél is jól érzékelhető, ez az ünnep sem kerülte el a „korszerűsítést”. Egy 1939-es iskolai darabban, melynek cselekménye a karácsonyi éjféli mise körül forog, nemzeti összefogásra serkentve még ez hangzik el: „áhitattal imádkoztam szüleimért, a magyar hazáért s megszállott területeken sínylődő rab magyar testvéreimért s önfeledten elkiáltottam magam: Ó, édes Jézuska, add vissza nekünk elrabolt hazánkat!”⁸⁶ Két évvel később, már a második világháború résztvevőjeként, még fontos szerepet játszik a karácsonyi műsorban a revíziós sikerekre való utalás: „Most 1941 karácsonyán, mikor kigyúlnak a szívek ünneplő fényei, nagyobb lett újra a nagy magyar család. Hazajöttek fiai, leányai, akik 20 eszten-

⁸³ *A népiskola ünnepei* 1940. 12. 351.

⁸⁴ *A népiskola ünnepei* 1940. 12. 353–354.

⁸⁵ *A népiskola ünnepei* 1940. 12. 357.

⁸⁶ *A népiskola ünnepei* 1939. 10. 450.

dőn át csak titokban ünnepelték meg a magyar karácsonyt. Lent a Bácska áldott búzatermő vidékén, a magyar Kánaánban, a drága Délvidéken, a Hargita alatt Csíksországban szabad ünnepelni.” A beszédben ugyanakkor már nem jelennek meg további visszaszerzendő területek, csak az ország jelenlegi hatáira koncentrálnak a szerző. Az ország új területeinek felidézése, s a gyerekek képzelete elé tárása az egyetlen cél megemlézésükkor, ezért idézi a szöveg Kárpátalja fatornyos templomait, az erdélyi havasokat és a Délvidék gazdag rónáit. Már feltűnik emellett azonban a háborús propaganda is: „Ha felcsendül a karácsonyi harang és zúg az ének, száll az ima [...] a magas égbe, akkor szálljon gondolatunk a nagy orosz síkságon küzdő vitéz honvédekhez is, karácsony ünnepén, kik a krisztusi szeretetért küzdenek a szövetséges hadakkal.”⁸⁷ Az idézetből is kiolvasható a háborús üzenetek egyik jellemző eleme a Krisztus nevében harcoló saját, illetve szövetséges haderők (nemzetek) képe, akik Krisztus nevében, a *krisztusi szeretetért* küzdenek, ezzel is utalva az ateista Szovjetunió elleni harcra.

További két év múlva, az 1943-ban publikált karácsonyi jelenetekből, illetve beszédekből ehhez képest már teljesen hiányoznak a revizionista törekvések, a háborús propaganda viszont annál hangsúlyosabb. Ezt láthatjuk például a *Karácsonyi hazatérés* című színdarabban, amely egy honvéd váratlan karácsonyi otthoni látogatásának állít emléket, vagy az *1943 karácsonya* című drámában, ahol pedig a karácsonyi posta megérkezésekor egy család, nagy öröme, arról értesül, hogy a korábban hitehagyott férj a fronton hívóvé vált. A frontról karácsonyra hazatérő katona a hatalom humánus arcát hivatott megrajzolni a gyerekek előtt, amely ilyen „rendkívüli” esetekben, az ünnepre hazaengedi a katonák – mindekeleltől a családapák – egy részét.⁸⁸ A másik színmű sem véletlenül említi a postát, melyet úgy állít be, mint amelynek segítségével a fronton harcolók biztosan megkapják a nekik küldött karácsonyi, inkább csak jelképes értékű ajándékokat. A színdarabokban személyesen vagy levél útján megjelenő férj/apa szájába egyértelműen a politikai hatalomnak megfelelő propagandisztikus kifejezéseket adnak a szerzők. „Megérkeztem szent karácsony ünnepére, soknapi utazás után, nagy orosz földről, ahol a hazáért harcolunk. [...] De nemsokára vissza kell mennem. [...] Hív a haza! [...] Vörös pokolból, égő falvakból, golyózáporban jöttem hozzátok. De minek meséljek nektek ilyesmit. Úgysem értitek”.⁸⁹ – mondja a hazatérő katona. A levélben is hasonló elemek tűnnek fel: „itt vagyok Oroszországban és látom, hogy az istentelenség hova süllyeszt egy országot és egy népet.”⁹⁰

* * *

⁸⁷ *A népiskola ünnepei* 1941. 11. 312.

⁸⁸ Érdemes megfigyelni, hogyan néz ki a háborús karácsonyfa: „Ezt a nemzetiszínű szalagot a fa koronájára rakom, a csillag mellé dísznek. Oda teszem, drága jó uramnak a lapját is. Ő hányzor elolvastam már a drága sorokat.” (*A népiskola ünnepei* 1943. 11. 307.)

⁸⁹ *A népiskola ünnepei* 1943. 11. 309.

⁹⁰ *A népiskola ünnepei* 1943. 11. 318–319.

Az irredenta kultusz azért lett többé-kevésbé sikeres, s azért élvezett széles – de változó intenzitású – társadalmi támogatottságot, mert olyan eseményhez kötődött, amely a közösség egészét egyöntetűen érintette, azaz a társadalmi tapasztalat és a kultusz jelentéstartalma, célja egybeesett. Az irredenta kultusz ellaposodása többek között generációváltással is összefüggött, miként azt Zeidler Miklós kutatásai kimutatták. Az új nemzedéknek már nem volt közvetlen tapasztalata az egykori történelmi Magyarországról, ezért a korszak politikai hatalma az intézményesült oktatás, nevelés részét képező iskolai ünnepeken keresztül tett kísérletet az új generációknak az irredentizmussal való beoltására. A tanulmányban bemutatott, iskolai ünnepekre szánt írások jól érzékeltették, hogy az iskolai ünnepek mindvégig a politikai hatalom pillanatnyi céljait szolgálták ki, s az éppen aktuális jelszavakat, célkitűzéseket, viselkedésformákat, ellenségképeket közvetítették a gyerekek felé. Az ünnepi szövegek, színdarabok, egyöntetű tendenciákat tükröztek, ebből következően a két világháború közötti politikai rendszerről szólva egészen a második világháborúig beszélhetünk egy hivatalos szinten jelen levő revizionista – sőt, a források szintjén sokkal inkább irredenta – kultuszról. Ez a kultusz ugyan nem szűnt meg a háborúba való belépéssel, azonban jelentősen háttérbe szorult, illetve bizonyos elemeit tekintve átalakult, hogy jobban elősegítse a politikai hatalom aktuális célját: a háborús mozgósítást, illetve a közösség együttes erőfeszítését, összefogását a háborús győzelem érdekében.

FORRÁSOK

- A népiskola ünnepi tanügyi havi folyóirat.* (Szerk. Kiss Károly.) Szeged. 1939–1944.
Gerley Mihály 1932: *Iskolai ünnepélyek.* Budapest.
Horváth M. 1942: *Ünnepeljünk! Felköszöntők, versek, kis színdarabok.* Győr.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dömötörfi Tibor 1990: A Horthy-kultusz elemei. *História* 5–6. 23–26.
Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest.
Gyarmati György 1998: *Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Budapest.
Klimó, Árpád von 2003: *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext, 1860–1948.* München.
Kovács Ákos 2006: *Kitalált hagyomány.* Pozsony.
Lázár Balázs: *Háborús propaganda a hadüzemekben.* <http://www.archivnet.hu/> (letöltés: 2007. 06. 08.)

- Potó János 2003: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.
- Szász Zoltán 1975: A Magyar Rádió a második világháborúban (1939–1944) In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. 1925–1945*. Budapest, 149–203.
- Tóth Sándor 1979: Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben (1941–1944). *Történelmi Szemle* 3–4. 540–552.
- Zeidler Miklós 2001: *A revíziós gondolat*. Budapest.
- Zeidler Miklós 2002a: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.
- Zeidler Miklós 2002b: Irredentizmus gyerekeknek. In: *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. (Szerk. Pásztor Cecília. Rendi társadalom – polgári társadalom 14.) Salgótarján, 53–60.

Germuska Pál

A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói

Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963

„A kongresszusi irányelvek kimondják, hogy az új öt éves tervben a termelőeszközök megfelelő mennyiségi gyarapítása és minőségi fejlesztése mellett el kell érniünk, hogy az egy főre eső reáljövedelem legalább 26–29 százalékkal, a lakosság fogyasztási alapja pedig a jelenlegihez képest 1965 végéig legalább 40–45 százalékkal növekedjen. [...] Az életszínvonal emelését szolgálja, hogy az öt éves tervben jelentősen növekszik a tartós fogyasztási cikkek termelése is. 1961–1965-ös években részben saját termelésből, részben behozatal útján az igénylő lakosság rendelkezésére kell bocsátani 460 000 darab mosógépet, 150 000 darab villamos hűtőszekrényt, 300 000 darab motorkerékpárt, továbbá 39 000 darab személygépkocsit.” – e szavakkal nyitott új távlatokat a küldöttek előtt Kádár János első titkár a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) VII. kongresszusának első napján, 1959. november 30-án.¹ A pártkongresszus e kívánságokat határozatba is foglalta, amikor egyebek mellett a következőkben tűzte ki a második öt éves terv feladatait: „Biztosítani kell, hogy a dolgozók növekvő pénzjövedelmükből elegendő mennyiségben, megfelelő minőségben és választékban vásárolhassák meg a kívánt árukat. Ezért tovább kell javítani a lakosság élelmiszerekkel és iparcikkkel való ellátását. [...] A várható kereslet szerint tovább kell növelni az iparcikkek, ezen belül pedig a tartós fogyasztási cikkek arányát.”²

A tartós fogyasztási cikkekkel (értékesebb háztartási gépekkel) való ellátottság trendjének emelkedése a következő években még a pártvezetés és a kongresszus legmerészebb álmait is felülmúlta. Amíg 1960-ban 38 ezer magyar család rendelkezett hűtőszekrényvel és 500 ezer mosógéppel, addig 1965-ben már közel félmillió hűtőgép és másfélmillió mosógép működött a hazai háztartásokban. Televízióból 1960-ban 100 ezer darabot tartottak nyilván, 1965-ben pedig már egymillió család birtokolt saját készüléket.³ Közép-Kelet-Európa több más szocialista országának hasonló adatai alapján Berend T. Iván arra a következtetésre jutott 1999-es könyvében, hogy „a posztstálini rendszerek egyik legfőbb megkülönböztető vonása a megváltozott, pragmatikusabb alapokra helyezett

¹ Kádár János: A Központi Bizottság beszámolója. *Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve.* 53–54.

² *Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve.* 617.

³ Berend 1983: 205.

gazdaságpolitika és gyökeresen új jelenségként a fogyasztásorientáció” volt.⁴ Berend szerint Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában és Magyarországon a fogyasztási javak az emberek „sikeres önkiteljesítésének szimbólumaivá” váltak az 1960–70-es években. Ezen országok vezetése sem adta fel ugyan az iparosítás dogmáját, de csökkentették a beruházási rátákat (a bruttó hazai termék 25–35%-áról 20–25%-ra), illetve a beruházásokon belül mérsékeltek az ipar arányát és a növelték a szolgáltatások és az infrastruktúra részesedését. Így a nemzeti jövedelem nagyobb részét lehetett a lakosság fogyasztására, illetve az életszínvonal emelésére felhasználni.⁵

A Berend által is hangoztatott érvek ellenére a szocialista rendszer leírása során a politikai gazdaságtani és a makroökonómiai elemzések csekély figyelmet szentelnek a fogyasztás kérdésének. Vörös Miklós egy 1997-es cikkében ennek fő okát abban látta, hogy a szocializmus elméleti modelljei a szervezett társadalmi tevékenységekre és a kapcsolati struktúrákra összpontosítanak és nem az individuális cselekedetekre. A fogyasztás csak a termelés folyamányaként jelenik meg ezekben az elemzésekben, annak ellenére, hogy az egyének és társadalmi csoportok fogyasztása nagyon is koncepcionális és politikai kérdés volt a kommunista pártok számára. A Hruscsov által 1959-ben meghirdetett, s a Nyugat utolérését és túlszárnyalását célul tűző, utópisztikus programban a fogyasztás kitüntetett szerepet kapott. A magyar pártvezetés különösen élen járt a fogyasztói vágyak kielégítésében: a nyugatra utazás engedélyezésével, a bevásárló turizmus elnézésével, a butikok és különféle piacok, valamint a kiskereskedelmi és kisebb termelővállalkozások legalizálásával komoly ideológiai engedményeket tett, és relatív jólétet teremtett.⁶ A pragmatikus és fogyasztóbarát politika kulcsfigurája mindenképpen Kádár János volt, aki Hammer Ferenc és Dessewffy Tibor szerint „szerencsés zsarnokként” ráértett az idők szavára: megértette a fogyasztási vágyak alapvető sajátosságait, képes volt ezekhez idomulni és politikai legitimációjához felhasználni azokat. A szerzőpáros 1997-es tanulmányában éppen a fogyasztáshoz kapcsolódó társadalmi és politikai jelenségeken keresztül igyekezett megérteni és megmagyarázni a Kádár-rendszer működését és – időleges – sikerességét.⁷ Valuch Tibor – a *Múltunk* folyóirat 2008 őszi fogyasztástörténeti számában – immár az egész hazai szocialista korszakot illetően igyekezett bemutatni a fogyasztói magatartások változásait, Horváth Sándor pedig a fogyasztással kapcsolatos korabeli politikai és propaganda megnyilvánulásokat vizsgálta.⁸

⁴ Berend 1999: 200.

⁵ Berend 1999: 201–204. Berend szerint csak Albánia és Románia kommunista vezetését hagyták teljesen hidegen a fogyasztói kihívások. Bulgáriában, a Német Demokratikus Köztársaságban, illetve a Szovjetunióban, ha nem is volt érvényes a fogyasztásorientáció, néhány vonatkozásban egyértelműen javultak az életkörülmények.

⁶ Vörös 1997. A piaci szocializmus fogalmáról, benne a fogyasztás kérdéséről is lásd: Valuch 2008a.

⁷ Hammer–Dessewffy 1997.

⁸ Valuch 2008b; Horváth 2008. A fogyasztástörténet historiográfiájának áttekintését adja a *Múltunk* ugyanezen számában Gyáni Gábor (Gyáni 2008).

A fogyasztás más közép-kelet-európai országokban is új szempontként jelent meg a szocialista rendszer történeti feldolgozásában az utóbbi évtized során. Mark Landsman *Diktatúra és követelés* című könyvében a fogyasztási politika aspektusából tekintette át a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) 1948 és 1961 közötti történetét.⁹ Paul Betts az anyagi kultúra és a kelet-német emlékezet viszonyát,¹⁰ Susan Reid az 1950-es évek végén Hruscsov által elindított szovjet otthon- és konyhamodernizálási kampányt,¹¹ Karin Zachmann a háztartások gépesítésével kapcsolatos 1956–57-es kelet-német vitát,¹² Malgorzata Mazurek és Matthew Hilton pedig az 1980-as évekbeli lengyel fogyasztóvédelmi mozgalmat vizsgálta.¹³ Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, hogy miközben a fogyasztói kultúra, a fogyasztás- és fogyasztásorientáció történetének irodalma Észak-Amerikában gyarapszik ma is a legdinamikusabban, még ott sem vált önálló tudományos (al)területté. Susan Strasser egy 2002-es esszéjében a fogyasztás irodalmát áttekintve úgy találta, hogy a témával legtöbbször a technológia- és környezettörténet (history of technology and environmental history), a nőtörténet (women's history), a vállalkozás- és vállalkozótörténet (business history), valamint a munka- és munkástörténelem (labor history) képviselői foglalkoznak. Strasser ennek kapcsán azt is felvetette, hogy nem külön kutatási területként kellene értelmezni a fogyasztást, hanem inkább „egy prizmának, amelyen keresztül a társadalmi és politikai élet számos aspektusa megfigyelhető”.¹⁴

Az alábbi tanulmány is ilyen prizmaként használja a fogyasztás fogalmát, amikor néhány magyar hadiipari vállalat példáján keresztül igyekszik bemutatni milyen szervezeti és technológiai változásokkal járt a közszükségleti cikkek és tartós fogyasztási javak termelése. A tanulmány az 1953 és 1963–64 közötti évtizedet vizsgálva először áttekinti Nagy Imre kormányának erőfeszítéseit, majd bemutatja az 1955–56-os átmeneti időszakot, amikor kísérlet történt a haditechnikai termelés ismételt növelésére. Végül a harmadik rész az 1956. októberi forradalom leverését követő éveket elemzi, amikor a Kádár János vezette kormány dinamikusabban növelte a fogyasztói javak termelését – radikálisan és végérvényesen átalakítva a hadiipari vállalatok termékszerkezetét és jellegét.

AZ „ÚJ SZAKASZ” ÉS A HADIIPAR

„A hiba lényege szerintem abban van, hogy gazdaságpolitikánkban, amely a szocializmus építésére irányul, nem érvényesült a szocializmus gazdasági alaptörvénye:

⁹ Landsman 2005.

¹⁰ Betts 2000. Részletesen ismerteti: Fodor 2002.

¹¹ Reid 2005.

¹² Zachmann 2002.

¹³ Mazurek–Hilton 2007.

¹⁴ Strasser 2002: 756. Strasser esszéjében egyébként egyetlen a közép-kelet-európai régióval foglalkozó munkát sem említett vagy hivatkozott.

a lakosság életszínvonalának állandó emelkedése.” – jelentette ki Nagy Imre a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) 1953. június 27–28-i ülésén, amelyen éles bírálattal illették Rákosi Mátyást és a párt addigi politikáját. A KV által elfogadott határozat egyebek mellett a lakossági fogyasztás azonnali növelését tűzte célul, amelyet a kínálat javításával, árleszállításokkal, valamint a fogyasztási cikkek gyártásának és az élelmiszer-előállítás fokozásával kívánt elérni.¹⁵ Az 1953. július 4-én miniszterelnökké választott Nagy Imre törekvései összhangban álltak a szovjet blokk más országaiban zajló változásokkal. A Szovjetunióban G. M. Malenkov állt ki leghatározottabban a fogyasztóorientált politika mellett. 1953. augusztus 5-én a Szovjetunió Legfelső Tanácsa ülésén nyilvánosan is megfogalmazta ez irányú célkitűzéseit: a fogyasztói javakat előállító iparnak gyorsabban kell növekednie, mint a termelői javakénak.¹⁶ A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága 1953. október 29–30-i ülésén határozott az életkörülmények javításáról, 1954 márciusában pedig a párt II. kongresszusán döntöttek a gazdaság átalakításáról és a hatéves terv előirányzatainak mérsékléséről.¹⁷ A táboron belüli politikai diskurzusnak a következő években is fontos eleme maradt az életszínvonal kérdése. Az NDK-ban a Német Szocialista Egységpárt 1956. márciusi, III. kongresszusán elfogadott, a második ötéves terv direktíváit tartalmazó határozat külön hangsúlyt helyezett a fogyasztási javakat termelő ipar fejlesztésére.¹⁸ A szovjet blokkban Sztálin halála után megkezdett, különféle mélységű reformok közös célkitűzése volt tehát a lakosság életkörülményeinek látványos javítása – a hadsereg, a hadiipar és a nehézipar fejlesztésének mérséklése és visszafogása árán. A néphadseregek drasztikusan visszaeső megrendelése miatt a blokk szinte minden országában kapacitáskihasználási gondokkal küzdött a hadiipar. Az új helyzetben a közép-kelet-európai országok kormányai főként a hadiipari vállalatokra osztották az addig elhanyagolt közszükségleti cikkek előállítását.

Magyarországon – a szovjet blokk többi országához hasonlóan – 1948–49-ben szervezték újjá a hadiipart, majd az I. ötéves terv (1950–1954) keretében tucatnyi új hadiüzem építkezései kezdődtek meg. 1950 és 1953 között a hadiiparhoz tartozó több mint 30 vállalat termelésének értéke megötszöröződött, ezen belül a haditechnikai termelésük a tizenhatszorosára nőtt. A régi hadiipari vállalatoknál (mint például a Magyar Optikai Művek, Lámpagyár, Danuvia stb.) változatlanul létezett valamilyen mértékű civil termelés, az új, 1951–52-től termelésbe lépő üzemek viszont kizárólag katonai termékeket gyártottak. Utóbbiak kapacitását eleve a mozgósítási (háborús) nagyságrendre tervezték és építették, amely akár többszörösen is meghaladhatta a békebeli termelés nagyságrendjét. Az új üzemek

¹⁵ Lásd részletesen: Rainer 1996: 521–527.

¹⁶ Hanson 2003: 50–52.

¹⁷ Paczkowski 1997: 197.

¹⁸ Lásd részletesen: Zachmann 2002.

termelésbe való bekapcsolódásával gyorsan esett a szektor civil termelésének részaránya: míg 1950-ben 62,4% volt, addig 1953-ra 12,7%-ra zsugorodott.¹⁹

Alapanyag és gyártási dokumentációk hiánya, valamint a hadsereg igényeinek változása miatt már a politikai fordulat előtt, 1953 májusában sor került a katonai termelés bizonyos mértékű visszafogására.²⁰ A Magyar Néphadsereg által 1954-re bejelentett, a korábbinál jóval szerényebb megrendelések miatt 1953. június 16-án tárcaközi bizottság alakult az Országos Tervhivatal (OT) és az ipari minisztériumok részvételével. A bizottság egyrészt felmérte a belföldi és külkereskedelmi igényeket, másrészt megrendeléseket csoportosított át a hadiipari vállalatoknál felszabaduló termelési kapacitások lekötése érdekében.²¹ 1953 októberében ismételtén módosították a hadiipar folyó évi tervelőirányzatait a hadsereg igényeinek csökkenése, nyersanyag- és kapacitáshiány miatt.²² November 30-án egy állandó koordinációs bizottságot állítottak fel a hadiüzemek polgári profiljának meghatározására, de e testület működésének nem lelni nyomát.²³ A honvédelmi ügyekben különleges döntési jogokkal felruházott Honvédelmi Tanács (HT, a Minisztertanács szűkebb kabinetje) ugyanezen a napon drasztikusan csökkentette a hadiipari beruházásokat. Emiatt egy sor új üzem befejezése másfél-két évvel eltolódott, egy tervezett új löveggyár és egy repülőgépgyár építését (Debrecenben) pedig határozatlan időre felfüggesztették. A civil termelésre való átállás esetleges beruházási vonatkozásaival viszont nem foglalkozott a testület.²⁴

A hadiipar átállítása kapcsán, úgy tűnik, megbomlott az addigi megszokott rend. A legfelsőbb politikai vezetés (MDP PB és a Minisztertanács) túl általános direktívákat határozott meg a közszükségleti cikkek és a mezőgazdasági gépek gyártásának kiemelésével.²⁵ A Honvédelmi Minisztérium (HM) a hadsereg csökkentésével párhuzamosan mérsékelte igényeit, hosszú távra pedig egyértelmű szovjet iránymutatás hiányában nem tudott tervezni. A Tervhivatal sem állt elő koherens koncepcióval, sőt, nem is igazán koordinálta vagy orientálta az átállási folyamatot. A Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) civil és hadiipari részlege (a KGM/A

¹⁹ Jávor 1986: 37. 1952–53-ban gázbojlerek, gázmérő órák, lámpák, vitorlázó repülőgépek, teodolitok, szemüveglencsék, vízórák, ébresztőórák és különféle kéziszerszámok képezték a civil termékeket. A Honvédelmi Tanács (HT) 1/1/1952. számú határozata (sz. hat.). A Középgépipari Minisztérium 1953. évi terve. 1952. december 15. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-2-ee 93. doboz (d.) A hadiipari termelés felügyeletére 1952 januárjában állították fel a Középgépipari Minisztériumot, amelyet 1953 júliusában meg is szüntettek. Ezt követően a Kohó- és Gépipari Minisztériumba (KGM) integrálták a hadiipari vállalatokat önálló részlegként, KGM/B néven.

²⁰ Lásd a HT 135/12/1953. sz. hat., A Honvédelmi Minisztérium 1953. évi költségvetésének módosítása. 1953. május 25. MOL XIX-F-6-cc 5. d.

²¹ A HT 241/20/1953. sz. hat. A Kooperációs Bizottság megszervezése. 1953. november 30. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²² A HT 207/17/1953. sz. határozata. 1953. október 5. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²³ A HT 241/20/1953. sz. hat. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²⁴ A HT 242/20/1953. sz. hat. Az 1953–54. évi beruházási keretszökkentések kihatásairól a KGM/B-re. 1953. november 30. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²⁵ Az „új szakasz” gazdaságpolitikájáról lásd részletesen: Honvári 2006: 239–272.

és KGM/B) pedig mintha igyekezett volna a másik félre testálni a kellemetlenebb, költségesebb és problémásabb feladatokat és termékeket. A szigorú központi utasításokhoz szokott hadiipari vállalatok így nehezen birkóztak meg az új helyzettel, amelyben önálló helyzetfelismerésre, döntésre és cselekvésre lett volna szükség.

Egy az MDP KV Agitációs- és Propaganda Osztálya által készített 1953. augusztusi feljegyzés szerint több száz dolgozót kellett elbocsátani a hadiipari vállalatoktól, a maradéknak pedig több üzemben hetekig nem tudtak munkát adni.²⁶ Az Állami Ellenőrzési Központ vizsgálata szerint különösen 1953. utolsó negyedében jelentkeztek az átállás költségkihatásai, és leginkább a hadivegyiparban és a lőszeriparban. A megrendelések elmaradása, a tervmódosítások és a műszaki felkészületlenség miatt számos vállalatnál fölös munkáslétszám keletkezett, illetve „kapun belüli munkanélküliség” jelentkezett.²⁷ A vállalatoknál uralkodó bizonytalanságot jól jelzi például a Hajdúsági Iparművek (gyalogsági lőszergyár) párttitkárának az MDP KV Párt- és Tömegszervezeti Osztályának vezetőjéhez írt 1954. januári levele. A párttitkár felpanaszolta e levélben, hogy a felettes minisztérium (KGM) szinte havonta más utasításokat adott, újabb és újabb gyártmányok bevezetésére kért terveket, mégsem született döntés a végleges gyártási programról és a több mint 500 munkás rendszeres foglalkoztatásának módjáról.²⁸

A hadiipar 1954. évi terve három fő célt tűzött a vállalatok elé: a néphadsereg védelmi képességének fejlesztését, a baráti demokráciákkal kötött fegyverszállítási szerződések teljesítését és a lakosság közszükségleti cikkekkal való ellátásának javítását. Civil termékből több mint két és félszer több előállítását irányozta elő ennek érdekében a Tervhivatal.²⁹ Miközben az MDP 1954. májusi III. kongresszusa hitet tett Nagy Imre kormányprogramja mellett,³⁰ a vállalatoknál kaotikus helyzet kezdett kialakulni. A hadivegyiparban és a lőszeriparban jelentős beruházásokra lett volna szükség a civil termékekre való átállás érdekében. A kézfegyvergyárak (Lámpagyár, Danuvia) új programmal kezdték ugyan az évet, de nem kapták meg a gyártandó mintadarabokat (például varrógép), vagy a lengéscsillapítókhoz, hidraulikus berendezésekhez nem lehetett beszerezni a szükséges öntvényeket, illetve alapanyag hiányában mintegy 200 löveg legyártása került veszélybe Diósgyőrben.³¹ A HT azonban csak 1954 júniusától biztosított külön forrást a „honvédelmi üzemek váltóprofiljának kiépítéséhez szükséges tervezésre”. Felmerült egy robbanóanyaggyár, egy tűzérési lőszerszerelő üzem és

²⁶ Feljegyzés a Gödöllői Járműjavító, a Mechanikai Művek és a Prés- és Kovácsoltárugyár üzemek politikai munkájáról. MOL M-KS 276. f. 89. cs. 614. ö. e. 291–294.

²⁷ Vizsgálati jegyzőkönyv a KGM/B 1953. évi költségvetési gazdálkodásáról. 1954. március 10. HL Magyar Néphadsereg iratai (MN), 1954/T 24. d. 3. cs.

²⁸ Pinczés András levele Csordás Ferenchez. 1954. január 15. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 225. ö. e. 342.

²⁹ A HT 7/22/1954. sz. hat. 1954. január 11. MOL XIX-F-6-d 30. d.

³⁰ Lásd például Rákosi Mátyás beszámolóját. *A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. 1954. május 24–30.* 41.

³¹ A KGM I. Igazgatóság 1954. évi termelési tervének teljesítését veszélyeztető legfontosabb kérések. 1954. március 11. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ö. e. 80–82.

egy gyalogsági lőszergyár bezárása is, de ezt a hadsereg elfogadhatatlannak tartotta. Végül a folyó évi terv módosításakor több mint 2000 dolgozó elbocsátását írta elő a HT december végéig.³²

Úgy tűnik, a vállalatok gyakorlatilag magukra maradtak az új profilok kidolgozása során. A KGM/B Központi Tervgazdasági Osztálya egy ugyancsak júniusi előterjesztésében úgy vélte: „Az egész kettős profil meghatározásának legdöntőbb akadálya az, hogy a felsőbb szervek részéről (főként Országos Tervhivatal) nem kapjuk meg azt a gazdaságpolitikai irányítást, amelyre éppen ezen munka elvégzésénél szükség volna. Így a legtöbb esetben vagy saját elhatározásunkra, vagy egyes iparágak elképzeléseire és elhatározására vagyunk utalva ahelyett, hogy a népgazdaság által fejlesztésre előirányzott, vagy újként kialakításra szánt termékcsoportok alapján képeznénk vállalataink másodprofilját.” A tervosztály mindenestre előállt egy alternatív javaslattal, amely a már elhatározott profilírozásokat tartalmazta. (Lásd 1. táblázat.) A minisztérium láthatóan nem talált gyártó vállalatot a mosógépek, szárítógépek, vasalógépek és hűtőszekrények gyártására.³³

1. táblázat

Hadiipari vállalatok katonai és civil profilja 1954-ben

Vállalat neve	Katonai profilja, főbb termékei	Civil profilja, főbb termékei
Lámpagyár	puska és pisztoly	gázbojler, gázóra, lámpák, sport- és vadászpuskák
Danuvia Szerszámgépgyár	géppuska, golyószóró	kisméretű robbanómotorok, mérőeszközök, idomszerek
Nehézszerszámgépgyár	löveggyártás	diesel motorok, forgácsoló- gépek
Győri Szerszámgépgyár	löveg futó- művek-kocsizószerkezete	traktor pótkocsi
Szerszám- és Készülékgyár	géppisztoly	traktoralkatrész
Magyar Optikai Művek	katonai távcsövek, távmérők	fényképezőgép, teodolit, vízóra, ébresztőóra, szem- üveglencse
Gamma Művek	tájéoló, teodolit, löelemképző	iskolai mikroszkóp, színházi látcső, kisfilmes vetítőgép
Finommechanikai Vállalat	lokátorok	villanyborotva, ventillátor
Könnyűipari Szerszámgépgyár	gyalogsági lőszergyártó gépek	köszörűgépek
Keményfémipari Vállalat	tüzérségi lőszertestek	porkohászati termékek

³² A HT 64/25/1954. sz. hat. A KGM/B 1953. évi beruházási tervének teljesítése. 1954. június 7. MOL XIX-F-6-a 117. d. A határozat ugyanakkor további pénzt különített el a leállított hadiipari beruházások terveinek véglegesítésére.

³³ A középépipari üzemek 1955. évi terhelése, illetve a másodprofil kidolgozásának jelenlegi állása. 1954. június 8. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. öe. 147–164.

Vállalat neve	Katonai profilja, főbb termékei	Civil profilja, főbb termékei
Nitrokémia	TNT, különféle lőporok	festékipari alapanyagok, növényvédőszer, műanyagok
Északmagyarországi Vegyiművek	TNT, tüzéségi lőpor	gyógyszeripari alapanyagok
Vadásztölténygyár	tüzéségi gyújtók	rádiókészülékek és rádióalkatrészek
Mosonmagyaróvári Fémfeldolgozó	tüzéségi gyújtók	kerékpár lakat, öngyújtó, szelepek és csapok
Finomszerelvénygyár	tüzéségi gyújtók	kerékpáralkatrészek, motor- kerékpár motorja
Világítástechnikai Vállalat	tüzéségi gyújtók	biztosítékok, elektromos fűzőlap, háztartási ventillátorok
Ipari Műszergyár	tüzéségi gyújtók	rádióalkatrészek, motor- kerékpár alkatrészek
Könnyűgépgyár	tüzéségi lőszerestek, lőszereselés	traktoralkatrész, szivattyúk
Csepeli Nagytömegárugyár	tüzéségi lőszerhüvely	tejeskannák, csiszolt edények, kilincsek
Prés- és Kovácsoltárugyár	tüzéségi lőszerestek	ekék, autóalkatrészek, traktormotor
Fémnyomó- és Lemezárugyár	tüzéségi lőszerhüvely	alumínium háztartási edények
Alumíniumgyár	tüzéségi lőszerhüvely	alumínium háztartási edé- nyek, gázpalack, tejeskannák
Mátravidéki Féművek	gyalogsági lőszeres	ipari láncok, tubusok
Tömegcikk Művek	gyalogsági lőszeres	tűszelepek, fűrók, porlasztók
Fémfeldolgozó Vállalat	gyalogsági lőszeres	szifonpatron, pengefenő, rúztok, szegecses
Rézhangerművek	lőszerhüvely kopsz	pántok

Forrás: MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ö. e. 147–164.

A táblázatból kitűnik, hogy az optikai vállalatoknak (MOM, Gamma) és a műszergyártóknak volt a legegyszerűbb a termékváltás: a katonai és civil távcső között technológiai szempontból nem volt lényegi különbség. A fegyvergyártók (Danuvia, Lámpagyár) egyrészt növelték addig is meglévő civil termelésüket, másrészt viszont mindenféle apróbb termék előállítását is vállalniuk kellett. (A Danuvia később még játékpuskákat és személtápatokat is gyártott.) A finommechanikai és tüzéségi gyújtógyártó vállalatok főként híradástechnikai és járműipari alkatrészek előállítását kapták feladatul. A lőszer- és lőszerhüvelygyártó vállalatoknak igyekeztek olyan termékeket találni, ahol a nagyteljesítményű présgépeik hasznosíthatók (edények, tokok stb. készítése). A hadivegyipari

cégek (Nitrokémia, Észamagyarországi Vegyiművek) a robbanóanyag-gyártás során amúgy is használt nitrogén- és kénvegyületek további feldolgozásával (például szulfamidok) bővítették termékpalettájukat. Az is látható a táblázatból, hogy a kapkodás és a koncepciótlanság miatt több vállalat nem az adottságainak megfelelő termékek gyártását kapta polgári profilként, hanem olyanokat, amelyek kapacitáshiány vagy a termék veszteséges volta miatt mások nem vállaltak. A hadiipari vállalatok jelentős része így más civil vállalatok alkatrész-beszállítójává vált, és csak később jelentek meg önálló késztermékekkel (motorkerékpár, háztartási gépek stb.).

A kongresszuson elhangzottak szellemében az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1954. július 21-én bizottságot küldött ki a KGM átállásának felülvizsgálatára, hogy a belkereskedelmi ellátáson a második félév folyamán tovább lehessen javítani.³⁴ A Csergő János kohó- és gépipari miniszter vezette bizottság közel 3 hónap alatt készült el összefoglaló jelentésével, amelyben a katonai termelés további mérséklését javasolta. Az MDP PB október 20-i ülésén – az átállás lassúsága miatti elégedetlenségének kifejezése mellett – a közszükségleti cikkek termelésének megduplázását írta elő a KGM vállalatai számára.³⁵

Habár a politikai direktívák mind világosabbá váltak, a hadiiparban tovább növekedtek a nehézségek. A KGM/B vezetése az év első felére tervezte be a katonai gyártmányokat, hogy időt nyerjen a váltótermékek tisztázására és a felkészülésre. A kereskedelem és az OT azonban nem tudott megfelelő információkkal szolgálni, illetve állandóan változó igényeket jeleztek. A hadiipari vállalatok az új termékeikre nem egy esetben azért sem tudtak felkészülni, mert szerszámüzemeik (amelyek az átszerszámozást végezték volna) traktoralkatrészeket gyártottak a mezőgazdaság gépesítésének javítása érdekében. Az 1955-ös évre készülve ismét csak egymásra mutogatott az ipar és a minisztérium – ahogyan azt a pártközpont egy osztályvezetője írta: „Az egész átállásra jellemző a tervszerűtlenség és a kapkodás. Az egész munkára nem dolgoztak ki semmiféle tervet. [...] A vállalatok a minisztériumtól várnak mindent. A minisztérium [pedig] a különböző szervektől kapott listák alapján igyekezett a leterhelést biztosítani több-kevesebb sikerrel, és felszólította az igazgatókat, hogy öntevékenyek legyenek.”³⁶ Közben a minisztérium maga is bevallotta egy a pártközpontnak írt beszámolóban, hogy a „leterhelés biztosításánál a legtöbb esetben nem vettük figyelembe a gazdaságosság kérdését, csupán azt néztük, hogy ezzel mennyi [dolgozói] létszámot tudunk a továbbiakban foglalkoztatni”. Így állhatott elő aztán az a nem éppen tervszerű gazdálkodásra jellemző helyzet, hogy palacsintasütőt és ablakvasalatokat legkevesebb 10 gyárban, fogatos ekét 4 üzemben kezdtek gyártani. Ennél súlyosabb

³⁴ Az MDP PB 1954. július 21-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 186. ő. e. 4.

³⁵ Az MDP PB 1954. október 20-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 199. ő. e. 6–7, 114–120.

³⁶ MDP KV Ipari és Közlekedési Osztály Feljegyzés a KGM/B átállásáról. 1954. szeptember 29. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ő. e. 101–103.

gond volt, hogy sem a honvédelmi, sem pedig a civil termékeknel nem készültek távlati tervek arra nézve, hogy mire készüljön fel az ipar.³⁷

A KGM vezetése 1954 novemberében jutott először el az átállás konkrét céljainak megfogalmazásához. „A honvédelmi ipar területén az átállás stabil megoldása azt követeli meg, hogy minden vállalatnak állandó, tartós másodprofilja legyen. Ebből a szempontból másodprofilnak olyan önálló termelési ágak tekinthetők: amelyekben a fennálló igény nem időszakos, hanem előre láthatólag állandó, illetve emelkedő irányzatú; amelyek a vállalat műszaki kapacitásának változatlan meghagyása mellett biztosítják a meglévő berendezések leterhelését; amelyek gyártása mozgósítás esetén felfüggeszthető.” – írta Csergő János miniszter. A kérdés tisztázása igencsak sürgető volt, mert a hadsereg megrendelései tovább csökkentek: lövegből például az 1954. évi 829 darab helyett 1955-ben csak 126-ot kértek. A KGM így a civil termelés változatlan ütemű növelését tervezte 1955-re is: a közszükségleti, mezőgazdasági és egyéb polgári cikkek arányát a hadiipari vállalatok termeléséből 65%-ra tervezték emelni az 1954. évi 35%-kal szemben.³⁸ A jelentős hangsúlyeltolódást és termékszerkezet-váltást az is jól mutatja, hogy a KGM/B 1955. évi tételes terve közel annyi polgári termékeféleséget tartalmazott, mint katonait. A hadiipari vállalatok részére biztosított beruházási keret 70–80%-a immár az átállást szolgálta: a Nehézszerszámgépgyárban diesel motor és esztergapad, a Lámpagyárnál varrógép, a Danuviában motorkerékpár, a Nitrokémiánál műanyag cikkek, az Északmagyarországi Vegyiműveknél (ÉMV) gyógyszeralapanyagok gyártásának bevezetését tervezték.³⁹

VÁLTOZATLAN BIZONYTALANSÁGBAN, 1955–1956

Az 1955. évi tervteljesítést nemcsak a gyökeres belpolitikai változások (Nagy Imre leváltása a miniszterelnöki posztról és Rákosi Mátyás visszatérése), hanem a Varsói Szerződés megalakulása és a szovjet hadsereg-fejlesztési elképzelések módosulása is alapvetően befolyásolta.⁴⁰ A hadiipari kapacitások 1955. februári felleltározásakor egyértelműen kiderült, hogy az átállás során nem sok figyelmet fordítottak a célszerszámok és gépek megóvására és konzerválására, emiatt számos hadiüzem már nem felelt meg a háborús készenléti elvárásoknak és előírásoknak.⁴¹ A hadsereg előre jelzett távlati igényei alapján a KGM/B vezetése 1955. áprilisi előterjesztésében úgy számolt, hogy mintegy 75 féle katonai termék

³⁷ Jelentés a KGM/B kettős profil bevezetésével kapcsolatos legdöntőbb hiányosságokról. 1954. szeptember 9. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ó. e. 170–176.

³⁸ Jelentés a KGM/B üzemek kapacitás-kihasználása, valamint ezzel kapcsolatos feladatokról. 1954. november 22. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ó. e. 193–205.

³⁹ Lásd: A KGM/B 1955. évi terve. 1955. március 18. MOL XIX-F-6-kb 77. d.

⁴⁰ Nagy Imre leváltásáról lásd részletesen: Rainer 1999: 110–140; a Varsói Szerződés megalakulásával járó új kötelezettségekről lásd: Okváth 1998: 328–345.

⁴¹ Összefoglaló jelentés a honvédelmi ipar jelenlegi helyzetéről. 1954. február 19. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 230. ó. e. 148–151.

bevezetésével a hadiipar termelését 1959-re közel háromszorosára kell növelni.⁴² Az ősz folyamán azonban a HM gyakorlatilag nullára csökkentette az 1956-ra vonatkozó megrendelését, és a következő évekre szóló tervek is bizonytalanná váltak.⁴³ A hadiipari vállalatok helyzete ilyen körülmények között egy cseppet sem lett könnyebb. Az éves tervfeladat benyújtása és jóváhagyása között a HM és a többi megrendelők számos változást jelentettek be még a kiemelt termékek körében is. Már ebben a szakaszban sztornírozták 23 db lokátor, 50 db tüzérségi vontató, 50 ezer db páncéltörő gránát, 50 ezer db babakocsi, 23 ezer db méh-kaptár és 15 ezer db tejeskanna megrendelését. A kiesést a vállalatoknak saját maguknak kellett kitölteniük új feladatokkal.⁴⁴

A KGM/B és az OT szakértői 1955 szeptemberében még egy csehszlovákiai tanulmányutat is tettek, hogy megvizsgálják: más, hasonló gondokkal küzdő baráti országban hogyan oldották meg a másodprofil kérdését. Csehszlovákiában is az újonnan létesített hadiüzemek voltak leginkább bajban, amelyek építésénél eredetileg nem számoltak váltótermékek gyártásával. A régi üzemeknek már a két háború közötti időszakból volt tapasztalatuk a civil és katonai termékek egyidejű, különböző összetételű-arányú gyártásáról, így ezek könnyebben alkalmazkodtak az új elvárásokhoz és megrendelésekhez. Elvi szinten a két ország tervhivatala pontos definíciót tudott megfogalmazni a másodprofilra-váltóprofilra, amelynek a következő tulajdonságokkal kellett volna rendelkeznie:

1. a népgazdaság mozgósítása esetén a gyártásból való kiesése vagy csökkenése nem okoz zavart,
2. technológiája megközelítőleg azonos a vállalat eredeti cikkeinek technológiájával,
3. biztosítja a szakemberek megőrzését és szakképzettségük további emelését,
4. biztosítja a hadiüzem maximális foglalkoztatottságát,
5. lehetővé teszi a gyártás maximális gazdaságosságának elérését,
6. perspektivikus tervek alapján az üzem állandó profiljává válik.⁴⁵

E kritériumok azonban a gyakorlatban igen kevés vállalat átállásánál valósultak meg. Sem a gazdaságpolitikai vezetés, sem az iparirányítás nem állt a helyzet magaslatán a civil gazdaság igényeinek körvonalazásakor. Az átállás lehetőségeit ugyanakkor alapjaiban meghatározta a gyárak gépparkjának technológiai színvonala. Az új hadiüzemeket viszonylag korszerű gépekkel és berendezésekkel szerelték fel, de létesítésükkor – a csehszlovák példához hasonlóan – kizárólag haditermelésre tervezték azokat. Az új termelési feladatokhoz így inkább a régi üzemek univerzális, de többnyire elavult gépparkját lehetett konvertálni.

⁴² MOL M-KS 276. f. 95. cs. 229. ő. e. 333–342.

⁴³ Feljegyzés a KGM/B második öt éves tervével kapcsolatos problémákról. 1955. október 18. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 230. ő. e. 81–82.

⁴⁴ KGM/B jelentés a Minisztertanács „B” Titkárságának a közgépipar 1955. évi tervteljesítéséről. 1956. április 7. MOL XIX-F-6-dd 5. d.

⁴⁵ Kölcsönös konzultáció a hadiipari üzemek polgári másodprofilja kérdésben. 1955. október 5. MOL XIX-F-6-dd 59. d.

A radikális termékszerkezet-váltást ráadásul úgy kellett végrehajtani, hogy a katonai termelésre 1–3 hónapos időszak alatt vissza tudjanak állni. Mint látuk, új gépek beszerzésére 1954-től jutott pénz, ezért a polgári cikkek gyártása igen vegyes technológia alkalmazásával történt. Különösen az anyagmozgatás és a felületkezelés volt korszerűtlen, de az összeszerelés is többnyire manufakturális módon zajlott. Az üzemek a központi hadiipari tervezőintézettől, az Általános Géptervező Irodától (ÁGTI) kaphattak technológiai segítséget, amely a Fémnyomó- és Lemezárugyárnál a hűtőszekrény, a Finomszerelvénnyágyárnál a moped, az Ipari Műszerágyárnál az elektromos motorok, a Mátravidéki Fémműveknél pedig a tubusok gyártásához szükséges átalakítások tervdokumentációit készítette el. Fontos megjegyezni, hogy az átállás az önálló kezdeményezések előtt is utat nyitott. Amíg a haditechnikai cikkeknel betű szerint ragaszkodni kellett a szovjet szabványokhoz és dokumentációkhoz, addig a civil termékeknel lehetőség nyílt a saját technológiai elképzelések és fejlesztések megvalósítására is.⁴⁶

1955–1956 fordulóján a szovjet–magyar katonai tárgyalásokon egyre ambiciózusabb fegyvergyártási tervek körvonalazódtak, és előzetes tárgyalások folytak a szocialista országok közötti kölcsönös haditechnikai szállítások lehetőségeiről is. 1956 első hónapjaiban ismételten elvégezték a hadiipari kapacitások felmérését, májusban pedig szakértői szinten folytatódott a szovjet–magyar katonai-hadiipari tárgyalások a készülő II. ötéves terv fő irányairól. Újabb egyeztetések zajlottak a blokk kommunista és szocialista pártjainak 1956. június 22–23-i moszkvai találkozóján, ahol megkezdték az 1956–1965. évi hadiipari és kölcsönös hadianyag szállítási tervek összehangolását. Egy hónappal később pedig megalakult a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottsága.⁴⁷ Konkrét megrendelést a KGM/B vállalatai számára azonban mindezek a tárgyalások és egyeztetések nem eredményeztek.

Az iparvállalatok ezzel kettős szorításba kerültek: egyrészt számos új haditechnikai termék gyártásbevezetésére kellett volna felkészülniük, másrészt a kihasználatlanul maradó kapacitások leterhelésére a termelési struktúrába illeszkedő és eladható polgári termékeket kellett találniuk. A vállalatok többsége ugyanakkor a napi túlélésért küzdött. Az ÉMV-nél például leállították a tűzészeti lőpor gyártását, s a TNT és más haditechnikai cikkek termelése is nagyon alacsony szinten mozgott.⁴⁸ A katonai robbanóanyagokra olyan mértékben nem volt szükség, hogy a Nitrokémia Ipartelepek egyetlen dekagramm tűzészeti és gyalogsági lőport, illetve TNT-t sem gyártott 1956 folyamán.⁴⁹ A lőszergyáraknál sem volt jobb a helyzet. A Mátravidéki Fémműben már 1955-ben leállították a gyalogsági

⁴⁶ Grohe 1985: 15–16. Az ÁGTI és a későbbiekben idézett vállalat történetek 1984–1985-ben íródtak az akkori Ipari Minisztérium felkérésére. E tanulmányokat a vállalatok vezetői írták, állították össze, a kéziratok 2–3 példányban készültek, minősítésük 1996-ig szigorúan titkos volt.

⁴⁷ Lásd részletesen: Germuska 2007; a KGST hadiipari együttműködésről lásd: Germuska 2006.

⁴⁸ *Északmagyarországi Vegyiművek 1948–1980. évi hadiipari tevékenységének történeti feldolgozása.* 1984: 23.

⁴⁹ Nagy 1984: 11.

lőszergyártást, csak jelentéktelen mennyiségben készítettek kooperációs termékeket, 1956-ban csökkentett dolgozói létszámmal főként ipari láncokat állított elő az üzem.⁵⁰ A Vadásztölténygyár viszont fokozatosan és a többieknél lényegesen sikeresebben építette fel új profilját. Kezdetben a gyújtógyártáshoz létesült forgácsoló kapacitása hasznosítása érdekében kismotorokat gyártott, majd 1954-ben – a KGB/A Híradástechnikai Igazgatóságával együttműködve – elkészítette egy új (civil) rádiókészülék prototípusát. A R-545-ös műsorvevőt, tekintettel a jelentős lakossági keresletre, rögtön 40 ezer darabos szériában kezdte gyártani 1955-ben a székesfehérvári üzem. A háttérpar hiánya, fejletlensége miatt a Vadásztölténygyár belefogott az elektronikai alkatrészek konstruálásába és gyártásába is (például kondenzátorok, tekerceslőgépek stb.).⁵¹

A FOGYASZTÁS ÁRUALAPJÁNAK MEGTEREMTÉSE, 1957–1963

Az 1956. októberi forradalom leverését követően a Kádár János vezette kormány – a magyar történelemben páratlanul brutális megtorlás mellett – számos kedvezménnyel és intézkedéssel igyekezett stabilizálni hatalmát. 1956–1957 fordulóján a bérből és fizetésből élők 70–75%-a részesült jelentős fizetésemelésben, a vállalatok önállóbban alakíthatták bérezési rendszerüket, az állam immár kevésbé korlátozta a magántulajdonú kisipari és kiskereskedelmi tevékenységet.⁵² A megemelt keresetek, növekvő lakossági jövedelmek lekötéséhez ugyanakkor megfelelő árukínálatot is biztosítani kellett – ami leggyorsabban megint csak a hadiipari vállalatok fölös kapacitásainak átállításával tűnt megvalósíthatónak. Az NDK-val ellentétben (ahol másfél évig egy Központi Háztartástechnológiai Munkacsoport is működött) Magyarországon nem lett a politikai közbeszéd tárgya a háztartások gépesítése,⁵³ de a mosógép és a hűtőgép, valamint – magyar autógyár hiányában – a motorkerékpárok gyártása kiemelt figyelmet kapott.

A hadiipar 1957 májusában jóváhagyott éves terve – a fentiek szellemében – világos célokat fogalmazott meg: a mozgósítási kapacitások fenntartása mellett ki kell alakítani a vállalatok másod- és kiegészítő profilját. „[A]z árualap és a vásárlóerő egyensúlyának biztosítása, valamint a külkereskedelmi helyzet javítása kötelezően előírja, hogy a KGM/B 1957. évben olyan cikkek gyártását végezze, ami a lakosság közszükségleti cikkekkel való ellátását, valamint az exportra történő szállítás lényeges emelését célozza.” – szövegezte a verdikt. Mivel a hadsereg megrendelése az előző évnek a felét sem érték el, a különféle javítási munkák, alkatrészek gyártása és az áthúzódó munkák pótlása együttesen sem volt több mint a KGM/B

⁵⁰ Sulyok 1984: 15–16.

⁵¹ Károly 1985: 1, 15–16.

⁵² Lásd részletesen: Honvári 2006: 314–325.

⁵³ A Központi Háztartástechnológiai Munkacsoport (Zentrales Aktiv für Haushaltstechnik) a háztartások gépesítésének, fejlesztésének programját volt hivatott megvitatni és körvonalazni. Lásd: Zachmann 2002.

összetermelésének 7%-a, a külkereskedelem számára viszont 60%-kal több civil árucikket kellett biztosítani. A belföldi áruellátás javítása érdekében kétszer több rádiókészüléket, 60%-kal több alumíniumedényt, 40%-kal több varrógépet és 25%-kal több motorkerékpárt kellett gyártani. Ezzel a felfutással valóban komoly ellátási felelősség hárult a hadiipari vállalatokra: 125 cm³-es motorkerékpárból 100%-kal, alumíniumedényekből 66%-kal, a rádiókészülékekből 35%-kal, varrógépből 30%-kal, mosógépből pedig 33%-kal részesedtek a nemzeti össztermelésből.⁵⁴ A haditechnikai termelés 1958-ban érte el a mélypontot: mindössze 4,4%-ot tett ki a KGM/B vállalatainál. A tartós fogyasztási cikkeknel ugyanakkor igen meredeken emelkedő előirányzatokat találunk: mopedekből tizenkilencszer, porszívókból ötször, mosógépből háromszor, varrógépből 60%-kal többet kívántak legyártatni. A Honvédelmi Tanács kiemelt feladatá tette a háztartási hűtőgép, a televíziós vevőkészülék és különféle elektroakusztikai berendezések (lemezjátzó stb.) gyártásának megkezdését. A terv műszaki fejlesztéssel foglalkozó fejezete külön hangsúlyozta a geodéziai műszerek, mikroszkópok, rádiók és különféle műszerek gyártásának korszerűsítését azzal az indokkal, hogy „a világpiacon versenyképesek lehessünk, és megfelelő önköltséggel dolgozzunk.”⁵⁵

A párt- és állami vezetés az 1950–1960-as évek fordulóján azért szánt ismételtlen kiemelt figyelmet a hadiiparnak, mert egyre erősödött a szovjet nyomás a Magyar Néphadsereg modernizálása érdekében. A Varsói Szerződés és a KGST keretében megkezdődött az 1965-ig szóló hadiipari és kölcsönös hadianyag-szállítási tervek kidolgozása, és a változatlanul kihasználatlan kapacitásokkal rendelkező magyar hadiipar számára létfontosságú volt a kölcsönös munkamegosztásba való bekapcsolódás.⁵⁶ Ennek eredményeként a KGM/B vállalatai hosszú évek után újra növekvő katonai megrendeléseket könyvelhettek el, és 1960-ban a haditechnikai termékek részaránya már elérte a 20%-ot. A haditermelés újraindulását számos nehézség kísérte a géppark más vállalatokhoz való átcsoportosításától, a gépek elhasználódásán keresztül a szakembergárda szétszéledéséig. A KGM/B üzemeiben készült ugyanakkor a tartós fogyasztási cikkek több mint 50%-a, és más polgári termékeik is kulcsfontosságúak voltak a népgazdaság számára (gyógyszeralapanyagok, gyomirtók, fém csomagolóeszközök stb.). A nemzetközi szállítási kötelezettségek és a Magyar Néphadsereg ellátásának biztosítása érdekében, valamint a KGM-en belüli párhuzamosságok felszámolása érdekében megszüntették a hadiipar szervezeti különállását. Az MSZMP PB 1961. április 25-i határozatával előírta a hadivegyipari vállalatok átadását a Nehézipari Minisztériumnak, illetve a gépipari vállalatok integrálását a KGM civil szervezetébe.⁵⁷ A Varsói

⁵⁴ A HT 1/104/1957. sz. hat. A KGM/B 1957. évi terve. 1957. május 22. MOL XIX-A-98 1. d. 2. köt.

⁵⁵ A HT 3/109/1958. sz. hat. A KGM/B 1958. évi terve. 1958. március 13. MOL XIX-A-98 1. d. 5. köt.

⁵⁶ Lásd részletesen: Germuska 2003 és Okvách 2006.

⁵⁷ Jelentés a hadiipari termelés helyzetéről és szervezetéről. 1961. április 19., illetve az MSZMP PB 1961. április 25-i ülésének határozata. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 229. ö. e. 25–31. p. és

Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete 1961. márciusi határozata alapján a tagországok egy 2,8 milliárd rubel összköltségvetésű átfegyverzési programba kezdtek bele, amely a magyar iparra is komoly feladatokat rótt. A kiemelt haditechnikai cikkek száma közel az ötszörösére emelkedett, a hadiipari termelés értéke pedig megháromszorozódott 1961 és 1963 között. Fontos különbség volt azonban az 1950-es évek elejéhez képest, hogy a haditermelés növekedésének elősegítésére ugyan a Terhivatal néhány ezer darabbal csökkentette a motorkerékpárok, televíziók és rádiók tervelőirányzatát 1961 második félévében, de a polgári termelés jelentős visszafogására nem került sor sem ekkor, sem a következő években.⁵⁸

A civil termelés 1956 utáni gyors és tartós növekedése csak vállalaton belüli átszervezésekkel, beruházásokkal és az önálló gyártmányfejlesztés elindításával volt lehetséges. A gyártás átszervezésében, új technológiák kidolgozásában és bevezetésében továbbra is az Általános Géptervező Irodától kaphattak segítséget a hadiipari vállalatok. Az ÁGTI tervezte például a Vadásztölténygyár rádió- és televíziókészülékéhez szükséges szekrények (kávák) új gyártóüzemét (Veszprémfajsz). A gyárakban zajló önálló termékfejlesztés egyik következményeként az ÁGTI-nak kellett új eljárásokat kidolgoznia különféle fémtermékek felületkezelésére (korrózióvédelem, festés, galvanizálás stb.), és megterveznie a műveletet végző üzemrészeket. Ugyancsak az ÁGTI végezte a Mátravidéki Fémműveknél a tubusgyártó berendezések korszerűsítését és sorokká való összekapcsolását, valamint a Fémnyomó- és Lemezárugyárnál az üzemelrendezés, a szerelőszalag és több berendezés tervezését.⁵⁹

A végleges polgári profilok megtalálásánál a helyi vállalatvezetők helyzetfelismerésén és kezdeményezőkézségén is sok múlott. A jászberényi Fémnyomó- és Lemezárugyár igazgatója, Gorjanc Ignác például a főmérnökével találta ki a hűtőszekrénygyártást távlati célként a szódásszifonok, alumíniumedények és -hordók gyártása mellé. A KGM Gorjanc emlékei szerint nemigen bízott abban, hogy Magyarországon évi 20 ezer darab hűtőt el lehet majd adni,⁶⁰ 1957-ben végül mégis úgy döntöttek: koncentrálni kell a több kisebb vidéki és budapesti telephelyen folyó, kezdetleges hűtőgépgyártást. Jászberényben 1957 végére készült el az első, Super 100-as hűtőszekrény prototípusa, melynek sorozatgyártását 1958-tól tudták megkezdeni. A következő években a Hűtőgépgyárrá átnevezett üzem számos új technológiát vezetett be (hidegfolytatás, elektrosztatikus festés, porfestés, hőre lágyuló műanyagok vákuumformálása, védőgázas hegesztés stb.), amelyek jelentősen növelték termelékenységét és gazdaságosságát. 1961–1962-ben kifejlesztették az első 120 literes kompresszoros, valamint egy 70 literes abszorpciós háztartási hűtőszekrény prototípusát is.⁶¹ A Hűtőgépgyár

32–33. p. Az átszervezésre 1962. január 1-jével került sor a HT 3/131/1961. sz. határozat alapján („A hadiipar termelésirányításának átszervezéséről”). 1961. november 30. HL HB iratok 1. d.

⁵⁸ Germuska 2003: 102, 123–125.

⁵⁹ Grohe 1985: 16, 24–27.

⁶⁰ Kiss 2003: 34.

⁶¹ *Szemelvények a Hűtőgépgyár történetéből* 1984: 31–35.

kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a gyártmány- és termékfejlesztésre, amelyhez gyorsan bővítette kutató-fejlesztő részlegét is: 1959-ben egy végzős évfolyamot, közel 20 mérnököt szerzódttettek le a miskolci Nehézipari Egyetemről.⁶²

A téglási Hajdúsági Iparművek, amely 1956-ban gyalogsági lőszer helyett 300 féle gépkocsi alkatrészt gyártott, ugyancsak vállalatvezetői javaslat nyomán vette át a Villamosgép- és Kábelgyártól a mosógépgyártást. A pisztolylőszer-hüvely gyártó csarnokban (arra szolgáló célgépek felszedése és konzerválása után) kezdtek meg a gyártásfelkészülést. Az új termékhez viszont az addigi forgácsozás és hőkezelés mellé be kellett vezetni a lemezfeldolgozást, felületkikészítést és szereléseket. Az M01 típusú (négyszögletes) mosógépből 1957. II. negyed-évtől kezdődött a sorozatgyártás, de csak a célul tűzött mennyiség harmadát sikerült előállítani. 1958-ban már több mint 100 ezer darab készült az első típusból, így a vállalat teljes termelési értékének 88%-át már a mosógép adta. 1959-től kezdtek el – egy „Riga” típusú szovjet mosógép alapján – a hengeres keverőtárcsás mosógépek, és ugyanezen évben indították el a centrifugák gyártását. A Hajdúsági Iparművek két fő beszállítója ugyancsak hadiipari vállalat volt: a Fémnyomó- és Lemezárugyár (mosógépdob) és az Ipari Műszergyár (villanymotor). Gyártásfejlesztés terén számos lépés történt a termelékenység növelésére és a minőség javítása érdekében: zománcozó üzem és központi hőkezelő létesült, anyagmozgató szalagot szereltek be a lemezüzemben stb. 1960 után megjelentek a fóliahegesztő gépek, s bevezették a keménykrómozást és a mosógép üstök zártciklusú gyártását.⁶³

A motorkerékpár-gyártás ugyancsak 1957-től vett komolyabb lendületet. A Danuvia Szerszámgépgyár még 1954 szeptemberében kapott megbízást a KGM-től a 125 cm³-es motorkerékpár gyártásának megszervezésére. A ma is legendás kétkerekűként emlegetett DV-125 gyártása, hosszas előkészületek után, 1957-től futott fel. A motorkerékpárból – különféle módosított konstrukciójú változatban – több tízezer darab készült (évi 18–23 ezer db).⁶⁴

* * *

Nagy Imre 1953-as kormányprogramja a közszükségleti cikkek termelésének növelését, az élelmezés, az alapvető lakossági ellátás javítását tűzte célul a Rákosi-diktatúra legsötétebb éveit követően. A hadiipari termelés konverziója rendkívüli kihívást jelentett, mert ezek a vállalatok az előző években alig foglalkoztak civil termékekkel, katonai gyártmányaik többsége pedig szovjet licenceken alapult, önálló kutatás-fejlesztést alig folytattak. A vállalatoknak új profilt, új váltótermékeket kellett találniuk, gyártásba venniük, miközben fenntartották hadi gyártási képességeiket és eszközeiket. A váltás mindenhol a termelés diverzifikálását is jelentette: néhány nagytömegű licenctertermék előállítását helyett sokféle, részben

⁶² Kiss 2003: 41.

⁶³ Pósfalvi-Pótor 1985: 20–25.

⁶⁴ *A Danuvia Szerszámgépgyár hadiipari tevékenysége*. é. n.: 21–23.

önálló fejlesztés nyomán megkonstruált termékét. További kihívást jelentett, hogy a vállalatoknak az addigi legfőbb megrendelő (a hadsereg) mellett számos *kereskedelmi partnerrel* kellett kapcsolatot kiépíteniük, fogyasztói igényeknek és divatoknak kellett megfelelniük.

A mosógép, a hűtőszekrény, a televízió és a motorkerékpár iránti kereslet azonban már más társadalmi igények, fogyasztói elvárások megjelenését és erősödését jelezte. Az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-kormánynak, ha nem kívánt ismételten konfrontálódni a társadalommal, valamilyen módon engednie kellett a „fogyasztói nyomásnak”. Erre praktikus megoldást talált a magyar iparirányítás: a kapacitáskihasználási gondokkal küzdő hadiipari vállalatokra profilírozta a tartós fogyasztási cikkek gyártását 1956–1960 között. A váltás radikális következményekkel járt: néhány üzemnél ugyan jelentős maradt a katonai termékek aránya (például Máttravidéki Fémművek), a többségnél azonban az éves termelésnek mindössze 10–15%-át tette ki (például Északmagyarországi Vegyiművek). Sőt, bizonyos vállalatoknál (mint a Hajdúsági Iparművek – Hajdu márkanevvel, a Fémnyomó- és Lemezárugyár – későbbi nevén Lehel Hűtőgépgyár) csak hidegkapacitásként tartották fenn a haditermelési eszköz- és gépparkot.⁶⁵ A fogyasztói igények és érdekek határozott artikulálódása az 1950-es évek végén tehát a gazdaság- és iparpolitikát alakító tényezővé vált a szocialista rendszerben is. A magyar politikai vezetés, az iparirányítás és a vállalatok egyaránt nagyfokú alkalmazkodóképességről tettek tanulságot, a kettős (katonai és civil) profil kiépítése alapvetően hozzájárult a nemzetgazdaság hatékonyságának javulásához.

A Hajdu, a Lehel és a Videoton néven elhíresült Vadászölténygyár háztartási gépgyártó és szórakoztató elektronikai nagyhatalommá váltak a későbbi évtizedekben – márkanevük a magyar fogyasztó számára a mosógép, a hűtőgép és a televízió szinonimája lett. (A Videoton kapcsán fontos megjegyezni, hogy a rádió- és televízió-gyártás felfutásával párhuzamosan a katonai rádiógyártást is meghonosították, és a vállalat az 1970–80-as évekre az egyik legnagyobb hadiipari exportórré vált.) A haditechnikai termelésnél megkövetelt és megszokott szigorú technológiai fegyelem a fogyasztói javak előállításánál is érezte jótékony hatását. A termelési kultúra fejlődéséhez ugyanakkor az is hozzájárult, hogy az 1960-as évek második felétől nemcsak nyugati gépeket és technológiát importáltak ezek a vállalatok (például a Máttravidéki Fémművek automata tubusgyártó gépsort), hanem nyugati licenceket is vásároltak és bérnyújtást vállaltak nagy gégek számára (például Lehel–Bosch együttműködés az 1970-es évektől).

⁶⁵ Hadiipari kapacitásait csak a rendszerváltás után számolták fel. A Lehel Hűtőgépgyár 1991-es privatizációjakor például a vevő svéd Electrolux – érthető okokból – nem vállalta a lőszer-hüvely-gyártó részleg fenntartását, ezért azt végleg felszámolták. (Kiss 2003: 31.)

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- Minisztertanács Központi Tük iratok
- Honvédelmi Bizottság Titkársága iratai
- Kohó- és Gépipari Minisztérium iratai
- Középgépipari Minisztérium iratai
- Magyar Dolgozók Pártja iratai
- Magyar Szocialista Munkáspárt iratai

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

- Honvédelmi Bizottság iratai
- Magyar Néphadsereg iratai
- Magyar Néphadsereg Különgyűjtemény

A Danuvia Szerszámgépgyár hadiipari tevékenysége. é. n. Kézirat.

Északmagyarországi Vegyiművek 1948–1980. évi hadiipari tevékenységének történeti feldolgozása 1984. Kézirat.

Grohe Károly 1985: *Az Általános Géptervező Iroda története.* Kézirat.

Jávor Ervin 1986: *A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete 1945–1980.* Kézirat.

Károly Jánosné 1985: *A speciális híradástechnika kialakulásának történeti leírása. A hadiipari gyártás alakulása a Videotonnál.* Kézirat.

Nagy Károly 1984: *Nitrokémia Ipartelepek.* Kézirat.

Pósafalvi András – Pótor Béla 1985: *A Hajdúsági Iparművek hadiipari története 1953–1980.* Hadháztéglás.

Sulyok Zoltán 1984: *A Mátravidéki Fémművek hadiipar kialakulásának, tevékenységének történeti feldolgozása.* Kézirat.

Szemelvények a Hűtőgépgyár történetéből 1984. Kézirat.

A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. 1954. május 24–30. Budapest.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1959. november 30. – december 5. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berend T. Iván 1983: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez.* Budapest.

Berend T. Iván 1999: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Budapest.

Betts, Paul 2000: The Twilight of the Idols: East German Memory and Material Culture. *The Journal of Modern History* (72.) 3. 731–765.

Fodor Mihályné 2002: Bálványok éledése: Az anyagi kultúra tárgyai a kelet-német emlékezetben. *Klió* (11.) 1. 148–155.

- Germuska Pál 2003: A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 90–128.
- Germuska, Pál 2006: From Commands to Coordination: Defense Industry Cooperation within the Member-States of the Warsaw Pact, 1956–1965. In: Rush, Robert S. – Epley, William W. (eds.): *Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation. Past and Future. Proceedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group*. Vienna, Austria 4–8 April 2005. Washington D. C. 101–108.
- Germuska Pál 2007: A magyar hadiipar 1956-ban. In: Szabó A. Ferenc (szerk.): *Tanulmányok és emlékmozsaik az 56-os forradalomról*. Budapest, 89–113.
- Gyáni Gábor 2008: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. *Múltunk* (53.) 3. 4–16.
- Hammer Ferenc – Desseffy Tibor 1997: A fogyasztás kísértete. *Replika* 26. 31–47.
- Hanson, Philip 2003: *The Rise and Fall of the Soviet Economy: an Economic History of the USSR from 1945*. Edinburgh.
- Honvári János 2006: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest.
- Horváth Sándor 2008: Csudapest és a fridsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk* (53.) 3. 60–83.
- Kiss Erika 2003: *A Hűtőgépgyár és Jászberény fél évszázada*. Jászberény.
- Landsman, Mark 2005: *Dictatorship and demand: the politics of consumerism in East Germany*. Cambridge, MA.
- Mazurek, Malgorzata – Hilton, Matthew 2007: Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland. *Journal of Contemporary History*. (42.) 2. 315–343.
- Okváth Imre 1998: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest.
- Okváth Imre 2006: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadttörténeti Közlemények* (119.) 1. 34–53.
- Paczkowski, Andrzej 1997: *Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989*. Budapest.
- Rainer M. János 1996: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. kötet. Budapest.
- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. kötet. Budapest.
- Reid, Susan E. 2005: The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution. *Journal of Contemporary History* (40.) 2. 289–316.
- Strasser, Susan 2002: Making Consumption Conspicuous: Transgressive Topics Go Mainstream. *Technology and Culture* (43.) 4. 755–770.
- Valuch Tibor 2008a: A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2008 XV*. Budapest, 85–108.
- Valuch Tibor 2008b: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. *Múltunk* (53.) 3. 40–59.
- Vörös Miklós 1997: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26. 17–30.
- Zachmann, Karin 2002: A Socialist Consumption Junction: Debating the Mechanization of Housework in East Germany, 1956–1957. *Technology and Culture* (43.) 1. 73–99.

H. Németh István

Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709

Annak ellenére, hogy a Magyar Királyság fejlődésének lehetőségét és történetét az országban uralkodó háborús körülmények alapvetően határozták meg, hadsereg és társadalom viszonya egészen az utóbbi évtizedig nem tartozott a történészek által vizsgált területek közé. Ez alól egyedül a „vitézlő rend” társadalmi bázisát adó parasztság jelentett kivételt, amely részben a királyi és földesúri várakban, valamint az azok környékén létrejött mezővárosokban települt le, és a 16. század közepére már jelentős és sajátos privilégiumokkal rendelkezett. A privilégiumok eredete a 15. század végén a Magyar Királyság területére menekült és eleinte a déli határvidék védelmét ellátó, többségében délszláv eredetű népességnek adott szabadságlevelekre ment vissza. E népesség mennyiségében és jellegében jelentősen megváltozott, így a kora újkorban a társadalom militarizálódásának megnövekedéséről és annak általánossá válásáról beszélhetünk.

Az állandóan egy helyben állomásozó katonai csapatok jelenléte ugyanis a Magyar Királyság területén igen hamar, a 16. század közepén, a védelmi rendszer kialakulásával egy időben megfigyelhető. A német szakirodalomban hangsúlyozott jelenség, vagyis a katonaság mint önálló, bizonyos saját jogokkal felruházott/felruházódott társadalmi csoport a Magyar Királyságban jóval korábban kialakult, mint a német területeken. Valójában már akkor létrejött, amikor az Oszmán Birodalom elérte az országot, illetve az ország területéhez puffer államként kapcsolódó déli területeket.¹ A szakirodalom arra is rámutat, hogy a 16. század során azokban az államokban alakult ki a magyarországihoz hasonló helyzet, ahol az Oszmán Birodalom a partvidékeket fenyegette, így például Itáliában vagy az Ibériai-félszigeten.² A Német-római Birodalom területén lévő államokban ezek a jelenségek jóval később jelentkeztek, majd csak az európai (harmincéves) háború általánossá válásával, valamint a 17. század második felében kialakult, szinte folyamatos háborúkkal jöttek létre.³

A város és a hadsereg, a polgár és a katonaság viszonyának vizsgálatát alapvetően meghatározta a városok erősítésének, a korai erődvárosoknak, majd a katonaság általánossá válásával a garnizonvárosok európai elterjedésének kutatása. Az európai várostörténet-írásba az 1980-as évektől egyértelműen beépült az erődváros mint egyfajta barokk várostípus, a fogalom használata teljesen elfogadottá

¹ Takáts 1908; Szentkláray 1885; Illésy 1893; Szántó 1980: 47–65; Szántó 1984; Zimányi 1960; Benczédi 1961, 1963, 1966, 1983; Ruzsás 1968; Kiss 1973; Kiss 1983; Varga 1981; Pálmány 1982, 1986; Szakály 1994. A németországi jelenségekre lásd: Nowosadtko 2004b.

² Guidoni–Marino (eds.) 1982; Le Goff–De Seta (eds.) 1989; Muñoz 1989; Tallett 1992.

³ Kroener 1988; Pröve 1995, 1996; Hohrath 1996; Gräf 1997; Nowosadtko 2004b.

vált. Sőt, a modern várostörténeti irodalom a korszak legjellemzőbb urbanisztikai jellemzőjének tekintette.⁴ A német nyelvű várostörténet-írásban a 16–17. századi erődváros típusának definiálását Edith Ennen, illetve Reinhard Rudolf Heinisch nevéhez kapcsolhatjuk. E várostípusnak a legfontosabb jellemzőit a két német történész nem csak az erődépítés legmodernebb eredményeinek a városokban való megjelenéséhez és annak a városépítészetet befolyásoló hatásához kötötte, hanem az urbanisztikai, gazdasági, politikai és szociális következmények együttes hatását is vizsgálta.⁵ Az erődvárosban állomásozó katonaság és a civil lakosság kapcsolataival külön munkacsoport (Arbeitskreis Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit) kezdett el foglalkozni az 1990-es évek közepén. A potsdami egyetemen működő munkacsoport alapelveinek kidolgozásaként lehetne felfogni Bernhard R. Kroener 1988-ban megjelent tanulmányát. A szerző az addigi európai szakirodalom legteljesebb összefoglalása mellett azt a folyamatot hangsúlyozta, illetve annak a folyamatnak a következményeit emelte ki, amely során a különleges alkalmakkor felfogadott katonaság fokozatosan állandó haderővé alakult át.⁶ A munkacsoport keretében publikált kötetek tulajdonképpen letették a hadsereg–társadalom témakör kutatásának alapjait.⁷ 2000 óta önálló könyvsorozatot is jegyeznek, amelyben kiemelten és szinte kizárólagosan a hadtörténet társadalomtörténeti aspektusait vizsgáló tanulmányok vagy önálló monográfiák jelennek meg.⁸

A városerődítések vizsgálata Magyarországon is elsősorban a városfalak urbanisztikai hatásaira korlátozódott eleinte.⁹ A saarlouisi konferencián a magyarországi városfejlődés és az állandó katonaság gazdasági és társadalmi hátterét vizsgálva N. Kiss István megállapította, hogy a 16–17. században Magyarországon nem alakult ki az erődváros típusa. Megállapítását feltehetően arra alapozta, hogy az általa is képviselt várostörténeti elképzelések alapjait a rendi-jogi, és nem a településföldrajzi, társadalmi és gazdasági jellemzők jelentették. Tanulmányában ugyan bemutatja, hogy az Oszmán Birodalom elleni végvárrendszerek részét képezték olyan erődök, amelyeknek építészeti jellemzői megegyeztek a nyugat-európai jellegzetességekkel, de mivel ezek mezővárosok voltak, elutasította a városok jelentőségét.¹⁰ Megállapításait Gecsényi Lajos kérdőjelezte meg, aki tanulmányaiban Győr példáján keresztül arra a folyamatra hívta fel a figyel-

⁴ Herrmann–Irsigler (Hrsg.) 1983; Stoob 1988. A Mediterráneumban is a nyugat-európaihoz hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi: lásd erre a Jacques Le Goff és Cesare della Sera szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet (Le Goff–De Seta (eds.) 1989.), továbbá az itáliai városépítészetről a legátfogóbb képet nyújtó, Enrico Guidoni által szerkesztett *Storia dell'Urbanistica* című monográfiásorozat 16. századot tárgyaló kötetét. (Guidoni–Marino (eds.) 1982: 9–29.) Lásd még a francia urbanisztikatörténet jeles képviselői által összeállított monográfiát: Lavedan–Huguency–Henrat (eds.) 1982.

⁵ Ennen 1983; Heinisch 1981.

⁶ Kroener 1988.

⁷ Pröve 1995, 1997; Kroener–Pröve (Hrsg.) 1996; Hagemann–Pröve (Hrsg.) 1998.

⁸ Kroll–Krüger (Hrsg.) 2000; Meumann–Pröve (Hrsg.) 2004; Meumann–Rogge (Hrsg.) 2006; Kaiser–Kroll (Hrsg.) 2004; Küster 2004; Engelen 2004; Anklam 2007.

⁹ Gerő 1964; Gárdonyi 1941.

¹⁰ Kiss 1983: 179–182.

met, amely során egy meglehetősen fejlett autonómiával rendelkező földesúri mezővárosban a város építészeti jellemzői mellett annak önkormányzatát, illetve társadalmát is nagy mértékben militarizálta. Az általa kiadott telekkönyvek adatai pedig legutóbb éppen arra sarkalták, hogy Győrt már nem csak erődvárosnak, de egyenesen garnizonvárosnak tekinti.¹¹ Győrön kívül más városok esetében is számolhatunk azzal, hogy kifejlődtek bizonyos erődvárosi tényezők. Szatmár-Németi és Kassa erődítéseik, illetve a végvárrendszerben játszott szerepük miatt már a 16. század közepétől egyre inkább a német *Festungsstadto*khoz kezdtek hasonlítani. Győr mellett pedig Érsekújvár és Varasd tekinthető még olyan városnak, ahol az Udvari Haditanács szolgálatába lépő itáliai építészek elképzelései maradéktalanul érvényesülhettek.¹²

Az erődvárosok-garnizonvárosok kialakulása tehát elképzelhetetlen az állandó hadsereg megjelenése nélkül. Az állandó hadsereg megjelenése híján nem alakulhatott ki olyan szociális kapcsolat sem, amely alapján a két társadalmi csoport, a katonaság és a civil társadalom hosszú távon hathatott egymásra, hiszen a hatások egyáltalán nem csupán a katonaság felől érkeztek, hanem inkább kölcsönösnek mondhatók. A 16–17. századra nézve ugyan nem rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek erre a tényre utalnak, de a 18–19. század német városaiban már kimutatták, hogy a városokban megjelenő katonaság nem csupán terhet jelentett a városi lakosság számára, hanem a katonaság elpolgárosodása is kimutatható. Igaz ez az általában falun besorozott közlegényekre éppen úgy, mint a tisztikarra, bár esetükben természetesen más formában és más keretek között kell elképzelni a folyamatot. Az általában falusi társadalmi beágyazottsággal rendelkező közlegények számos olyan viselkedési formát láthattak, és sajátíthattak el folyamatos városban lakásuk idején, amit az obsit megkapását követően sem feltétlenül hagytak el. A megszakítatlan városi életforma (még ha az speciális körülmények között is történt) civilizálta, elvárosiasította a közkatonákat. A tisztek esetében a német kutatás kettős folyamatról számolt be. A városban élő tisztek a 18. század folyamán katonai szolgálatuk idején egyfelől olyan tudást sajátítottak el, olyan társadalmi kapcsolatokat szereztek, amelyeket később – amennyiben birtokosok lévén saját birtokukon kezdtek el gazdálkodni – gazdasági előnnyé tudtak kovácsolni. Másfelől a katonáskodó nemes tisztként bekerült a városi társadalom felsőbb rétegei közé, a szalonok és az úri társaság szívesen látott tagjává vált, ezáltal látóköre szélesedett, az új eszmék, új ismeretek gyorsabban jutottak el hozzá.¹³

A 16–17. századi Magyar Királyság területén lévő városokban állomásozott katonaság esetében sajnos nem rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek erre

¹¹ Gecsényi 1984, 1991, 2003.

¹² N. Kiss István német nyelvű tanulmányában Érsekújvár erődítéseit vizsgálva megállapította, hogy nem az erődben telepedett le a polgári lakosság, hanem a vár környékén lévő településeken, így az nem tekinthető erődvárosnak. (Kiss 1983: 180.) Johann Ledentu hadmérnök terveysűjteményében található Érsekújvár ábrázolást Borbély Andor közölte a bécsi National Bibliothek (ÖNB) kéziratárából. (ÖNB Cod. Pal. Vind. 8622. Borbély 1932: 181.)

¹³ Gráf 1997: 100–106.

a folyamatra pontosabb információkkal szolgálhatnának. A városok többségében még a városlakó polgárok egymás közötti levelezése sem nagyon maradt fenn, nemhogy a polgárok és katonák közötti esetleges levélváltás maradványai. Az állandó helyőrséggel ellátott városok esetében tehát elsősorban olyan forrásokkal találkozunk, amelyek valamilyen különleges esemény kapcsán keletkeztek. Ezekre a forrásokra támaszkodva azonban a városokban állomásozó katonaság „mindennapi története” elég egyoldalúan jelenik meg,¹⁴ hiszen a források mindössze akkor örökítették meg egy-egy katonát, ha az valamilyen sérelmes dolgot követett el városi polgár kárára. Emellett pedig ezekkel a forrásokkal is csupán két városban Kassán és Győrött végezhetők el olyan vizsgálatok, amelyek katonák és civilek érintkezését mutathatják be, mivel Varasd és Érsekújvár esetében igen csekély levéltári anyag áll rendelkezésünkre.¹⁵

Kassa szabad királyi városa egyedülálló rendi-jogi helyzete és kiváló levéltári forrásai révén egyedülálló alkalmat nyújt arra, hogy egy nem erőd- vagy garnizonvárossá alakult, ám szabad királyi városi rangját megőrző település kapcsán a hadsereg és civil társadalom közötti szociális kapcsolatokat megvizsgáljuk. A város és a hadsereg kapcsolatáról már születtek eredmények, amelyek elsősorban Kassa 16. századi forrásait dolgozták fel ebből a szempontból.¹⁶ A bécsi katonai vezetés a 16. század közepétől igen nagy létszámú katonaságot rendelt Kassára. Az itt állomásozó helyőrség létszáma a békeéveknek tekinthető időszakokban a kezdeti 300–400 főről egészen a 600–800 fős átlaglétszámig kúszott fel, sőt bizonyos években elérte, esetenként meg is haladta a 2000 főt.¹⁷ A kezdeti évek katonalétszámának és az 1556. évi tűzvészben kikérdezett katonák számának ismeretében azt állíthatjuk, hogy ekkor szinte az összes katona a városban volt elszállásolva.¹⁸ Kassa háztartásainak és lakosságának számához képest tehát viszonylag nagy létszámú idegen katonaság került a 16. századtól a településre. A katonaság nagy száma Kassa lakosainak és háztartásainak mennyiségéhez képest azt jelentette, hogy a város majd minden házába legalább egy, de a módosabb polgárok több helyiséggel rendelkező házaiban talán több katona is lakhatott a házak hátsó traktusaiban elhelyezkedő kamrákban.¹⁹ A város terhein

¹⁴ Nem említve a problémát, az Alltagsgeschichtere lásd: Majtényi 2001.

¹⁵ Gecsényi 1984, 1986, 1991, 2003; Pálffy 1999: 41–44, 60–97.

¹⁶ Németh 1997, 2000, 2004/1: 280–438.

¹⁷ A Kassán állomásozó katonaság létszámadatait Pálffy Géza adatainak segítségével állítottam össze. A pontos kimutatást tartalmazó táblázatot lásd: Németh 2000: 212–213.

¹⁸ Archív Mesta Košic (AMK) Schw. No. 1792., Granasztói 1975/2: 31–32. Sajnos az 1556. évről nem rendelkezünk pontos adatokkal, de 1554-ben 450, 1557-ben pedig 800 főt rendeltek a város védelmére. Németh 2000: 211.

¹⁹ Granasztói György véleménye szerint 1549-ben a fallal körülvett városrészben 365 háztartásra kb. 1968 fő, 1554-ben 457 háztartásra 2283 fő, míg 1557-ben 457 háztartásra 2733 fő jutott. (Granasztói 1975: 89–90, 412–413.) Részben talán erre (illetve a háztartáshoz tartozó szolgálatszervezet lakhelyéül) szolgálhattak a házakban lévő kamrák is, amelyek a kassai polgárcsaládok házaiban a 16. század közepén – társadalmi hovatartozástól függően – már hol több, hol kevesebb számban megtalálhatók voltak. Jó példa erre a Rompler család otthona, illetve Bodnár Márton háza. (Granasztói 1975: 398–400, 405–408.)

még az sem segített alapvetően, hogy voltak olyan katonák, akik saját házzal bírtak a városban, hiszen a város számára e házak után tulajdonosaik nem fizettek adót, így a többi háztulajdonosra arányosan még több adóteher esett. A probléma nagyon hasonlított a városi nemesek által birtokolt házak helyzetéhez, és a megoldás is hasonló volt: az uralkodó az 1563. évi X–XI. törvénycikkben foglaltak szerint úgy határozott, hogy e házakra is adót kell kivetni.²⁰

A kezdeti években a kassai katonaság elszállásolása új, szokatlan és feltehetően rengeteg feszültséget okozó problémát jelentett.²¹ Megnőtt a város zsúfoltsága, mivel a helyőrség részeként lovas alakulatok is költöztek a városba.²² A beszállásolás során az intim szféra védelmében újabb helyiségeket hoztak létre az ingatlanokon. A városi házakhoz többnyire már eleve tartozott olyan kis kamra vagy házacská, ami a teleklábas utcahálózat következtében a városi házak hátsó és oldalsó részein volt található.²³ A beszállásolt katonaság megjelenésével szinte folyamatos lett ilyen kis épületek építése a városi portákon, annál is inkább mivel ezek az építmények nem készülhettek olyan tartós anyagból, hogy azok hosszú ideig használhatók lettek volna. E darabonházak építése a 17. század közepén gyorsult meg, amikor az Erdélyi Fejedelemség újabb politikai próbálkozásai miatt a városban állomásozó helyőrséghez további 200 katona csatlakozott.²⁴ Ez a szituáció vezetett ahhoz, hogy az 1660-as évek tanácsülési jegyzőkönyveiben már szinte minden háznál említenek ún. *drabant-házakat*, ahová a katonákat szállásolták be.²⁵ Ugyanezekben az években merült fel a tanácsban, illetve Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitányban és Szelephényi Györgyben, hogy a katonák és polgárok közötti összetűzéseket enyhítendő, a városfalak mentén építsenek külön városi darabonházakat, amelyek az összetűzések enyhítése mellett a katonaság hatékonyabb bevetését is szolgálhatnák.²⁶ A problémát csak súlyosbította az a tény, hogy az állandó helyőrség tagjai (az európai gyakorlathoz hasonlóan) nem egyedül, hanem a családjukkal vagy akár egész rokonságukkal együtt érkeztek meg a városba.²⁷ A Kassán állomásozott helyőrség tagjai is nagy számban éltek a városi házakban családjukkal, ami az 1648 után érkezőkre is jellemző maradt.²⁸

²⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL) E 249 (Ben. man.) 1603. No. 71. Prága, 1592. április 3.

²¹ Hohrath 1996: 315.

²² Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) HFU RN 5. 1555. febr. fol. 104–107; AMK Schw. No. 1927., 1968.

²³ Granasztói 1975: 89–90, 412–413. A német városokra lásd: Pröve 1996: 209.

²⁴ AMK H III/2. pur. 22. fol. 362–364. 1653. február; fol. 97. 1650. november 21.; fol. 236. 1652. január 18.; fol. 316–318. 1652. augusztus 12.; fol. 362–364. 1653. február; fol. 519. 1654. április 12.

²⁵ AMK H III/2. pur. 25. fol. 21. 1664. április; pur. 27. fol. 167. 1669. július 5.

²⁶ AMK H III/2. pur. 22. fol. 519. 1654. április 12.

²⁷ Tallett 1992: 132–133. Vö. még: Meumann 1996; Nowosadtko 1998, 2004a. Kassára: ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. február fol. 104–107., AMK H II. 1584. Kassa, 1584. június 12., 1582. Kassa, 1582. március 7.

²⁸ ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. február fol. 9., MOL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz., I. Ferdinánd parancslevele a Magyar Kamarához, amelyben meghagyja, hogy Szegedinek és

Amennyiben rendelkezésre állt volna elegendő darabonház, talán nem került volna sor annyi összetűzésre a város lakossága, pontosabban a szállásadó polgárok, illetve a házakba telepített katonák, illetve családjaik között. A különálló épületeket azért is tartották fontosnak megépíteni, hogy „a szegény gazdák is és concivis mesterek is magok lakó házainál békességben és alkalmatlanság nélkül lehetnének.”²⁹ A fentiek ismeretében nem csodálkozhatunk, ha egy ilyen helyzetben, amikor a katonaság – valóban a polgárok intimszférájába mintegy betörve – a polgárok lakásaiban éltek, viszonylag sok összetűzésről nyerhetünk információt.³⁰ A 16. században igen jellemző volt, hogy a katonák az üresen maradt házakba húzódtak be, ahonnan nem vagy csak nagy nehézségek árán tudták őket eltávolítani a jogos tulajdonukat használni kívánó tulajdonosok.³¹ Az egyes polgárcsaládokhoz beszállásolt katonák mindemellett tovább növelték a város zsúfoltságát is, a házakba elszállásolt katonák „vendéglátóiknak és azok családjának házaikban alig hagynak helyet”,³² ami a polgárok és katonák közötti összetűzések és verekedések melegágyává vált; és a városokban egyébként sem ritka járványok terjedését is elősegítette.³³ A város vezetésének már a kezdetektől gondot okoztak a polgárok és katonák közötti verekedések, összetűzések.³⁴ A katonák és a polgárok kapcsolatát azok a rablások és brutalitások sem javították, amelyeket a város egy-egy panaszából ismerhetünk meg. A város lakosságának fokozatosan növekvő ellenérzését, amely egyes esetekben gyűlöletté is válhatott, csak növelték a katonák

feleségének elegendő bort és gabonát utaljanak ki. MOL E 21 (Ben. res.) 538. köt. fol. 48. 1554. július 9., illetve július 13., MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1554. No. 70.; AMK H III/2. mac. 62. fol. 8. 1648; Németh 1997: 177.

²⁹ Kolosváry–Óváry 1885–1890. II/2: 346; Hohrath 1996: 319–320.

³⁰ ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. február fol. 104–107., 109–111., AMK Schw. No. 2404. Kiadta: Kolosváry–Óváry 1885–1890. II/2: 95–100. A beszállásolással felmerülő problémák ezután állandó témájául szolgáltak a város szenátusa által felterjesztett kéréseknek. A század végén a kassai tanács Csonka János panaszára fordult Mátyás főherceghez a hozzá beszállásolt katona által okozott károk miatt. A főherceg utasította ezért Ferdinand zu Hardegget, hogy vizsgálja felül a város és Csonka János panaszait és a károkról tájékoztassa. AMK H II. 1591.

³¹ AMK Schw. No. 1827. Pozsony, 1557. július 11., No. 1927., 1968., AMK H II. 1582. Kassa, 1582. március 7.

³² „hospitibusque et eorum familiae in eis [ti. in domibus] vix locorum concederetis” AMK Schw. No. 1927., 1968., illetve MOL E 249 (Ben. man.) 1574 No. 70. Lásd még AMK H II. 1590. Vö. Thaly 1882: 368–370. A szintén nagy létszámú helyőrséggel rendelkező Würzburgban a 17. században egyre bővülő építkezések miatt a városban egy hektárra jutó lakosság száma a század elején tapasztalható 102,4 fő/ha-ról 158 fő/ha-ra nőtt. (Sicken 1983: 131–132.)

³³ Eperjes városa az 1530-as években többek között a katonák által okozott járványokkal indokolta kérését, miszerint az uralkodó a városból helyezze át őket máshová. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) UA AA Fasc. 35. 1538. június 22. fol. 94–95. Vö. Pröve 1996: 206.

³⁴ ÖStA FHKA HFU RN 5. 1555. február fol. 109–111. Dersffy István is arról panaszkodott az uralkodónak, hogy a német katonák között gyakorta előforduló fegyelmi vétségeket, amelyeket a lakosság ellen követnek el, nem tudja elintézni, mivel jelenleg nem tartózkodik Kassán a német Landsknecht zászlóaljknál szokásos Schulteiß. Más joghatóságot pedig a német katonák nem hajlandók elismerni. Megemlíti, hogy az egyik német katona éppen akkoriban ölt meg egy kassai polgárt. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. 1557. április fol. 88–89.

által elkövetett bűnesetek, és így gyakran maguk is tettlegességhez folyamodtak.³⁵ A házigazda kemencéjénél melegedő katona nem csupán a németországi szakirodalomban sűrűn emlegetett kép, ugyanilyen történetekkel a kassai forrásokban is találkozhatunk.³⁶ A beszállásolt katonaság beilleszkedése tehát igen nehézkes volt, és a 16. századot vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy – ha volt ilyen igény – a katona integrációja a városi, polgári életformába csak abban az esetben sikerülhetett, ha a hadi szolgálatot otthagya változtatott addigi életformáján.³⁷ A német példák arra mutatnak, hogy a beilleszkedés stratégiája és alapjai nagyon hasonlóak voltak Kassán is.³⁸ A hadsereg a város számára egyben új migrációs forrást is jelentett, főként a beházassodók révén, valamint azokon keresztül, akik már a hadseregben is valamilyen mesterséget űztek, mint ahogy arról a város panaszai folyamatosan tanúskodnak.³⁹

A hadsereg ellátását az alattvalók a 17. század utolsó harmadától a Magyar Királyságban is közvetlenebbül látták el. A bevezetett új adózási rendszer alapja ugyanis éppen a katonaság szükségleteinek elosztása volt, vagyis az adott gyalogos és/vagy lovas katonaság porcióit szorozták be az adott létszámmal, és azt rótták ki arra a városra, ahol azok állomásoztak.⁴⁰ Ameddig a beszállásolás a 17. század utolsó harmadáig csak bizonyos városokra korlátozódott, addig ezt követően általánossá vált, mértéke pedig a korábbiaknál magasabb lett. A Kassát 1670 nyarán elfoglaló Spork tábornok vezénylete alatt például 2800 katona szolgált. Ilyen mennyiségű beszállásolt katonát még sosem kellett Kassának ellátnia. Ez a létszám azt jelentette, hogy néhol 10–12, sőt a nagyobb házakban 20–25 katonát is el kellett helyezni.⁴¹ A többi város – addig ismeretlen módon – hasonló feladatokkal szembesült ezekben az években, hiszen nem csupán a felső-magyarországi, de a többi országrészben is sor került hasonló eseményekre. A Kassával a 15. század óta szoros szövetséget tartó többi szabad királyi város (Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Késmárk) helyzete sem különbözött sokban. A kisszebeni tanács kérelme szerint mintegy 80 házba 200 katonát szállásoltak be. Pozsony városa szintén a mentességek ügyében fordult az Udvari Kamarához, Szokolca pedig a közeli Nagyszombat városától kért információkat, hogyan szokták elosztani a beszállásolt katonaságot a városi házakba.⁴² A városokra nehezedő teher

³⁵ Németh 1997: 176–177; illetve lásd még: AMK H III/2. mac. 31. fol. 31–34. 1587. november, mac. 32. fol. 5. 1588. március. AMK H II. 1584. Kassa, 1584. jún. 12., H III/2. mac. 28. fol. 37; AMK H I. 8317/19. 1655. január 15.

³⁶ Pröve 1996: 208.

³⁷ Csak néhány példát említve: Štátny Archív v Košiciach, pobočka v Košiciach (ŠtAKE pob. KE), Kap. Roz. Cirkevné matr. Kassa I. fol. 240–241, 245.

³⁸ Pröve 1996: 210–215.

³⁹ Pröve 1996: 213. Kassára lásd: Németh 1998; AMK H III/2. pur. 5. fol. 400; AMK H III/2. sce. 1. fol. 53. Az ekkoriban Kassára költöző fegyvergyártókról lásd: Kemény 1901: 272–274, 1905: 78–79, 1906: 189.

⁴⁰ Czigány 2001, 2004.

⁴¹ Kerekes 1940: 130–132.

⁴² MOL E 254 (Repr., inst.) 1673. március No. 58. Kisszeben, 1673. március 3; ÖStA FHKA HFU RN 233 1671. május fol. 40. Pozsony, 1671. április 30.; Štátny archív v Bratislave,

nem csak amiatt volt nehezen elviselhető, mert a katonaság és a polgárok között esetenként súlyosabb atrocitásokra került sor, hanem mert a városokra nehezedő adó és a beszállásolás egyszerre, és ráadásul sokkal behajthatóbb módon nehezedett rájuk. A korábbi városi adózás rendszerében ugyanis még el lehetett érni kisebb-nagyobb engedményeket.⁴³ A városokban állomásozó katonákkal szemben azonban ezt feltehetően egyik városi tanács sem merete megtenni, vagy ha megtette, az éhes katona nyomban kárpótolta magát házigazdájának vagyónából. Kassa kvártélyterhei a Thököly-felkelés idején sem csökkentek, sőt, a beáramló nagy létszámú felkelők, akik még kisebb ellátóbázissal rendelkeztek, mint a bécsi udvar által a városokban állomásoztatott ezredek, és akikre a korábbi megállapodások természetesen nem vonatkoztak, ismételten a szabad rabláshoz hasonlatos beszállásolás és élelemellátás módszerét terjesztették el a városban.⁴⁴ Ez a konfliktushelyzet a Rákóczi-szabadságharc idején is fennállt, hiszen Kassa esetében minimum ezerfős a városban állomásozó katonaságról beszélhetünk.⁴⁵ A fennmaradt források mindegyike arról tanúskodik, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben a városban állomásozó csapatok számára nem csak szállást kellett biztosítani, hanem teljes ellátásban is kellett részesíteni a Radics András ezredében szolgáló katonákat. A város elkeseredett kérelmeiben már 1705 elején arról panaszkodtak, hogy a kuruc tisztek olyan szolgálatokat és felszerelést követelnek, ami még a sokszor sérelmezett „német” katonaság időszakában sem volt gyakorlat.⁴⁶ A fennmaradt beszállásolási jegyzékekből kiderül, hogy családonként átlagosan 2–3, bizonyos esetekben 5–6, extrém esetben 10–14 katonát és annak családját kellett a város polgárainak befogadniuk és élelemmel ellátniuk.⁴⁷

A katonaság beszállásolását – egy rövid időszaktól eltekintve – a városok saját tisztviselői, illetve a tanács által kijelölt szállásmesterek/kvartélymesterek intézték. A város fennhatósága alá tartozó jogkört valóban mindössze a bevonuló német helyőrség első éveiben hagyták figyelmen kívül.⁴⁸ Az 1676-ban Kassa városa és a főkapitány között létrejött, erre vonatkozó egyezséget az 1704-ben a város alá érkező Rákóczi Ferencsel is igyekeztek a kassai polgárok, valamint a városban élő nemesek a kapituláció során megerősíteni, és a várható nehézségek meg-

pobočka Trnava (ŠtBr pob. Tr), MMTi, Missiles, 1682. december 3. Szakolca, 1682. december 3., 1684. november 20. Pozsony, 1684. november 20.

⁴³ Németh 2004/1: 221–257.

⁴⁴ MOL A 10 (Ins. Cam. Aul.) 1686. No. 1. 1686. január 7.

⁴⁵ Kassa város kérelme szerint 1000 fő állomásozik a városban (AMK Schw. Nr. 12332. 1705. október 12.). A lipóci Keczer Sándor és Berthóthy Ferenc biztosokhoz küldött Szentmártoni Imre és Árvai János utasítása szerint pedig 996 fő közlegény és a tisztek. (AMK Schw. Nr. 12355. Kassa, 1705. február 13.)

⁴⁶ AMK Schw. Nr. 12353. Kassa, 1705. január 21., AMK Schw. Nr. 12332. 1705. október 12. A város kérelmei néha meghallgatásra találtak, mivel a fejedelem a militia servitiumot lecsökkentette a város számára. A katonaság azonban nem volt hajlandó az említett rendelkezéshez tartani magát, és a lakosokat mindenféle szolgálattal terhelte, úgymint fával, sóval, fűszerrel, edényekkel, zöldségekkel. (AMK Schw. Nr. 12355. Kassa, 1705. február 13.)

⁴⁷ AMK Schw. No. 12747. Kassa, 1708. július 28., Schw. No. 12914. Kassa, 1709. március 21.

⁴⁸ ÖStA Kriegsarchiv (KA) HKR Prot. Bd. 350. 1676. Expedit fol. 22–23. 1676. január 14.

előzése miatt rögzíteni a város kompetenciáját.⁴⁹ A szállásosztóknak kiadott utasítások közül sajnos még egyetlen egy sem került elő a kutatás során, de a rendelkezésre álló adatok és a külföldi analógiák alapján úgy tűnik, hogy a katonák szétszórása a házak előzetes felmérése alapján történhetett. A felmérések során elsősorban a házak befogadóképességét, illetve a ház tulajdonosának mentességeit vették figyelembe.⁵⁰ A háztulajdonosokra rótt költségek meghatározása szintén igen nehéz, mivel csak közvetett adataink vannak arra nézve, hogy milyen szolgáltatással (*Serviz*) tartoznak a városi házak tulajdonosai. Az 1676-ban kötött megállapodás szerint a városban állomásozó katonaságnak a szállás mellé egyéb ellátás is járt.⁵¹ A kassaiak által 1705-ben Rákóczinak benyújtott panaszaikból ítélve a helyőrség számára a lakosoknak a szálláson kívül ágyat, ágyneműt, fát, sót, gyertyát és élelmet, valamint konyhai eszközöket kellett adniuk. A kassai tanács javaslata alapján 1705-től e szolgálat ellensúlyozásaként egyre csökkenő összegeket igyekeztek elszámoltatni az adóban. A 18. század eleji források utalásai szerint az 1676-ban létrejött megállapodásban is így lehetett szabályozva a kérdés.⁵² A két megállapodás egyben azt is sugallja, hogy a kassaiak ilyen szolgáltatással korábban nem tartoztak a beszállásolt királyi helyőrségnek, amit alátámaszt az is, hogy a városokra nehezedett adórendszer már teljesen más alapelveken nyugodott, annak mértékét nem a környéken vagy a városban állomásozó katonaság létszáma határozta meg. A Rákóczihoz benyújtott kérelem kapcsán arra is fény derül, hogy 1670 előtt a katonaságnak a szálláson kívül minden bizonnyal csupán a megfelelő mennyiségű gyertya járt, a házigazdáknak más felszerelést vagy élelmet nem kellett biztosítania számukra.⁵³ Az 1705-ben létrejött megállapodás azonban nem léphetett életbe teljes mértékben, amire az is utal, hogy a következő években már csökkentett összeggel próbálták újra elfogadtatni a kompromisszumot.⁵⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején tehát a városban állomásozott katonaság igen nagy számban telepedett meg. A Radics-ezred katonái, valamint a velük érkezett családtagok részére a városnak megfelelő mennyiségű szállást, valamint az ezzel járó ellátást kellett biztosítania. A feladat nem volt egyszerű, hiszen a katonaság ellátásába beleértettek olyan szolgáltatásokat is, amelyekkel a város vezetésének és a városlakóknak korábban nem kellett szembesülniük. Az állandó katonaság létrejöttével szinte egyidősek a kvártélymesterek által összeállított beszállásolási listák, amelyekben a városi lakosságnál elhelyezett katonaság számát, valamint a neki teljesítendő szolgáltatásokat jegyezték fel. Annak ellenére, hogy Kassa esetében ezzel a jelenséggel már a 16. század közepe óta számolhatunk, a városi levéltár alapvetően gazdag iratanyagában nem találtunk arra példát, hogy a korai időszakra

⁴⁹ AMK Schw. Nr. 12183. Kassa, 1704. augusztus 24.

⁵⁰ Pröve 1996: 197.

⁵¹ ÖStA Kriegsarchiv (KA) HKR Prot. Bd. 350. 1676. Expedit fol. 22–23. 1676. január 14.

⁵² AMK Schw. Nr. 12332. 1705. október 12.

⁵³ AMK Schw. Nr. 12355. Kassa, 1705. február 13., Schw. Nr. 12627. 1707. augusztus 11. Vö. Pröve 1996: 198–203.

⁵⁴ AMK Schw. Nr. 12506. 1706. április 9.

fennmaradt volna ilyen forrás. Az alábbiakban közölt jegyzék is csupán azért áll rendelkezésre, mert a város és a beszállásolt kuruc katonaság között a korábbi évekhez hasonlóan vita keletkezett arról, hogy a város és a lakosság milyen minőségű és mennyiségű ellátással tartozik a katonáknak. Annak ellenére, hogy e két lista „csupán” a 18. század első éveiből származik, a magyarországi ilyen jellegű források között szinte az elsőnek tekinthető. A forrás jól bemutatja, hogy a város lakosságának esetenként akár 10–12 katonát is el kellett tartania háztartásonként, bár jellemzőbb volt az 1–3 katona jelenléte a háztartásokban. A listából jól kitűnik a tisztek ellátásával járó nagyobb költség, hiszen kiemelt helyet foglaltak el a jegyzékekben, ellátásukra pedig egy-egy, feltehetően módosabb háztartás vállalkozhatott. Sajnos a jegyzék csak a katonaságot jegyezte fel, a velük egy háztartásban élő családtagokat már nem, így valójában nem számolhatunk a teljes katonai népességgel. A szállásadók mellé feljegyzett számadatok – ezek egyrészt a katonák által felhasznált fa, illetve a mellette lévő oszlopban a gyertya árát tartalmazzák – mindenesetre jól mutatják, hogy az egyes szállásadóra és a városra nehezedő, a hadiadón kívül fára, gyertyára fizetendő összeg milyen tetemesre rúghatott. Az ún. „excessus” a katonaság által a lakosságra nehezedő különleges, egyébként teljesen jogtalan terheket és sérelmeket tartalmazza.

FORRÁSOK

Archív Mesta Košic (AMK)

Collectio Schwartzenbachiana (Schw.)

Supplementum H. (H)

Štátny Archív v Košiciach, pobočka v Košiciach (ŠtAKE pob. KE)

Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava (ŠtBr pob. Trnava)

Magistrat Mesta Trnava (MMTr)

Österreichische National Bibliothek (ÖNB)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Kriegsarchiv (KA)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kincstári Levéltárak (E)

Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája (A)

Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885–1890: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium.* 1–7. kötet, Budapest.

Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1899: *Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anklam, Ewa 2007: *Wissen nach Augenmaß. Militärische Beobachtung und Berichterstattung im Siebenjährigen Krieg*. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 10.) Berlin.
- Benczédi László 1961: Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668–1681. *Történelmi Szemle* (4.) 155–159.
- Benczédi László 1963: A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle* (6.) 33–43.
- Benczédi László 1966: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. *Hadtörténelmi Közlemények* (13.) 821–827.
- Benczédi László 1983: Végváriak életviszonyai a XVII. században. In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században*. (Studia Agricensia 3.) Eger, 101–111.
- Czigány István 2001: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. *Hadtörténelmi közlemények* (114.) 2–3. 279–296.
- Czigány István 2004: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest.
- Engelen, Beate 2004: *Soldatenfrauen in Preußen. Eine Strukturanalyse der Garnisonsgesellschaft im späten 17. und 18. Jahrhundert*. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 7.) Münster.
- Ennen, Edith 1983: Die Festungsstadt als Forschungsgegenstand – die Herausbildung der Festungs- und Garnisonsstadt als Stadttyp. In: Herrmann, Hans-Walter – Irslinger, Franz (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.) (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) Saarbrücken, 19–33.
- Gárdonyi Albert 1941: Középkori városaink erődjellegének kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények* (42.) 1–21.
- Gecsényi Lajos 1984: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (31.) 664–686.
- Gecsényi Lajos 1986: Városi önkormányzat a XVII. században Győrött. In: *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve 22–23*. Győr, 99–127.
- Gecsényi Lajos 1991.: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése.). In: Kovács Péter, E. – Kalmár János – Molnár László, V. (szerk.): *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Budapest. 145–158.
- Gecsényi Lajos 2003: *Győr város telek- és házösszeírásai, 1564–1602. /Grund- und Hausverzeichnisse der Festungsstadt Győr/Raab, 1564–1602*. (Győr városi levéltári füzetek 7.) Győr.
- Gerő László 1964: Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben. *Századok* (98.) 1053–1072.
- Gräf, Holger T. 1997: Militarisierung der Stadt oder Urbanisierung des Militärs? Ein Beitrag zur Militärgeschichte der frühen Neuzeit. In: Pröve, Ralf (Hrsg.): *Klio in Uniform? Probleme und Perspektiven einer modernen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*. Köln, 89–108.

- Granasztói György 1975: *A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán)*. OSzKK Diss. 92. Kézirat.
- Guidoni, Enrico – Marino, Angela (ed.) 1982: *Storia dell'Urbanistica*. Il Cinquecento. Roma – Bari.
- Hagemann, Karen – Prüve, Ralf (Hrsg.) 1998: *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*. (Geschichte und Geschlechter 26.) Frankfurt/M.
- Heinisch, Reinhard Rudolf 1981: Die Stadt als Festung im 17. Jahrhundert. In: Rausch, Wilhelm (Hrsg.): *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Linz/Donau, 283–310.
- Herrmann, Hans-Walter – Irsigler, Franz (Hrsg.) 1983: *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980) (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) Saarbrücken.
- Hohrath, Daniel 1996: Der Bürger im Krieg der Fürsten. Stadtbewohner und Soldaten in belagerten Städten um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Kroener, Bernhard R. – Prüve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn, 305–329.
- Illésy János 1893: A komáromi naszádosok kiváltságlevelé. *Hadtörténelmi Közlemények* (6.) 395–399.
- Kaiser, Michael – Kroll, Stefan (Hrsg.) 2004: *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*. (Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 4.) Münster.
- Kemény Lajos 1901: A kassai fegyvergyártó céhekről. *Archeológiai Értesítő* (35.) 78–80.
- Kemény Lajos 1905: Kassai fegyvergyártókról. *Archeológiai Értesítő* (39.) 270–274.
- Kemény Lajos 1906: Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században. *Archeológiai Értesítő* (26.) 188–189.
- Kerekes György 1940: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa.
- Kiss István, N. 1973: Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század). *Hadtörténelmi Közlemények* (20.) 319–330.
- Kiss István, N. 1983: Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn, 16–17. Jahrhundert. In: Herrmann – Irsigler (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.) (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) Saarbrücken, 173–198.
- Kroener, Bernhard R. 1988: Vom „extraordinarii Kriegsvolck“ zum „miles perpetuus“. Zur Rolle der bewaffneten Macht in der europäischen Gesellschaft der Frühen Neuzeit. *Militär-geschichtliche Mitteilungen* (43.) 1. 141–188.
- Kroener, Bernhard R. – Prüve, Ralf (Hrsg.) 1996: *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn.
- Kroll, Stefan – Krüger, Kersten 2000: *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 1.) Münster – Hamburg – London.

- Küster, Sebastian 2004: *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten. Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 6.) Münster.
- Lavedan, Pierre – Hugueney, Jeanne – Henrat, Philippe (eds.) 1982: *L'urbanisme a l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles)*. (Bibliothèque de la société française d'archéologie 13.) Genève.
- Le Goff, Jacques – De Seta, Cesare (eds.) 1989: *La città e la mura*. Roma – Bari.
- Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* 5–6. 242–252.
- Meumann, Markus 1996: Soldatenfamilien und uneheliche Kinder: Ein soziales Problem im Gefolge der stehenden Heere. In: Kroener, Bernhard R. – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn, 219–236.
- Meumann, Markus – Pröve, Ralf (Hrsg.) 2004: *Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses*. (Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 2.) Münster.
- Muñoz, Alicia Cámara 1989: Città e difesa dei regni peninsulari nella Spagna imperiale (secoli XVI–XVII). In: Le Goff, Jacques – De Seta, Cesare (eds.): *La città e la mura*. Roma – Bari, 80–105.
- Németh István, H. 1997: Kassai katonák és polgárok a XVI. században. (A hadsereg társadalmi és közigazgatási hatásai egy kereskedőváros életében.) *Levéltári Közlemények* (68.) 143–198.
- Németh István, H. 1998: Letelepülő katonák a felső-magyarországi városokban. (A szabad királyi városok új migrációforrásai a 16–17. században.) In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció*. I. kötet, Budapest, 17–26.
- Németh István, H. 2000: Végvárak, városok, hadseregszállítók. (A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer, 1526–1593.) *Történelmi Szemle* (42.) 203–243.
- Németh István, H. 2004: *Várospolitikai és gazdaságpolitikai a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség*. 1–2. kötet, Budapest.
- Nowosadtko, Jutta 1998: Soldatenpartnerschaften. Stehendes Heer und weibliche Bevölkerung im 18. Jh. In: Hagemann, Karen – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*. (Geschichte und Geschlechter 26.) Frankfurt/M. 297–321.
- Nowosadtko, Jutta 2004a: Die Schulbildung der Soldatenkinder im Fürstbistum Münster. Konfessionelle Unterschiede in den Heeren des 17. und 18. Jh. In: Kaiser, Michael – Kroll, Stefan (Hrsg.): *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*. (Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 4.) Münster, 293–305.
- Nowosadtko, Jutta 2004b: „Der Militäirstand ist ein privilegierter Stand, der seine eigene Gesetze, obrigkeitliche Ordnung und Gerichtsbarkeit hat”. Die „Verstaatlichung” stehender Heere in systemtheoretischer Perspektive. In: Meumann, Markus – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses*. (Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 2.) Münster, 121–141.
- Pálffy Géza 1999: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.) Győr.

- Pálmány Béla 1982: Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban 1542–1848. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából* 5. Salgótarján, 5–93.
- Pálmány Béla 1986: *Végvárak sorsa Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703)*. (A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvek 12.) Salgótarján.
- Pröve, Ralf 1995: *Stehendes Heer und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Göttingen und seine Militärbevölkerung 1713–1756*. (Beiträge zur Militärgeschichte 47.) München.
- Pröve, Ralf 1996: Der Soldat in der „guten Bürgerstube“: Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen. In: Kroener, Bernhard R. – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn, 191–218.
- Pröve, Ralf (Hrsg.) 1997: *Klio in Uniform? Probleme und Perspektiven einer modernen Militärgeschichte der frühen Neuzeit*. Köln.
- Ruzsás Lajos 1968: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVII–XVIII. században. In: *Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1967–1968.”* Budapest, 225–254.
- Sicken, Bernhard 1983: Residenzstadt und Fortifikation. Politische, soziale und wirtschaftliche Probleme der barocken Neubefestigung Würzburgs. In: Herrmann, Hans-Walter – Irsigler, Franz (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.) (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) Saarbrücken, 124–154.
- Stoob, Heinz 1988: Die Stadtbefestigung. Vergleichende Überlegungen zur bürgerlichen Siedlungs- und Baugeschichte, besonders der frühen Neuzeit. In: Krüger, Kersten (Hrsg.): *Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge*. (Städteforschung A/28.) Weimar – Wien, 25–54.
- Szakály Ferenc 1994: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. (Historia Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.) Budapest.
- Szántó Imre 1980: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593*. Budapest, 47–65.
- Szántó Imre 1984: A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (31.) 3–33.
- Szentkláray Jenő 1885: *A dunai hajóhadak története*. Budapest.
- Takáts Sándor 1908: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest.
- Tallett, Frank 1992: *War and society in early-modern Europe, 1495–1715*. London – New York.
- Thaly Kálmán 1882: Villongások elintézése a kassai polgárság és vitézlő rend között, 1560–1570. *Történelmi Tár* 5. 368–370.
- Varga J. János 1981: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből új sor. 94.) Budapest.
- Zimányi Vera 1960: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. *Századok* (94.) 286–302.

AMK Schw. No. 12747.
Kassa, 1708. július 28.

INQUISITIO INTUITU PRAESTITORUM RADICSIANO REGIMINA LIGNORUM ET CANDELARUM ANNO 1708.

Inquisitio

Inter inclytorum regimen Radicsianu[m], ac regiam, liberamque civitatem Cassoviensem, ex parte videlicet conciviu[m], ratione Servicz (in lignis nimirum et candelis, exceptis sectisterniis, culinariis instrumentis et sale) a prima videlicet novembris anni 1707 usq[ue] ad ultimam aprilis anni 1708. Eidem inclyto regimini administraturum ac exejusdem regiminis facturum, penes inclyti commissariatus commissionem, per nos infrascriptos eatenus[ue] ex parte et quidem modo fati inclyti commissariatius, inclytraeq[ue] militiae ac civitatis Cassoviensis, deputatos rite peracta.

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania	Ligna		Candelae		Excessus	
			Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Georgius Kovács	6		20					
Steph[anus] Kovacs	12		20					
Matthias Kassay	5		16					
Joannes Kajnár	5		8	16		72		
Abrah[am] Vinter cu[m] Body	1		8					
Joannes Miskolczy	6		7	20	1	44		
Andreas Modory relicta	3							
	in domo propria							
Steph[anus] Süveges cum Antal	6						18	
r[e]l[i]cta Martini Deres	nihil praetendit							

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Michael Gyöngyössy	2 cu[m] hospite			6					
r[e]l[i]cta Pankvicsiana	2			5		1			
Joannes Roth	10			7					
Joachim[us] Piscesel	4			7		1			
Martinus Passár	2 in una domo			2		1			
Joannes Kis	5			10		1			
Andreas Literati	1			2			60		
Joannes Melda	2			5		1			
Stephanus Helmeczy	2			4	80	1	20		
Gasparus Miskolczy	5			6		1	68		
Michael Fűczy	2 cum hospite			5		1			
r[e]l[i]cta Georgii Borbélyos	1 cursum magister cum hospite			2			50		
Summa personarum No.	82	Florenorum vero	172	30	82	42			

Oberst Lajtnant compania

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Leopold[us] Hotter	8 in paratha	7	80	1					
Thomas Haindl	6	8	64	1					
Andreas Krasznay	8	8	64	1	20	1	20	1	20
Paulus Szabo	4	3	34	1					
Michael Miskolczy et Stephanus Beregszászy	12	14	40	2	72				
Michael Péntek	9	14	40	1	44				
Joannes Désy	5	8		1	20				
Joannes Samokrety cum r[e]ll[i]cta Michaelis Gro	8	14		1	56				
Joannes Ginth	8	9		1	48				
r[e]ll[i]cta Pauli Kassay	3 cum hospita	6			60				
Georgius Gall	6	8			48				
Joannes Tallyay	4	4							
Andreas Sárossy	4	6		1					
Joannes Harangozo	1								
Joannes Sárossy	2								
Valentinus Kapás	2								
Joannes Linczer	6	7	50		72				
Thomas Tornyo	4	6		1	44				
Michael Szakmáry	6 in paratha	6		1	44				
Samuel Seremy	5	6		1	44				
Michael Fazekas	8	12		1	50				
Gasparus Sifler	2	12		1	44			1	80
Daniel Smith	4	8		1	68				
Summa personarum comp[aniae]	115	192	72	24	34				
		Florenorum vero							

Granatitor[um] compania

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Joannes Kajnár	2								
Abr[aham] Vinter cum Body	2								
Martinus Passár	4 in paratha	10		1		44			
Joannes Onody	4	5		1					
Stephanus Sos	4	6	15	1			2		
Summa person[arum] huius comp[aniae]	16	26	59	3		44			

Vrancisiana compa[nia]

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
r[e]l[i]cta Georgii Desy	4								
Paulus Nebest	2	4	80	1					
Stephanus Szöllöskey	8	11		1					60
Joannes Onody	4	5		1					
Stephanus Sos	8	6	14	2		60		2	
D. Kercho et Lucas Paur	5	4	68	2					
Mich[ael] Miskolczy cum Bereg-szászy	5	3	20						72
Mích[ael] Péntrek	4	9		1		44			
Ladisl[us] Ötvös	2	2	50			40			
r[e]l[i]cta Martini Suhay	4	12		1		20			
Gaspar Purcz	2 in parata	3		1		44			
Joannes Hesth	2	1				36			
Michael Upory	1 vexillum	3				30			
Joannes Ernan	4 in par[ata]	6				72			
Summa personar[um]	55	88	21	14		18			

Kereszturiana comp[ania]

N[om]ina incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Joannes Désy	1 secum					1			
r[e][i]cta Mich[aelis] Gro	4 in par[ata]	2	50				60		
Joannes Pohannek	4	6					24		
Georgius Lukacs	4 secum	6							
Joannes Merten	2	4							
Joannes Glos	2	3							
r[e][i]cta Pauli Kemenczey	4 separatim	9				44			
Jacobus Kral	1 secum								
Mich[ael] Fridrik	8 separat[im]	12				1	44		
Joannes Szabo	4 secum	1	20						
Steph[anus] Feja	4 in paratha	6					90	2	
Thomas Bodnár	6	5	40				72		
Martinus Sárý	4 secum	3							
Michael Laskay et Geyer	10	2	30			1	20		
Stephanus Radványi	1	2							
Andr[eas] Szabo	1	3	30				70		
Joannes Fucsko	2								
Martinus Glacz	4	5					20		
Stephanus Szöllöskey	4	6							
Joannes Hes cum Rettegy	12 in paratha	10	56			1	44		
Thomas Üveges	3 secum								
Georgius Feja	1 secum	3							
Samuel Csapo	3	4					60	1	
r[e][i]cta Venceslai Step	3	4							
Summa personar[um]	92	120	74						
		Florenorum vero							
		120							

Abmasiana comp[ania]

N[omi]na incolarum	Laib personae	Compania		Ligna		Candelae		Excessus	
		Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Andreas Rettghey	2 secum								
Joannes Ganoczy	6 in par[ata]	8		1	72				
Georgius Csöge	5 separatim	5		1	20				
Martinus Senk	1 Furir separatim	2	18		44				
Lucas Treger	2 secum	2		1					
Michael Gombos	2	2							
Andreas Klés	2	1	50		60				
Christophorus Töcsinalo	2 annon[ae] et vig[iliarum]	4		1					
Geor[gius] Szillasy	6								90
Paulus Dutka	2 secum	2							
Summa personat[um]	30	43	50						
		Florenor[um] vero							
Summa universa personarum	390	643	50						
		Flor[enorum] vero							

N[omi]na incolar[um]	Personae militar[um]		Lignum		Candelae pro officiali- bus et gregariis				Salem pro greg[ariis]		Excessus	
	Officiales	Gregarii	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.
Bodnár Tamás		12	1	24			3					
Venczel Stepné		8	1	50			24					
Feja Istvánné		2		90								
Gaßteb Márton		5		90			24			4		72
Töcsinalo Mihály		8	1	10			48					
Linczer János	1	2										
Jerney Mátyásné	1	6	2	4			30					
Kömüves Tamás		7	1	20			6					
Hess Varga János		5	1	10			25					
Üveges Tamás		5	2	28		4	80					
Ernau János		4										
Galambos István		3		30								
Pereky György		4	2	46			90					
Gro Mihályné	1	8	3	30			40			3		60
Liß Péter		4	1	70			18					
Ginth Szöcs János		11	4	22			82					
Mißkolczy Gáspár		6	1	68			12					
Füzy Mihály		3		60								
Gal György		1	1	2								
Lukács György	1	2										
Morvay János		2		75								
Sárosy János		2		48							9	
Kis Andrásné		1		34							6	
Csatlos János		1		60							6	
Csendes Mátyás		1		30								
Asztalos György		1		46								
Német Mihály		1										

vesztekedés

N[omi]na incolar[um]	Personae militar[um]		Lignum		Candelae pro officiali- bus et gregariis				Salem pro greg[ariis]		Excessus	
	Officiales	Gregarii	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.
Dubinszky András		2		60								
Kovács Mátyás		4		60				12				
Kallay János	3	6	1	80				12				60
Jesuiták házájánál seller		10	1	50				45				
Aksalay Sámuel		4	1	20				36				
Dirner János		10	1	70				36				
Zavacky György		2		60				18				
Bodnár Ádám		8	2	40				24				
Fazekas András		13	2	40				35			1	50
Sister András		10	2	38				40				
Selp János		13	2	40				35				
Kovács János		10	3	42				90				
Ibidem regemen lelki pásztor	1		1	20				34				2
Fazekas Mihály		6	1	20				22				
Jaszay János	1	4	1	36				18				
Sárosy István		12	4	88			1	2				
Komaromy György	1	13	2	68				98				
Herrachy János cum		14	5	28				84			18	
Tot István												
Visza Gáspár		8		90				30				
Debrezényy András cum		13	2	40				42				30
Farkassányi in parata												
Petray Márkus	1	4	2	40				42				
Rozgonyi Sámuel		14	4	20				78				
Grob Péter		6	2	10				42				
Kömüves István		2		60				22				
Fazekas Dánielné		11	2	70				55				

N[omi]na incolar[um]	Personae militar[um]		Lignum		Candelae pro officialibus et gregariis				Excessus	
	Officiales		Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.
	Gregarii									
Mészáros Ádámné	15		3	90	1	62			1	20
Radácsy Pál	4		1	20		24				
Sárospataky István	11		2	10		60				
Ibidem Ballabás	2									
Aszalay Dániel	4			90		12				
Bécsi varga házanak	9									
Semlye sütő	6		1	20		28				
Schraïner Mátvás	7		2	40		56				
Joannes Resch	10		2	40		54				
Kajczér Mátvás	2									
Gombkötő Tamás	1									
Holicz Szabó András	3			30		12				
Gombkötő Mátvásnél való sellémél	1	Borbély		60		6				68
Ibidem Maux Mihály	3									
Kapusany János	6		1	20		45				6
Ibidem Bodnar György	6		1	20		46				
Repássiné	1			60		36				
Erős Tamásné	1	2 Barbel				90				30
Ivaczycum Glaczinger	10		2	70						
Szemczinéné sellere	4			60						
Várscselics János	5			60						
Homonnainé házanál seller	6			90		20				6
Polner Márton	2	Furir		54						24
Kocsis Jánosné	2									
Sáfár Matisné	1									
Kuldus Mátvás	1			30						3

N[omi]na incolar[um]	Personae militar[um]		Lignum		Candelae pro officialibus et gregariis				Excessus	
	Officiales	Gregarii	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.	Flor.	Den.
Szabo Jánosné	1			60						
Koldus Jirga	1			30						
Illona	1			30						
Kocsis Mártonné	1			30		6				
Vicskey Gáspárné	1			30						
Hegedűs Jánosné	2			60						
Martalucz	1			30						
Korczolas Marczy	1			60		15				
Kuldus András	1			30						
Fischer Kertesz	1									
Dutka Mihály										
Csapo Sámuel	2		1	50						
Ganoczy János	4			90			18			
Csapláros Joseph	3			90			9			
Gal Bodnár János	3			30			6			
Mittel Pichler Tamás	3			90			36			
Sánta Jakab	2			68			12			
Togely János	1			51			8			
Csatlos Andrásné	2			90			18			
Elcser Illyés	2			42						
Gombkötő Tamás	1		2	40			60	18	4	80
Kirinócz Pál	4			60			6			
város vinctelére	1	3								72

Summa summar[um] pecuniae facit fl. 200,31

	Personae militaris		Lignum		Candelae pro officialibus et gregariis				Salem pro gregariis		Excessus		Aprólék költség	
	officiales	gregarii	Fl.	Den.	Fl.	Den.	Fl.	Den.	Fl.	Den.	Fl.	Den.	Fl.	Den.
Sißler János ur[am]			4	50	1	5								
Berbely Mátyás			90											
Pomer Mihály			4	80	1	5								
Elias varga				25										
Faigenpucz házánál		9	3	74		35								
Forrás <ucza>		2												

Cassoviae 21. Martii a[nn]o 1709.

Inquisit[ur] per me i[n]clytus co[m]i[t]a[t]us Abaujvarien[sis], ita et pro parte liberæ regiaeq[ue] ci[vi]t[atis] Cassovien[sis] inquisitio commissarius Sigismundus Száraz mp.

Coram me Gabriele Zemleny

Coram me Nicolaus Györgyi mpp.

Két papirosson levő conscriptionak su[mm]aja fl. 196,71

Inquisitio

penes inclutus commissariat[us] commissione[m] inter i[n]clutum regimen Loczianu[m] ac libera[m] regiamq[ue] civitate[m] Cassovien[sem] ex parte vid[e]l[icet] conciviu[m] ratione servicij ab ingressu eiusde[m] i[n]cluti regiminis die nimirum facti usq[ue] ad ultima[m] Aprilis anni infrascripti, per incolas dicto i[n]cluto regimini administratoru[m] per infrascriptos, ad idq[ue] eatenus deputatos rite (uti sequitur) peracta.

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregar[iis]		Excessus	
	Off[iciales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Pap Péter	2		1	2		24		34		
Tamás Miterpichler	1			34						
Szöböskéy István		2	1	50		33				24
Venczel Stepné		2		56		12				
Nagy András	1									
Szakmáry Mihály		5	1	50						
Radványi István		2		94						
Glosz Acz János		2		94		15				
Asztalos Jakab		2		34						
Merten János		2		34						
Töcsináló Mihály		2		66		29				
Rácz János		2		54						
Kömüves Tamás		2		30						
Laskay Mihály		2		90						60
Tucsko János		2	1	68						
Glacz Márton		2		60						
Sandy Péter ur[am]	2	3	6	24		62				

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregariis		Excessus	
	Officiales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Purcz Gáspár	1 mar-			60						
	kot[ányos]									
Tanoczy Mihály	2			60		16				
Hess Varga János	3									
Eman János	2			88						
Juhász Márton	2			90						
Kassay Orás András	8		1	35		29		6	1	56
Gaszt András	6		1	5				30		
Bohary István és György	1			75						
Rosnyay Jakab	2		1	14						
Garán János	2									
Kömüves Tobiás	3			76		30				
Pereky György	2			30						
Désv János	2			36						
Lisz Péter	5			94						
Gint Szöcz János	4		1	70						
Füzy Mihály	2			56		6				
Ladnay Mihály	4			98		5				
Gál György	2			20						
Gönczy István	2			60		12				
Kapás Bálint	1			78						
Balog Györgyné	1			60		18				
Csorba Márton	2			90		39				6
Mittelstet Christoph	6		4	80		30				
Gró Szabo Márton	1 Lajt[nant]									
Retteggy András	4			50		9				

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregariis		Excessus	
	Officiales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Gömöry János		4	1	2		21				34
Gombos Mihály		2		60						
Kavés Simon		5		60		10				
András diák		8		60		30				
Quasznay András		9	1	35		18				
Sos István	1 Lajt[nant]	7	2	62						
Nagy Szabó Pál		2		45						
Samosy János		6	1	36		26				
Kallay Mihály		3	1	44		26				
Kis János		10	1	70		26				
Gerbék János	2	2								
Paukoviczky Györgyné		4		90						
Kóteles Tamás		11		90						
Hottler Leopold	1	4		90		30				
Szendrey János		4	1	2		24				
Désy Györgyné		6		90		36			10	88
Peredy Mihály		5	1	10		9				
Deres Márton	1	4	1	36						
Gönczy Mihály		6	1	36		36				
Hagel Lőrincz		7	1	62		57				
Antal András		7	3	51		76				
Süveges István		11	2	56		70				
Modory Andrásné		9	1	42		55				
Szepsy András	1	3	1	8		42				12
Miskolczy Bodnárné		8		45		45				
Gömöry Jánosné		6	1	14		44				

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregariis		Excessus	
	Officiales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Kovács Márton	20		2	84		51				
Fazekas Jakab	3			80		15				
Aszalay Sámuel	5		1	50		18				
Zavacsy György	2			60		18				
Bodnár Ádám	2			30		6				
Kömüves Tamás	2			60		18				
Fazekas András	10			90		18				
Asztalos Christján	2		1	26		18				4
Siffter András	2			34		20				
Selp János	10		1	80		18				
Kovacs János	2			60		10				
Fazekas Mihály	2			60		20				
Jaszay János	4		1	36		18				
Bonis házánál 3 seller	4		1	20						
Viszt Gáspár	3			30		12				
Balintfy András	2			30		12				
Ivaczy cum Placinger	2			30						
Nagymihályi István	4			60		24				
Grub Péter	2			30		6				
Kömüves István	2			60		20				
Fazekas Dánielné	4		1	62		62				
Ballabas János	2			60		12				
Aszalay Dániel	8		1	50		9				
Bécsy varga házánál	2									
Kajszér Mátyás	2									
Vaiszgerbély	4			60						

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregariis		Excessus	
	Officiales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Ötvös Lasko	5			60						
Madar István	2									
Gombkötő Mátyásnénál seller	3			30						
Ibidem Mauksz Mihály	3									
Gerincs háznál seller	2			30		10				
Sißler cum Mader	1									
Olasz Ferencz Ura[m]	1									
Vaxmuth	3									
Polner Márton	3		1	20		24		15		35
Elias Varga	7		1	43						
Székcső Jánosnál hústaton	2		1	10						
Dominik Paraklyában	9		1	50		42				36
Ludmony ucza tart	6		1	2		15				
Fon allya Tot Jánosné	1			30						
Hajdu Lőrincz	1			30						
Upory Mihály	2			90		18				
Csapo Sámuel	1			60						
Üveges Tamás	2			30		6				
Beregzászy István	1			30						
Gál János	2			30						
Galambos István	4									
Kopasz Andrásné	1			30		18		9		48
Hubert János	3		3							
Borbely Györgyné	7		1	2						
Csaszar Márton	3			68						

N[omi]na incolarum	Personae militares		Lignu[m]		Candelae pro officialibus et gr[egariis]		salu[m] p[ro] gregariis		Excessus	
	Officiales]	Greg[arii]	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.	Flor.	den.
Sturm Jakob	4		1	36		30			1	44
Kovács György	2			30		10				
Antal András	7		2	4		42				
Gombkötő László	3			55						
Sesztay Mihály	1			30						
Nyulasy Tamás	4			30		10				
Pap Takács Mihály	3			30						
Patras Simon	1			33		14				
Kallay János		1		60		36				
Holka Pál		1		15						
Polner Varga		3		73						
Jaszay Lakatos András		1		60		5		6		
Gesz András		6	1	20		18				
Kassay Mátyás		1		30		6				
Sárospataky István		1		30		6				
Fazekas András		8		90		18				
Schiffner György		4		90		36				
Kömives Istvánné		1		30		10				
Fazekas Dánielné		2	1	2		42			1	
Tornay András		1								
Csorba Márton		1		30		18				
Balog Györgyné		1		30		18				
Kis Andrásné		1		30		18				
Hegedüs Jánosné		1		30						

Summa sum[m]ar[um] pecuniae facit fl. 176

Pollmann Ferenc

„Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl

„A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek, nem természeti állapot: status naturalis. A természeti állapot inkább a háború állapota.”

(Kant: *Az örök béke*)

„Az emberi faj története: háború.”

(Churchill: *A világválság*)

Hadtörténet: társadalomtörténet? A Korall rendszeres olvasóinak többsége nyilván némi meglepődéssel tapasztalja, hogy a hadtörténet (vagy hadtörténelem?)¹ a szerkesztőség jóvoltából saját tematikus számot kapott. Hogy kerül a (katona) csizma az asztalra? – kérdezhetnék az olvasók nem minden alap nélkül, hiszen a folyóirat profiljától meglehetősen távol esik mindaz, amire a mondott tudományterület érdeklődése hagyományos módon kiterjed. Akik azonban figyelemmel kísérik a nemzetközi hadtörténetírás területén – főleg az utolsó negyedszázad során – zajló változásokat, aligha kell osztoznuk a meglepődésben: azzal együtt, hogy a hadtörténelem tradicionális kérdésfeltevései és módszerei továbbra is megmaradtak, egy sor új irányzat jött létre, s ma már a történettudomány ezen ága egyre több szállal kötődik a társadalomtörténet különféle részterületeihez. Az új megközelítések iránt fogékony hadtörténészek tevékenysége révén ’szocializált’ hadtörténet lényegesen könnyebben talál hangot más tudományterületek művelőivel és lehetősége nyílik a széles körű együttműködésre. A gyakran *new military history*-nek nevezett – manapság már a hadtörténetíráson belül dominánsnak mutatkozó – irányzathoz tartozó kutatók munkái kérdésfeltevéseikben és módszereikben néha olyannyira társadalomtörténeti ihletésűek, hogy azokból már szinte teljesen ki is marad a hadtörténelem legfontosabb tárgya: a háború.² A tradicionális hadtörténetírás ugyanakkor csaknem kizárólag erre összponto-

¹ A magyar nyelv a két fogalmat szinonimaként használja, amit már nem tehet meg a had- előtag nélküli alakokkal: a *történet* manapság mást jelent, mint a *történelem*. Néhány évtizede azonban még élt az azonos jelentés, például Hóman Bálint és Szegfű Gyula *Magyar története* is bizonyoság erre. A hadtörténelem-hadtörténet kettősség mindenesetre kívülről számára nehezen követhető: a budai Várban található intézményegyüttesben a Múzeum és az Intézet (valamint ma már a Könyvtár és a Térképtár is) hivatalosan *Hadtörténeti*, az ugyanott működő Levéltár ellenben *Hadtörténelmi*, akárcsak a szintén ott szerkesztett *Közlemények*. Hogy a zűrzavar még nagyobb legyen, a bejárat feletti homlokzaton ez a felirat olvasható: *Hadtörténelmi Intézet*.

² Black 2004: 49–55; Morillo–Pavkovic 2006: 38–41.

sította minden figyelmét. „A hadtörténelem, az általános történelem keretén belül, különleges tudományágat képez. Kutatásainak lényege csakis a háborúval összefüggő, azzal kapcsolatos és arra befolyást gyakorló tényezőkkel foglalkozni”³ – fogalmaz közel hét évtizeddel ezelőtt az ismert magyar katonai szakíró a leendő hadtörténészeknek szánt *propedeutikájában*. Az ötvenes évek neves hadtörténésze is még így ír: „A hadtörténelem a katonai-történelmi ismeretek összessége. Alkotórészei a következők: a háborúk története, a fegyvernemek története és a hadtörténelmi forráskutatás.”⁴ Ez a megközelítés – mint egyfajta alkalmazott hadtörténelem – nem érdeklődött a háborúk és a társadalom kölcsönös egymásra hatása iránt, mivel – némileg leegyszerűsítve – nem tekintette ennek vizsgálatát hasznosíthatónak a tisztképzés során. A magyarországi hagyományos hadtörténetírás, amely ezer szállal kötődött a hadsereghez és a védelmi szférához, nem érezte érdekelve magát abban, hogy nyisson a társadalomtudományok felé. Igaz, megfelelő együttműködés híján többé-kevésbé a tudományos közélet periferiájára szorult, ám ennek kevés közvetlen negatív következményét érzékelte. E téren a rendszerváltás sem hozott lényeges változást.

Dr. Tiborc, a hadtörténész. Amikor 1996 nyarán a Néprajzi Múzeum a Magyar Hősök Arcképcsarnoka című kiállítás keretében bemutatta Somogyi Győző száz katonafestményét, majd néhány nap múlva a múzeum igazgatója, Hofer Tamás nyolc képet eltávolíttatott a kollekciónak, élénk sajtópolémia bontakozott ki az eset kapcsán. Ennek egy bizonyos pontján éles kritika érte a kiállítás hadtörténész szakértőjén, Hermann Róberten keresztül az egész magyar hadtörténetírást, mert – ahogy Lackó Miklós fogalmazott a Népszabadságban – „a művészt segítő hadtörténészek nemigen érezték feladatuknak a magyar történelem mélyebb összefüggéseivel való foglalkozást, egy ezektől szinte független külön katonai hősiesség eszményét vallják.” „[E]gy olyan hadtörténész-elgondolás, amely ma nem vagy csak rejtetten foglal állást a második világháborúhoz való viszonyunk alapkérdéseiben, s a – jóllehet, részben megosztott – közvélemény előtti nyílt megvitatásuk elől kitér, elavultnak tekinthető.”⁵ Íme, megtörtént tehát a kihívás: itt lett volna a történelmi pillanat a magyar hadtörténetírás számára, hogy ne csupán a „nagy” történelemtől magát függetlenítő hadtörténész minősítéssel szemben tiltakozzon, de egyúttal tisztázza is saját pozícióját a honi történettudományon belül. Hermann Róbert természetesen megvédte magát,⁶ ám a magyar hadtörténetírás helyzetéről folytatandó vitára nem került sor. Most, e sorok írásának idején, 2008 tavaszán ismétlődni látszik a helyzet: György Péter az *Élet és Irodalom* hasábjain, ha lehet még keményebb kritikával illetve a Hadtörténelmi Múzeumot, illetve az intézmény szakembereit. A szerző egyebek mellett azért kárhoztatja a második világháborús állandó kiállítás összeállítóit, mert az

³ Timon é.n.: 11.

⁴ Borus 1954: 75.

⁵ Lackó 1996: 14.

⁶ Hermann 1996.

általuk alkalmazott „megközelítés abból a feltevésből indul ki, hogy van egy-egy adott korszak társadalomtörténetétől, kontextusától független »katonatörténet«, s ennek megfelelően, a »politikát« elkerülve, elbeszélhető akár az I., akár a II. világháború története.”⁷ Figyelemre méltó, hogy ezúttal is ugyanaz a megállapítás (az apolitikus hadtörténetírás) fogalmazódik meg, ami már önmagában is megfontolást érdemel. (Az ismert bölcsesség szerint, ha egy társaságban már *ketten* állítják rólunk, hogy túl sokat ittunk, tanácsos a dolgot komolyan venni.) Függetlenül azonban a kritika tartalmától, az a tény, hogy a honi szakmai közvélemény ismét tudomást vett a hadtörténetírást művelők maroknyi csoportjáról, újra felkínálja a lehetőséget annak tisztázására: mi a baj a magyar hadtörténetészekkel. Mert úgy tűnik, hogy baj van.

Nagy ügy – mondhatnánk pestiesen –, nemcsak a magyarokkal van baj. Baj van például az észak-amerikaiakkal is. A hadtörténelem – írja Robert M. Citino a tekintélyes *American Historical Review* hasábjain – furcsa helyzetben van: rendkívül népszerű a közvélemény körében, ugyanakkor relatíve marginalizálódott a tudományos közéleten belül.⁸ Ennek következtében nehezebb elhelyezkedni hadtörténetészként, a korábbinál kevesebb egyetemen oktatják a hadtörténetet: a több mint 150 amerikai egyetem és főiskola közül, ahol történelemből doktorálni lehet, csak egy tucat hirdet doktori programot hadtörténelemből.⁹ De nem csupán – ahogy ebből következtetni lehet – egzisztenciális problémáról van szó. A diszciplína művelői arról is panaszkodnak, hogy kollégáik részéről érthetetlen rezerváltságot tapasztalnak: gyakran militarizmussal, jobboldali beállítottsággal vagy egyszerűen „ostobasággal” vádolják őket.¹⁰ Az ismert kanadai költőnő, Margaret Atwood még versebe is foglalta „a hadtörténetész magányosságát.”¹¹ De érzékeltette a problémát Deák István is: szerinte a hadsereggel azért nem illik foglalkozni, mert „a történészek és általában az értelmiségiek nem szívesen foglalkoznak egy szerintük nemigen vonzó, faragatlan tuskókból álló csoporttal.” Igaz, ő azt is hozzáteszi: „csupán a legutóbbi években kezdik elismerni a hadtörténetészek munkáját tiszteletre méltó tudománynak.”¹²

Mi az oka az említett rezerváltságnak? A válasz kézenfekvő: a hadtörténetírás legfőbb tárgya, a háború. A 20. század tapasztalatai alapján tulajdonképpen mindez érthető. Ahogy az izraeli történészprofesszor, Omer Bartov Németországra vonatkozólag 1995-ben megfogalmazza, a hadtörténet „különösen a második világháború vége óta valamiféle kétes vállalkozás hírébe keveredett, és aki vele foglalkozik, nem ritkán másodrendű tudóssá fokozódik le”.¹³ Úgy tűnik,

⁷ György 2008: 12.

⁸ Citino 2007: 1070.

⁹ Ewers 2008.

¹⁰ Ewers 2008.

¹¹ *Confess: it's my profession / that alarms you. / This is why few people ask me to dinner, / though Lord knows I don't go out of my way to be scary. (...)* Margaret Atwood: *The Loneliness of the Military Historian*. <http://www.geocities.com/Athens/Oracle/4284/atwood1.html> (letöltés: 2008. 07. 06.)

¹² Deák 1993: 18.

¹³ Idézi: Kühne–Ziemann 2000: 10.

van valami „közönséges” mind a „katonai dolgokban”, mind azokban, akik ilyesmit kutatnak. A francia Jean-Pierre Bois ugyancsak a hadtörténetet hosszú időn keresztül sújtó előítéletekről beszél, aminek következtében „az egyetemeken mostohagyerekként bántak vele, az irodalomban eltorzították, az állami felsőoktatás pedig [...] elutasította azt.”¹⁴ Visszatérő motívum, hogy aki a háborúval foglalkozik, az valamennyire helyesli, sőt nem ritkán dicsőíti is azt.¹⁵

Ez a rezerváltság itthon is tapasztalható. Amikor 2005 őszén a *Hadtörténelmi Közlemények* és a Hadtörténeti Intézet közös vitára hívta a hazai történész és hadtörténész kollégákat, a rendezvény egyik alig titkolt célja éppen annak a láthatatlan válaszfalnak a lebontása volt, amelynek a létezését hivatalosan senki nem erősíti meg, informálisan mégis elismert és érzékelhető. Az idézett 1996-os sajtópolémiaiban Hermann Róbert Lackó Miklósnak válaszolva le is írta: „A »katonatörténet« és a »nagy« történet szembeállításra ugyanis azt a szemléletet sugallja, amely szerint a hadtörténész csak fél- vagy fosztóképzős történész, ellentétben a meghatározatlan »nagy« történet nagy művelőivel. Sőt, a »nagy« történet írója előbb tudja a helyes végeredményt, mint ahogy a hadtörténész elkezdti a kutatást. Ha pedig a hadtörténész eredménye nem hasonlít a »nagy« történészére, nyilvánvalóan az előbbiben van a hiba.”¹⁶ A *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain a 2005-ben kezdett vita a magyarországi hadtörténetírás helyzetéről azóta is tart: a válaszfalból (ha egyáltalán létezik) nem sokat sikerült lerombolnunk.¹⁷ A vitaindító¹⁸ ugyan önmagában fontos problémát feszegetett (elbeszélhető-e egy csata hiteles története), ám a *linguistic turn* nyomán esedékes megfontolások a történetírás egészét, nem pedig speciálisan a hadtörténetírást érintő gondok. Ráadásul a vita hangneme egyes szerzők között egy idő után sajnálatosan kiéleződött, jószerével esélyt sem adva arra, hogy szóba kerüljenek a historiográfia „marcona”¹⁹ ágával kapcsolatos problémák. Azóta kiderült, hogy – akárcsak

¹⁴ Bois 2006: 998.

¹⁵ Morillo–Pavkovic 2006: 1.

¹⁶ Hermann 1996: 14.

¹⁷ A vita eddigi hozzászólásai a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006. évi számaiban.: Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. 121–133. Ács Tibor: A hadtörténetírás dilemmái. 134–152. Pollmann Ferenc: Háború és béke a történelemben. 153–156. Zachar József: Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről, hadtörténetírásról. 157–164. Székely György: Honvédelem a gyeptől a kövrig, a könnyűlovastól a páncélos vitézig. 509–516. Veszprémy László: A középkori hadtörténetírás és forrásai. 517–523. Ágoston Gábor: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. 524–537. Pálffy Géza: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagairól. A Udvari Haditanács XVI-XVII. századi iratai. 538–560. A vita folytatása a *Hadtörténelmi Közlemények* 2007. évi számaiban: R. Vároknai Ágnes: Történetírás, kritika és emlékezet. 623–648. Gyáni Gábor: A csatatörténettől a történelem terhéig. 687–694. Hermann Róbert: Megírható-e az 1848–1849-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. 649–686. A vita folytatása a *Hadtörténelmi Közlemények* 2008. évi számaiban: Gyáni Gábor: Az önreflexió hiányának bája és nyomorúsága. 143–152. Hermann Róbert: Az önbáj hiánya és a reflexív homorúsága. 153–159.

¹⁸ Gyáni 2006.

¹⁹ A marcona „harciasan zord” jelentése egyes etimológiák szerint a martialis származéka.

Lackó Miklós megállapításainak a hadtörténetírás művelésével kapcsolatos elemei 1996-ban – György Péter kritikája is válasz nélkül maradt. A helyzet tehát változatlan. A tudományos közvélemény számára azonban e perifériára szorult diszciplína állapota – problémáival egyetemben – lényegében ismeretlen.

A honi hadtörténetírás állapotáról. Ha nyugat-európai, illetőleg tengerentúli kollégáink arról panaszkodnak, hogy a felsőoktatásban visszaszorulóban van a hadtörténet: kevesebb a szaktanszék, kevesebb az oktatói állás, kevesebb a képezhető hallgató, nálunk első látásra szinte rózsásnak tűnhet a helyzet. Jelenleg ugyanis – a katonai tisztképzést leszámítva – nem kevesebb, mint öt felsőoktatási intézményben²⁰ folyik hadtörténeti mesterképzés (MA)! Néhány korábbi kérészeletűnek bizonyult vidéki próbálkozás után ez valóban figyelemre méltó előrelépés. A kép azonban csalóka: szinte valamennyi érintett felsőoktatási intézményben egy-egy olyan professzor köré szerveződött a hadtörténeti képzés, akik korábban a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai voltak és így vagy úgy elhagyták az intézményt. Valószínűleg az ő személyük az egyedüli garancia arra, hogy ezen a tudományterületen jelenleg folytathatóak tanulmányok. Mindamelllett tőlük aligha várható el, hogy a tradicionális hadtörténetírást gyökeresen megújító szellemenben formálnák az új szakembereket. A hivatásos katonatisztek képező Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen ugyan sikeresen túlélte a sorozatos lépéseket a hadtörténelem tanszék, ám – honlapjának tanúsága szerint – alig maradtak oktatói. A gyakorlatban tehát elmondható, hogy a hadtörténész utánpótlás képzése a látszólag pozitív kép ellenére sem megnyugtató, és továbbra is megoldatlan: új szakemberek jelentkezése és elhelyezkedése a pályán véletlenszerű és kiszámíthatatlan.

Ami a hadtörténeti kutatásokat illeti, a Hadtörténeti Intézet megfelelő intézményi háttérrel biztosíthatna a tudományos munkához. A kívülállók számára meglepő lehet az intézet pozícióit illetően, hogy a neki (is) otthont adó budai várban található komplexum teljes neve Hadtörténeti Intézet és Múzeum, ami azt sugallja, hogy a kutatórészleg legalább is a múzeummal egyenrangú alkotórésze az intézménynek. Valójában azonban erről szó sincs: az intézet az utóbbi másfél évtized során állományának felét elveszítette, s a számszerű veszteségnél nagyobb a tényleges leépülés, mivel – a sajnálatos hazai gyakorlatnak megfelelően – a megürülő álláshelyek betöltésénél *nem kizárólag* a szakmai szempontok játszzák a legfontosabb szerepet. Tehetséges fiatalok alkalmazására ezért legfeljebb kivételesen kerülhet sor: a legtöbben kénytelenek más tudományos profillal rendelkező munkahelyen elhelyezkedni, ahol aztán a hadtörténeti kutatások folytatására lényegesen korlátozottabb lehetőségekkel kell beérniük.

Ugyancsak a Hadtörténeti Intézet és Múzeum a gazdája a tudományterület egyetlen, a *Századok* után a második legrégebbi alapítású magyarországi szakfolyó-

²⁰ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Debreceni Egyetem, Miskolci Egyetem, Pécsi Tudományegyetem.

iratának, az 1888 óta megszakításokkal (1954 óta pedig folyamatosan) megjelenő *Hadtörténelmi Közleményeknek*. A lap talpon maradása a szűkös anyagi lehetőségek maradéktalan kihasználásán túlmenően a maroknyi (jelenleg két főből álló) szerkesztőség folyamatos önkiszákmányolásán és a kollégák önzetlen szakmai segítségén alapul, jövője azonban – az Intézetével együtt – aligha nevezhető biztosnak.

Az intézménykomplexum gazdája, a Honvédelmi Minisztérium, azzal együtt, hogy szilárdan ragaszkodik egyetlen megmaradt háttérintézményéhez, nem igazán tudja hasznosítani a házon belül kétség kívül még meglévő tudományos potenciált. Az is előfordul, hogy – felülről jött utasításra – akadémiai doktorok (!) kénytelenek teljesen kvalifikálatlan munkafeladatokat igen szűk határidőre elvégezni. A valódi tudományos teljesítmények értékelése esetleges: az intézmény tudományos tanácsának tevékenysége formális. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos felügyeletét az MTA IX. osztályának kebelén belül tevékenykedő Hadtudományi Bizottság látja el, amelyben azonban túlnyomó többségben vannak a hadtudósok és csak elvétve találni közöttük hadtörténészt. Ez a körülmény teljességgel megfelel a hadtörténet mint tudományterület helyének a tudományok hazai palettáján. Jóllehet civil megítélés szerint a hadtörténet a történettudomány része, a hadtudósok makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy a hadtudományhoz tartozzék. Ez nem csupán az említett akadémiai besorolásban érvényesül. Igaz ugyan, hogy a Hadtudományi Bizottság jogelődje ugyanezen név alatt jött létre 1883-ban, ám 1910-től már Hadtörténeti Bizottság néven alakult újjá, és mint ilyen a II. osztály keretében működött egészen 1947-ig. Amikor pedig 1994-ben a ma is működő testület létrejött, nyilván nem csupán hagyománytiszteletből vette vissza az eredeti elnevezést és lett Hadtudományi Bizottság.²¹ (De ugyanez a szemlélet tükröződik a könyvtárak által használt ETO-rendszerben is, ahol a hadtörténet a 355-ös mezőn – *hadtudomány általában* – belül kapott helyet: 355.48.)

Hadtörténeti kutatásokkal a Hadtörténeti Intézeten és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen kívül természetesen másutt is foglalkoznak, sajátos módon jóval többen, mint ahányan felvállalják a „fél- vagy fosztóképzős” történetész elnevezést. Úgy tűnik azonban, ez a jelenség másutt is ismert. John A. Lynn provokatív definíciója szerint mindazok, akiknek tudományos tevékenységét részben vagy egészben a hadtörténetírás jelenti, beletartoznak ebbe a kategóriába, függetlenül attól, hogy ők maguk hadtörténésznek nevezik-e magukat, vagy sem.²² Ez a megfogalmazás szélesre tárja ugyan a kereteket, mindazonáltal egyáltalán nem biztos, hogy valamennyi érintett meglegedésével találkozik. Ezzel együtt tény, hogy a különféle intézményekben dolgozó tényleges vagy „kriptó”-hadtörténészek között az együttműködés informális csatornáin meglehetősen eredményesen működnek. A baj éppen az, hogy a hivatalos – intézményi –

²¹ M. Szabó 2007.

²² Lynn 2008.

kapcsolatokban a védelmi tárca felügyelte intézmények hátrányt élveznek az akadémiai, illetve egyetemi kutatóhelyekkel szemben.

Ami az új hadtörténetírás irányzatainak hazai recepcióját illeti, nem állítható, hogy saját kutatóinkban ne lenne fogékonyság a modern módszerek és megközelítések iránt. Ahogy Ágoston Gábor *Hadtörténelmi Közlemények*-béli vitacikkében sorra vette,²³ Perjés Géza, Kelenik József, B. Szabó János, Domokos György, Czigány István és természetesen maga Ágoston Gábor kutatásai több-kevesebb vonatkozásban kapcsolódtak, illetve kapcsolódnak az új irányzatokhoz. Általában azonban a magyar hadtörténetírásban még kivételesnek számítanak a társadalomtörténeti, szociológiai, gazdaságtörténeti, pszichológiai stb. kérdésfeltevések: a mi kutatóink többnyire megelégszenek a hagyományos problémakörök vizsgálatával, annál is inkább, mivel a felsőbb utasításra folytatandó kutatások szinte kivétel nélkül ebből a típusból kerülnek ki. Megfelelő tudományos elismerés (vagy akár csak értékelés) egyébként is ritkán illeti a munkájukat.

Mi a teendő? Az enyhén szólva is kevésbé vigasztaló helyzet pozitív megváltoztatására nyilván sokféle megoldás elképzelhető. Az itt következő javaslat – mely kizárólag személyes véleményemet tükrözi – mindazonáltal talán alkalmas lehet a megvitatásra. Ennek első eleme: létre kell hozni az MTA II. osztályán belül a Hadtörténeti Bizottságot. Tagjai hadtörténészek mellett olyan történészek lehetnének, akiknek érdeklődése és eddigi tevékenysége kapcsolatos a hadtörténet valamely területével, kutatásaik során foglalkoznak a hadsereg illetve a háború kérdéseivel, és sikeres együttműködést valósítottak meg hadtörténész kollégáikkal. Nem lenne akadálya természetesen annak, hogy ez a grémium együttműködjön a Hadtudományi Bizottsággal, de a diszciplína stratégiai kérdéseiben a felügyeleti jogot magához kellene vonnia. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy a hadtörténet jövőbeli sorsának alakításában a hadtudomány művelőinek a történeti tudományok képviselőinél nagyobb befolyása maradjon akkor, amikor a tudományterület fejlődése egyértelműen a társadalom-, illetve a történettudomány irányába mutat. Az említett lépés gyakorlati következményeként kívánatos lenne másodsor, hogy az MTA Történettudományi Intézete a hadtörténeti kutatások szervezése és koordinálása terén központi szerephez jusson. Ez nem jelentené feltétlenül az ilyen irányú kutatómunka intézményi háttérének biztosítását is: elképzelhető lenne egy olyan megoldás is, mint a Balkán-tanulmányok Központ esetében,²⁴ azaz létre jöhetne egy virtuális hadtörténeti centrum. Ennek tevékenysége konferenciák szervezésében és tanulmánykötetek megjelentetésében öltene testet, de ennél fontosabb lenne, hogy ösztönözze olyan komplex kutatási programok létrejöttét, amelyek a hadtörténet és más diszciplínák együttműködésén alapulnak. Harmadszor gondoskodni kellene a megfelelő szakmai utánpótlás biztosítása érdekében arról, hogy a hazai történészképzésben állandó helyet

²³ Ágoston 2006: 529–530.

²⁴ Balkán-tanulmányok Központ: <http://www.balkancenter.hu>.

kapjon a hadtörténet. Erre az egyetemi képzés második és harmadik fázisa, azaz a mester-, illetve a doktori képzés lenne a legmegfelelőbb terep. Az ily módon kiképzett fiatal szakemberek elhelyezkedése akár a virtuális centrum által összefogott intézmények valamelyikében, akár a hadtörténész-képzésben megoldható lenne. Negyedszer pedig valószínűleg napirendre kellene tűzni a Hadtörténeti Intézet és Múzeum jövőbeli sorsának kérdését. A védelmi tárca felügyelete alá tartozó intézmény-együttes jelenlegi formájában gyakorlatilag vegetálásra van ítélve: a minisztérium ugyanis főleg presztízszempontok miatt ragaszkodik megtartásához. Felesleges részletezni, mindez hova vezet a szakmai munkát illetően. Az intézménykomplexum valós szellemi potenciálja rohamosan csökken, tevékenysége egyre inkább látszattevékenységekben merül ki. Ahhoz, hogy a többi tudományterület számára hasznosítható eredményeket mutathasson fel, biztosítani kellene a széleskörű kooperáció lehetőségét.

Mi a hadtörténelem? Minden...! A honi hadtörténetírás megújításának szükségessége annál is inkább égető, mivel a tudományos kutatás számára a háború fogalmának folyamatos kiszélesedése egész sor új kérdésfeltevést indukál, ami felértékeli a hadtörténet mint diszciplína jelentőségét. Ez természetesen új szemléletű kutatók képzését és munkába állítását feltételezi. A háború fogalmának ártérteklése, a háború mint *háborús állapot*²⁵ felfogása a történeti kutatások új távlatait fogja megnyitni, és nem kizárt, hogy a hadtörténetírás nem csupán minden vele szemben táplált előítéllettől és fenntartástól fog hamarosan megszabadulni, de minden korábbinál fontosabb helyet kap majd a tudományok családjában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 2006: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. *Hadtörténelmi Közlemények* 524–537.
- Black, Jeremy 2004: *Rethinking Military History*. London – New York.
- Bois, Jean-Pierre 2006: „A hadsereg szociális nézőpontú tanulmányozásától a hadművészet története felé.” Bemutatjuk Jean-Pierre Bois hadtörténészt, a Nantes-i Egyetem professzorát (Tóth Ferenc interjúja). *Hadtörténelmi Közlemények* 995–1004.
- Borus József 1954: A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai. *Hadtörténelmi Közlemények* 65–90.
- Citino, Robert M. 2007: Military Histories Old and New: A Reintroduction. *American Historical Review* 1070–1090.

²⁵ Nem tévesztendő össze a hadiállapottal, amely jogi kategória. A háborús állapot az emberi társadalom létezése háború idején. A háború mint állapot érvényessége ugyanis a társadalom létezésének és működésének egészére kiterjed, azaz jóval szélesebb körre, mint a hadszínterek vagy azzal közvetlen kapcsolatban álló csoportok és intézmények tevékenysége, és nem korlátozódik az anyagi szférára, hanem hatást gyakorol a spirituális folyamatokra és befolyásolja a társadalmi szereplők egymás közti kapcsolatait is.

- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest.
- Ewers, Justin 2008: Why Don't More Colleges Teach Military History? *U.S. News & World Report* April 3. 2008. <http://www.usnews.com/articles/news/2008/04/03/why-dont-colleges-teach-military-history.html> (letöltés: 2008. 04. 26.)
- Gyáni Gábor 2006: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 121–133.
- György Péter 2008: A zavar helye. Hadtörténeti Múzeum. *Élet és Irodalom* 17. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;19526> (letöltés: 2008. 04. 28.)
- Hermann Róbert 1996: Száz portré, avagy egy hadtörténész magamentsége. *Népszabadság* 1996. szeptember 6. 14.
- Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin 2000: Militärgeschichte in der Erweiterung. In: Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin (Hrsg.): *Was ist Militärgeschichte?* München, 9–46.
- Lackó Miklós 1996: Hős katonák. *Népszabadság* 1996. augusztus 26. 14.
- Lynn, John. A. 2008: Breaching the Walls of Academe: The Purposes, Problems, and Prospects of Military History. National Association of Scholars, March 24, 2008. http://www.nas.org/polArticles.cfm?Doc_Id=102 (letöltés: 2008. 06. 22.)
- M. Szabó Miklós 2007: A Hadtudományi Bizottság múltja – a hadtudomány jelene. *Magyar Tudomány* 1543.
- Morillo, Stephen – Pavkovic, Michael F. 2006: *What is military history?* Cambridge.
- Timon Béla é.n.: *Irányelvek a hadtörténelem és a hadtörténetírás tudományos műveléséhez*. h.n.

Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...”
A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején.
 Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2006. 198 oldal.

A Bocskai-felkelés (1604–1606) 400. évfordulójára az elmúlt esztendőben szinte sorozatban láttak napvilágot a különféle kiadványok. A mintegy tucatnyi monográfia, több új Bocskai-életrajz, számos tanulmánykötet és okmánytár megjelenését követően joggal merülhet fel a kérdés: mindezek után lehet még egy teljes kötetre való újdonsággal szolgálni a kora újkori magyar történelem e kiemelkedő fontosságú eseménye kapcsán? Bár furcsának tűnhet a kijelentés, véleményünk szerint Dominkovits Péter 2006 végén nyomdába került kötete valójában csupán az első, de nagyon fontos lépést tette meg azon az úton, amely majd újabb szisztematikus kutatások után ahhoz vezethet el, hogy Bocskai István mozgalmának helyét megtaláljuk a történeti Magyarország területén a 16–17. század fordulóján létezett három állam, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom történetében. A kismonográfia és forráskiadvány szerzője ugyanis egy olyan területen hozott alapvető újdonságokat, amelyre az eddigi kutatások igen kevés figyelmet fordítottak.

Ez annak ellenére is kijelenthető, hogy az elmúlt közel fél évtized különféle évfordulói kapcsán megjelent munkák a Bocskai-felkelésről számos, igen fontos új megállapítást tettek és meghatározó újdonságokkal gazdagították eddigi tudásunkat. Sőt, érdemes kiemelni, hogy a Hajdúsági Múzeum igazgatója, Nyakas Miklós szerkesztésében *A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója* címmel külön sorozat is indult, miközben 2000 és 2006 között a fejedelem életéről és koráról három monográfia látott napvilágot.¹ Az új kutatásokat recenzióinkban természetesen nem vehetjük szisztematikusán számba, néhány alapvető újdonságot mégis szükséges kiemelnünk:

1) Meghatározóan új eredmények születtek Bocskai és a hajdúk kapcsolataira, illetve a tiszántúli régió militarizálódására vonatkozóan.² Ennek köszönhetően mind a hajdúfelkelés kirobbanását és gyors sikereit, mind az egész hajdútelepítés kérdéskörét – többek között egy értékes hajdú-adatbázisnak³ is köszönhetően – sokkal árnyaltabban látjuk, mint valaha. Így azt a folyamatot is, hogy Bocskai miként tudta 1604 szeptemberében sikerrel maga mellé állítani és mozgósítani a – Bihar megyei birtokainak és korábbi váradi főkapitányi tisztének (1592–1598) köszönhetően általa jelentős részben személyesen ismert – partiumi hajdúkapitányokat, akiknek egy tekintélyes része a tizenöt éves háborúban (1591–1606) Habsburg-zsoldon teljesített szolgálatot.

¹ Nagy 2000; G. Etényi–Horn–Szabó 2006; Szabó 2006.

² Nagy–Nyakas 2001; Nyakas 2004; Nyakas 2005; Czigány 2005 stb.

³ Nagy–Nyakas 2001.

2) Az elmúlt esztendőekben számottevő újdonságokkal szolgált a kutatás Bocskai 1604 és 1606 közötti erdélyi politikájára, a fejedelemség rendi elitjével való kapcsolatrendszerére, valamint általában Bocskai (török vazallus) erdélyi államára vonatkozóan.⁴ Ezen újdonságokat az erdélyi kollégák a fejedelem és a székelyek kapcsolatainak bemutatásával egészítették ki.⁵ Dominkovits Péter kötete kapcsán ezen új eredményekből külön kiemelendő, hogy Horn Ildikó meggyőző vizsgálata szerint Bocskai erdélyi hatalommegszerzése sem volt egyszerű diadalmenet. Az addig a Habsburg-párt hívének tartott, a bécsi udvarban nevelkedett, partiumi nagyúrnak ugyanis háborús és polgárháborús viszonyok közepette minden kapcsolatát mozgósítania kellett Királyhágón túli hatalma biztosításához.⁶ Ezt összességében igen sikeresen valósította meg, megnyerve az erdélyi elit, sőt egykori belpolitikai ellenfelei nagy részének támogatását is. Ennek ellenére saját hadai mellett – miként ezt Nagy László hadtörténeti kutatásaiból már több évtizede tudjuk⁷ – erdélyi fejedelemsége teljes elfogadtatásához 1605 nyarán még „Tündérországbán” is oszmán és havasalföldi–moldvai segédcsapatok támogatására volt szükség, akik a maradék Habsburg-csapatok és a belső fegyveres ellenállás letörése után őt ténylegesen hatalomra emelték.

3) E vizsgálatokkal szoros kapcsolatban értelmezendők egy, a szakirodalomban korábban kevésbé hangsúlyozott kutatási terület ugyancsak döntően új eredményei: az oszmanista Papp Sándor több írásában fényt derített arra a rejtélyre, mit keresnek már 1604. november közepén Felső-Magyarországon török és tatár hadak Bocskai oldalán.⁸ Az elsősorban Isztambulban, Bécsben és Romániában végzett szisztematikus feltáró munkájának köszönhetően ma már minden kétséget kizárólag tudjuk, hogy Bocskai István 1604. november közepétől nemcsak török vazallus erdélyi fejedelem, hanem oszmán vazallus magyar király is volt, mely címet és magát a vazallusságot kénytelen volt elfogadni a mozgalmát a nagy török háború közepette rendkívüli gyorsasággal kiharcoló oszmánoktól. Sőt, néhány hónappal később, 1605 márciusában maga kért a Portától királyi koronát vazallusállama legitimálására.⁹ Végül e kérdéskörrel kapcsolatban külön kiemelendő az is, hogy a holland Kees Tészelszky ugyancsak friss és meggyőzőnek tűnő vizsgálata szerint – noha nem így tanultuk és nem is így tanítják a középiskolákban – a török koronát 1605. november 11-én Bocskai Rákos mezején nem utasította vissza a nagyvezírnek.¹⁰ Ezt, a történeti köztudatban utólag toposszá vált állítást kollégánk a humanista Bocatius János, Bocskai propagandájának egyik legfőbb formálója utólagos kitalációjának és Közép-Európa keresztény lakosságának, illetve rendjeinek szóló propagandának tartja.

⁴ Horn 2006; Oborni 2006.

⁵ Egyed 2004 stb.

⁶ Horn 2006.

⁷ Nagy 1961: 303–334.

⁸ Papp S. 2003: 117–134; Papp S. 2004.

⁹ Papp S. 2001.

¹⁰ Tészelszky 2006.

4) Végül, de korántsem utolsósorban a magyarországi protestantizmus egyik legkiválóbb ismerője, Péter Katalin újabban úgy vélekedik, hogy a vallásszabadságot Bocskai már a kezdetektől mind a lutheránusok és kálvinisták, mind a katolikusok számára igényelte.¹¹ Ez az új állítás szintén nehezen hozható összhangba a szakirodalom túlnyomó részének eddigi vélekedésével.

Az igen figyelemre méltó újdonságok dacára is kijelenthető, hogy Dominkovits Péternek kismonográfiájában ugyancsak sikerült merőben újat mondania, és egy eddig szinte elfeledett területen jelentős forrásbázisra építve a Bocskai-felkelésről eddig kialakult képünket tetemesen árnyalni! Elsősorban annak köszönhetően, hogy részben szélesebb értelemben vett pátriájának (a Győr, Sopron, Moson és Vas megyei régióknak), részben országosan is elismert társadalomtörténeti kutatásainak köszönhetően olyan területre „kalandozott”, amelyet a kutatás ez ideig többnyire csupán marginálisan vont mikroszkópja alá. Ennek központjában ugyanis mind az elmúlt másfél évszázadban, mind az elmúlt esztendőknben területileg egyértelműen a felső-magyarországi, tiszántúli és erdélyi régió vizsgálata állt, tematikailag pedig az egyház- és hadtörténet, a hajdú kutatás, újabban pedig a fejedelem és a városok vizsgálata, valamint a Bocskai-hagyomány utóélete és recepciója dominált. Bocskai István, illetve a magyar királysági és az erdélyi rendek, politikai elit és társadalom viszonya kapcsán ugyanakkor – Horn Ildikó említett friss kutatásait¹² kivéve – valójában Nagy László több mint két évtizede megjelent monográfiája óta nem történt lényeges előrelépés. Pedig ő is túlnyomórészt csupán Felső-Magyarországra koncentrált.¹³

E kutatási egyoldalúság viszont napjainkig alapvető kihatással van a Bocskai-felkelés egészének megítélésére. Történetírásunk ugyanis valójában a magyar rendek, a magyar királysági társadalom, illetve Bocskai – már a fentiek alapján is egyértelműen – sokrétű és többcélú mozgalmának kapcsolatáról úgy foglalt, foglal állást, hogy arról az alapkutatások hiányoznak. Azaz Dominkovits Péter kötetéig – a 17. század eleji Magyar Királyság rendisége alapos ismeretének hiányában – valójában nem tették fel a kérdést: kik és mekkora számban, milyen politikai súllyal álltak át a magyar rendek közül Bocskai oldalára, különösen a hajdúkatonái és török–tatar segédcapatai által kevésbé vagy csupán ideiglenesen ellenőrzött Dunántúlon.

Mindennek ezért van kiemelkedő jelentősége, mert a Magyar Királyságnak a 16–17. század fordulóján négy kerülete (a horvát–szlavón bánóság mellett a dunántúli, a dunáninni és a felső-magyarországi kerület) volt, amelyek közül az eddigi kutatás főként a legutóbbira koncentrált. Ezzel függ össze az is, hogy Bocskai fejedelmi udvara és udvartartása kapcsán még a legfrissebb összegzések is csaknem kizárólag a melléje állókat veszik számba.¹⁴ Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Bocskai mozgalmát a történelemtankönyvek

¹¹ Péter 2006.

¹² Horn 2006.

¹³ Nagy 1985: 15–58, passim.

¹⁴ Benda 1987: 160–161; Nagy 2000: 222–229; Papp K. 2004: 134–138; Jeney-Tóth 2006.

mellett a szakirodalom nagyobb része is – a korábbi évtizedek történetírásának hagyományait követve – mind a mai napig függetlenségi küzdelemnek és szabadságharcnak tekinti. Sőt, több friss összegzés – még e vélekedésen is túllépve – Bocskait már nem csupán „a rendi társadalom szerkezetében élő ország viszonyai közötti nemzeti összefogás” vezetőjének,¹⁵ hanem a kora újkori Közép-Európa történelme egyik meghatározó alakítójának és „közép-európai realistának” tekinti és nevezi¹⁶ – nevezetesen egy magyar szabadságharcot vezető, közép-európai formátumú személyiségnek, aki nemcsak az erdélyi és a magyar királysági, hanem az osztrák, morva és cseh rendeket is mozgósítani tudta egy nagy közép-európai rendi konföderáció érdekében.

Bár ezen – nemzetközi és magyar szempontból is döntő jelentőségű – kérdés kapcsán már Horn Ildikó erdélyi vizsgálata is óvatosságra intette a kutatást, Dominkovits Péter kötete ezeket az olykor már fennköltten hangzó, de forrásokkal kellően alá nem támasztott kijelentéseket jelentősen árnyalja, sőt – túlzás nélkül kijelenthető – részben cáfolja is. A Nyugat-Dunántúlra, azaz nagyjából a Magyar Királyság dunántúli területére vonatkozó eszmonográfiája ugyanis alapkutatások, azaz eddig többnyire ismeretlen források alapján – amelyek közül kerekén 60 darabot könyve Okmánytárában (109–158. oldal) külön is közöl – vitathatatlanul bizonyítja: ezen, a kutatás által ez ideig alig vizsgált, ám a magyar állam meghatározó részét alkotó országrészen a Bocskai-felkelés egyúttal polgárháború is volt. A forrásokat bevezető, közel hét ívnyi hosszúságú kismonográfia (7–108. oldal) alcíme jól jelzi a szerző markáns véleményét: *Felkelés és polgárháború*. S gondos forráskutatása alapján részletesen be is mutatja az olvasónak, hogy a felkelő és török csapatokkal együtt járó dunántúli polgárháború alatt az itteni vármegyéknek még a hosszú török háború idején is működő közigazgatása 1605–1606-ban valóban óriási hiátusokat mutatott. (Korábbi munkáinak jelentős részéhez hasonlóan a szerző a Függelékben az érintett vármegyék [Vas és Sopron] és városok [Sopron és Szombathely] tisztikarának 1605. évi adattárát is elkészítette [167–171. oldal].)

Mindezeket túl egyértelműen igazolja a dunántúli polgárháborút az is, hogy a Dominkovits vizsgálata szerint ezen országrész nagybirtokosai közül szinte senki sem csatlakozott Bocskaihoz (48–55. oldal), pedig sérelmeiket az elmúlt negyedszázadban nem egy alkalommal fejtették ki Rudolf királynak, valamint az őt helyettesítő főhercegeknek (előbb Ernőnek, majd Mátyásnak). Azaz sem a Zrínyiek, sem a Bánffyak, de még a régió – hangsúlyozandó – igen befolyásos protestáns nagyurak, Batthyány Ferenc és Török István sem állt át a fejedelemhez. Egyedül a korábbi kincstári és hűtlenségi perek egyik legfőbb érintettje, Nádasdy Tamást jelentett kivételt. A dunántúli főrendek Bocskaival szembeni elutasító politikai magatartásának, sőt nem egy esetben szervezett fegyveres ellenállásának forrásokkal igazolt bemutatása önmagában is igen komoly eredmény! A szerző

¹⁵ R. Várkonyi 2006b: 11.

¹⁶ R. Várkonyi 2006a; 2008.

viszont felhívja a figyelmet arra is, hogy a Dunántúlon is birtokos Széchyek és Dersffyek esetében e famíliák Felső-Magyarországon élő tagjai (György és Ferenc) Bocskai pártjára álltak. Az arisztokrácia esetében tehát a Bocskaihoz való csatlakozást alapvetően meghatározta a nagybirtokok helye és a hajdú–török csapatok általi érintettsége.

Hasonlóan példaértékűnek nevezhető annak bemutatása, hogy a dunántúli nagyurak familiárisaik révén mennyire erős hatással voltak a köznemesség politikai állásfoglalására (57–64. oldal). Bár a végváriak és a nemesek soraiban 1605 nyarán, a sikeres hajdú és török–tatár előrenyomulás közepette tudunk nagyobb számú, ám többnyire fegyveres kényszer szülte átállásokról, ezek egyrészt nem voltak tartósak, másrészt a politikailag befolyásos köznemesek java egyértelműen a magyar uralkodó, az 1583 óta Magyarország földjére egyetlen alkalommal sem lépett és a nemesi társadalomban emiatt (is) igen népszerűtlen Rudolf király hűségén maradt. Ugyanez igaz Sopron szabad királyi városra is, amelynek állásfoglalását jobban befolyásolta a Magyar Királyságban elfoglalt politikai-gazdasági szerepe, geopolitikai helyzete és persze a védelmét biztosító királyi helyőrsége, mint evangélikus vallása. Erről a szerző által részletesen bemutatott három ostrom önmagáért beszél (65–71. oldal).

Nem feledhető ugyanakkor az sem, bár erre a kötetben csupán szerény utalások találhatók (például 52–54. oldal), hogy Bocskai hadait a Dunántúlon is mindvégig tekintélyes török és tatár csapatok támogatták. Így, míg Felső-Magyarországon az egri beglerbég, addig a Dunántúlon a török hódoltság egyik „fenegyereke”, Szarhos (Sarhoş) Ibrahim kanizsai pasa írt a magyar nagyuraknak fenyegető leveleket a Bocskaihoz való átpártolásra. Sőt, Ibrahim csapataival mindvégig tevékenyen részt is vett a hajdúcsapatok katonai akcióiban, a Dunántúl mellett stájer és osztrák területeken is. Emiatt viszont a nyugat-dunántúli nemesség joggal tarthatott országgrészén a török hódítás kiterjesztésétől (ami 1605 októberében Esztergom visszaszerzésével részben sikerült is az oszmánoknak), különösen, hogy a hajdú- és török–tatár csapatok igen tetemes károkat okoztak.

Dominkovits Péter kötetében elsősorban sikeres regionális társadalomtörténeti mélyfúrást végzett, ám munkája a magyar rendiség történetének egésze szempontjából is kulcsfontosságúnak tekinthető. Az általa bemutatott világi és egyházi nagyurak ugyanis a Magyar Királyság rendi elitjének (a főrendeknek), a tőlük sokban függő köznemesek pedig – a vármegyei képviselőlet révén – a magyar diéta alsótáblájának képviselői voltak. A szerző részletesen feltérképezte, hogy a dunántúli magyar nagyurak és nemesség, illetve a magyar rendiség – német császári-királyi (reguláris) csapatok segítségével – komoly fegyveres küzdelmet is vívott Bocskai törökök és tatárok támogatta ugyancsak magyar hadaival. Így a Bocskai-felkelés a Magyar Királyság e területén egyértelműen olyan polgárháborút jelentett, mint amilyenről 1526 után a két magyar király (Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János) közös uralkodása idején történetírásunk már minden probléma nélkül beszél. Sőt, valójában nemcsak polgárháborút, hanem rendi belháborút is. A felkelők ellen ugyanis a nagyurak nem csupán saját magánkatonaságukat

és az általuk irányított végvárok őrségeit, hanem a rendiség megmaradt legfőbb katonai intézményét, a nemesi felkelést (ez esetben a *particularis insurrectiót*) is meghirdették, majd bevetették. Miként ez így volt a dunáninni országrészen is, miközben ugyanezt a felső-magyarországi kerületben maga Bocskai is többször meghirdette ellenük.

Mindez 1605 nyarára – legalábbis a Dunántúlon, de saját újabb kutatásaink¹⁷ alapján hozzátehetjük: a dunáninni kerületben is – nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által „a magyarok királyának” ki-nevezett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen és magyar csapatok támogatta – egymás elleni hadakozását. Röviden valódi, még hozzá országossá vált polgárháborút és magyar rendi belháborút. Hogy egyáltalán nem túlzás erről beszélni, azaz Dominkovits egy régióra vonatkozóan bizonyított, új definíciója a Magyar Királyság tekintetében országos szinten is igaz, azt Bocskai diplomatájának, Bocatius Jánosnak a szavai is igazolják. Ő az 1605 végi események kapcsán a következőket vetette papírra: „bölcs és mindkét fél részéről egyenlő feltételek mellett megkötött béke és hön óhajtott nyugalom válthatná fel ennek a már-már polgárháborúvá fajult háborúnak a viharait és megpróbáltatásait.”¹⁸ De 1609 nyarán ezekre az esztendőkre visszatekintve a Magyar Kamara is „rettenetes bel- és polgárháború”-ról beszélt.¹⁹

Bár Dominkovits Péter kötetét majd számos könyvtár bizonyosan a nyugat-dunántúli hely-, jobb esetben a társadalomtörténet műfajába sorolja, regionális kutatása összességében valójában a kora újkori magyar történetírás egyik legfontosabb problémaköre, a Bocskai-felkelés társadalom- és magyar rendiség-történeti aspektusainak megértéséhez szolgál alapvető mérföldköül. Munkája ismeretében ugyanis, még az az igen kényes kérdés is joggal tehető fel, hogy Bocskai István mozgalma egyáltalán nevezhető-e szabadságharcnak. Ezzel a komoly problémával való szakmai szembenézés véleményünk szerint a kora újkorral foglalkozó magyar történetírás egyik meghatározó feladata – miként ezt a Dominkovits kötete óta kibontakozó tudományos vita is bizonyítja²⁰. Mivel pedig ez utóbbihoz – legalábbis jelen recenzió írója esetében – Dominkovits monográfiája komoly inspirációt nyújtott, joggal reménykedhetünk abban, hogy munkája további kollégákat serkent újabb alapkutatások folytatására, valamint további közös gondolkodásra, sőt akár újabb tudományos vitákra.

Összességében tehát Dominkovits Péter társadalomtörténeti monográfiája és forráskiadványa – regionális volta ellenére is – igen fontos hozzájárulás ahhoz, hogy segítségével szembenézhessünk kora újkori viharos történelmünk egyik meghatározó, ám „szabadságharcosok” és „árulók” küzdelmeként nehezen leírható sorsfordulójával. Munkája ismeretében ugyanis magunk nem kételkedünk abban, hogy a magyar történetírás eddigi állításaival ellentétben

¹⁷ Pálffy 2008a: 321–338.

¹⁸ Csonka–Szakály 1988: 91.

¹⁹ Pálffy 2008a: 329–330.

²⁰ Pálffy 2008b, 2008c, 2008d; Óze 2008a, 2008b.

a Bocskai-felkelés idején, 1604–1606-ban a Magyar Királyságban sem rendi keretek közötti „nemzeti összefogás” nem jött létre, de nem folyt szabadságharc sem a török hódítás dacára megmaradt magyar állam, sem a 16. század közepén újonnan létrejött Erdélyi Fejedelemség függetlenségéért. Bocskai István – sokrétű mozgalmának számos pozitív hozadéka dacára – kezdetektől és mindvégig az oszmánok vazallusa volt, akit emiatt a Magyar Királyság elitjének jelentős része nem volt hajlandó uralkodójának elfogadni. A magyar rendiség nagyobb része tehát a Habsburg-udvarral való komoly konfliktusok dacára sem vállalta fel a Bocskaival járó „török oltalmat”. Az ez ideig ebben kételkedő kollégák számára erről Dominkovits Péter kötete a Dunántúl kapcsán részletes forrásanyaggal és meggyőző elemzéssel szolgált. Köszönet érte!

Pálffy Géza

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Kálmán 1987: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: R. Várkonyi Ágnes – Székely Júlia (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 158–165.
- Czigány István 2005: A Felső-Tisza-vidék és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a 17. század első harmadában. In: Czigány István (szerk.): *Bocskai és kora. Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 67–82.
- Csonka Ferenc – Szakály Ferenc 1988: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról, 1605. november 11.* Európa Kiadó, Budapest.
- Egyed Ákos 2004: Bocskai István és a székelykérdés. In: Barta János, ifj. – Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest, 58–64.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter 2006: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora.* General Press Kiadó, Budapest.
- Horn Ildikó 2006: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.* Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 87–104.
- Jeney-Tóth Annamária 2006: Bocskai István fejedelmi udvara 1605 nyarán (A kolozsvári városi számadások tükrében). In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Magyarország védelme – Európa védelme.* Dobó István Vármúzeum, Eger, 265–274.
- Nagy László 1961: *A Bocskai-szabadságharc katonai története.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy László 1985: *„Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

- Nagy László 2000: *Egy szablys magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István)*. Hajdúsági Múzeum – Polgármesteri Hivatal, Hajdúböszörmény.
- Nagy László – Nyakas Miklós 2001: *Hajdúirtisztesség tüköre*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény.
- Nyakas Miklós 2004: Bocskai és a hajdúk. In: Barta János, ifj. – Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest, 31–46.
- Nyakas Miklós 2005: *A bihari kishajdú városok története*. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V.) Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat – Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen.
- Oborni Teréz 2006: Bocskai erdélyi állama. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békeség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 77–88.
- Óze Sándor 2008a: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? In: Horvát Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes universitatis Miskolcensis – Sectio Philosophica, Tomus XIII. – Fascimulus 2.) Miskolci Egyetem, Miskolc, 205–226.
- Óze Sándor 2008b: A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Visszaválasz Pálffy Gézának. In: Horvát Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes universitatis Miskolcensis – Sectio Philosophica, Tomus XIII. – Fascimulus 2.) Miskolci Egyetem, Miskolc, 235–244.
- Papp Klára 2004: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In: Barta János, ifj. – Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest, 121–144.
- Papp Sándor 2001: Török–magyar tárgyalások és szerződés-kötés 1605-ben. In: Barbu, Violeta – Tüdös, S. Kinga (eds.): *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Kriterion, București – Cluj, 119–126.
- Papp, Sándor 2003: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen: Eine quellenkritische Untersuchung*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 42.) Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Papp Sándor 2004: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* (117.) 1198–1211.
- Pálffy Géza 2008a: *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest.
- Pálffy Géza 2008b: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. *História* (30.) 1. 7–10.
- Pálffy Géza 2008c: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? In: Horvát Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes universitatis Miskolcensis – Sectio Philosophica, Tomus XIII. – Fascimulus 2.) Miskolci Egyetem, Miskolc, 184–204.
- Pálffy Géza 2008d: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: válasz Óze Sándornak. In: Horvát Zita (szerk.): *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. (Publicationes universitatis Miskolcensis – Sectio Philosophica, Tomus XIII. – Fascimulus 2.) Miskolci Egyetem, Miskolc, 227–234.

- Péter Katalin 2006: A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 171–175.
- R. Várkonyi Ágnes 2006a: A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat). In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 21–38.
- R. Várkonyi Ágnes 2006b: Bocskai, a közép-európai realista. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 5–27.
- R. Várkonyi Ágnes 2008: Királyi ajándék. Bocskai István fejedelem közép-európai politikájáról. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 249–271.
- Szabó András 2006: *„Teged Isten dicsérünk.” Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Teszelszky, Kees 2006: A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Magyarország védelme – Európa védelme*. Dobó István Vármúzeum, Eger, 239–246.

Robert J. W. Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867.

Oxford University Press, Oxford, 2006. 337 oldal.

Noha egyetlen műve sem olvasható teljes egészében mind a mai napig magyar nyelven, Robert J. W. Evans neve a legkevésbé sem cseng ismeretlenül a Közép-Kelet Európa, szűkebb értelemben pedig a Habsburg Birodalom 16–19. századi történelme iránt érdeklődő kutatók és a nagyközönség számára. Evans az 1979-ben megjelent, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation* című kötet szerzőjeként hamar megkapta e szakterület kiváló ismerőjének kijáró nemzetközi és hazai elismerést. Egyes munkái emellett komoly eredményeket hoztak az *intellectual history* számára is, gondoljunk csak a II. Rudolf udvarát bemutató munkájára, illetve művelődéstörténeti tárgyú írásaira.¹ Eszmetörténettel, a nemzeti tudat, nyelv és felekezetek problémájával foglalkozó művei ugyanilyen relevánsak.²

A legutóbb megjelent, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867* című tanulmánykötete számos, egymással összefüggő történeti és intellektuális jelenség forrásvidékének feltérképezésére vállalkozik, mint például a felvilágosult abszolutizmus, a felvilágosodás vagy a kialakuló nemzeti öntudat. Csupa olyan problémakör tehát a kötet tárgya, melyek közötti összefüggések átgondolása fontos kutatási terület lett az utóbbi években és évtizedekben, s nem pusztán Közép- és Kelet-Európa historiográfiájában. Az angolszász történészi érdeklődés horizontján mindig is fontos, ha nem is központi helyet foglalt el a közép-európai nemzeti öntudat sajátos viszonyainak és genezisének tárgyalása. Mindennek sajátos színezetet ad, ha arra gondolunk, hogy mennyi kiváló, a nacionalizmus kérdésével foglalkozó, Közép-Kelet-Európából származó tudós tett hozzá klasszikus műveket a témához angolszász területeken. A teljesség igénye nélkül említhetjük itt Hans Kohn, Ernest Gellner, illetve részben Miroslav Hroch nevét. Evans e tanulmánykötetében arra vállalkozik, hogy Közép-Európára fókuszálva vizsgálja meg a nacionalizmus kérdésének politikai, társadalmi, gazdasági és intellektuális hátterét és összetevőit. Ez az a terület Európában, ahol

¹ Ezek közül talán a legfontosabbak: *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612.* Oxford, 1973; *Curiosity and Wonder from the Renaissance to the Enlightenment.* (Edited by Robert J. W. Evans and Alexander Marr.) Aldershot, 2006; *Liberalism, Nationalism, and the Coming of the Revolution*, and '1848 in the Habsburg Monarchy in *The Revolutions in Europe, 1848–9: From Reform to Reaction* (ed. R.J.W. Evans and H. Pogge von Strandmann.) Oxford, 2000.

² Egy doktori disszertáció védésének alkalmából a magyar szakmának is volt lehetősége meghallgatni egy hasonló tárgyú előadását 2008 tavaszán a Közép-Európai Egyetem szervezésében, bár nem ez volt az első hivatalos látogatása Magyarországon. 2001-ben az akkor 175 éves Akadémiai Könyvtárról tartott megemlékezések keretében, az MTA tiszteletbeli tagjaként, magyar nyelvű előadást tartott Teleki Józsefről. Lásd: Rozsondai Béla: Megemlékezések a 175 éves Akadémiai Könyvtárról. *Magyar Könyvszemle* (117.) 2001. 2. 243–245.

a nemzeti identitás kialakulásának potenciálisan destruktív jellegű elemei először kerültek felszínre az 1800 körüli évtizedektől kezdődően (*Nationality in East-Central Europe: Perception and Definition before 1848*).

A vizsgálat középpontjában a nemzeti problematika és egyes szellemi irányzatok genezisének feltérképezése áll. A nemzeti öntudat fejlődése a Habsburg Birodalom felekezeti-etnikai összetettségének köszönhetően már korábban is sokszor került a nemzeti identitás kutatásának homlokterébe. Evans tulajdonképp a nacionalizmuskutatás, illetve az eszmetörténet egyik legelfogadottabb, már-már közhelyszerű megállapításából indul ki, mely szerint semmi sem „internacionálisabb”, mint a nemzeti identitások kialakulásának folyamata. Különösen igaz ez a transzferekkel és adaptációkkal tarkított közép-kelet-európai eszmetörténeti térképen és diszkurzív térben. A kulturális transzferek „vektorainak”, azaz a Nyugat-Európát megjárt értelmiségieknek paradox szerep jut ebben a folyamatban, ezt mutatja a recepció, illetve az adaptáció folyamatának a rendkívül markáns képe a térségben: a nyugatot megjárt értelmiségiek ugyanis sokszor idegen kulturális mintákhoz, illetve idegen kultúrák elemeihez nyúltak saját identitásuk megkonstruálásakor. Ezek a művelt értelmiségiek, akik a kontinensen átívelően árasztották szét a felvilágosodás vagy éppen a nacionalizmus egyes elemeit, abból a szempontból is ellentmondásos helyzetet hoztak létre, hogy nem csupán térben, hanem úgyszólván időben, pontosabban „időkön át” is közvetítettek. Ennek eredményeként a közép-európai kontextusba kerülvén a nacionalizmusok adaptált elemei jóval erőteljesebben mutatnak retrospektív jelleget, különösen a korai szakaszukban.

Evans talán leginkább e jelenség tárgyalásánál marad adós a fogalmi tisztázással, hiszen ezt a retrospektivitást összekapcsolja egyfajta konzervativizmussal is. Nem esik szó viszont arról, hogy a korszakban e két dolog viszonya meglehetősen összetett és ellentmondásos képet mutat, sőt, nem is feltétlenül mutatnak közvetlen összefüggést a politikai gondolkodás területén, és az eszmetörténet feladata egyfelől éppen ezeknek a konceptuális kapcsolatoknak a tisztázása kell, hogy legyen. A nacionalizmus helyi genezisével kapcsolatosan Evans elsősorban a Smith-féle etnoszimbolista állásponthez áll közel, a kulturális és politikai forrásvidékek feltérképezésekor megfelelően analitikusan jár el a reneszánsz, a reformáció, a hanyatló vallásosság és a különböző nemzeti vagy vernakuláris nyelvek felértékelődésének, valamint a modernitás jelenségeinek ábrázolásakor, illetve mindezek nemzeti identitástudat kialakulására kifejtett, összetett hatását elemezve a régióban. Külön hangsúlyozza, és ez a közép-európai kontextus szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy kulturális és politikai szempontból egyáltalán nem szabad megfedkezünk a lokalitások nagyon erős szerepéről. A homogenizált, nemzeti kép helyett érdemes a szubnacionális, helyi identitások összetevőire koncentrálni annak érdekében, hogy világosabbá váljon a különböző etnikai, felekezeti csoportok viszonya az egységesként felfogott nemzeti identitáshoz. Egy etnikailag, nyelvileg, felekezetiileg rendkívül tagolt kultúrából egy homogén identitásformába való átmenet ugyanis számos érdekes és sajátos jelenséget implikál. E folyamat lényege tulajdonképpen

egy már létező közösség valamiféle újradefiniálása, ami gyakorlatilag egy sajátos, időn is átívelő percepció eredménye, olyan kultúrákból származó elemekkel, melyek egyszerre ismerősek, nagyjából azonos kultúrkörből származóak, de ugyanakkor részben idegenek is.

A felvilágosodás mint szellemi mozgalom eredetének összetettsége olyan gondolat, mely csak a 20. századi szerzők kutatásai következtében kezdett erodálódni, így például Paul Hazard vagy Pierre Chaunu nyomán. Ha a nemzeti identitások autochton volta ellen érvelünk, nem kerülhetjük meg a felvilágosodás közép-kelet-európai jelenlétének összetett jellegét sem. A hagyományosabb narratíva szerint a régióban a felvilágosodás kétféle paradigmájával találkozunk: az első a „hivatalosan” és felülről terjesztett változat, a másik pedig a nemzetek kulturális megújulásának szükségességét hangoztató elképzelések együttese. Evans e két, sokszor ellentétes irányú jelenség közös gyökerét kutatja, hol a lokalitások változatosságára, a Bécs-központúság gondolatának tarthatatlanságára, hol pedig a nemzeti identitásnál látott kulturális transzferek fontos szerepére reflektál. Mindehhez felidézi a felvilágosodás korabeli diskurzusait és a helyi, közvetítő, értelmiségi figuráit (például ilyen volt Sonnenfels), akiknek személyes közvetítőként a legnagyobb szerepük volt a felvilágosodás helyi változatainak kialakításában szerte a régióban. Ez a felvilágosodás egyszerre jelenti a személyes kapcsolatok sokszor rendkívül bonyolult szövevényét és egyfajta intellektuális megújulást. A felvilágosodás helyi változatainak jellegzetességei is leginkább ennek fényében érthetők meg.

Módszertani szempontból nagyon fontos megemlíteni, és ez a megértést is jelentősen könnyíti, hogy Evans valamennyi témakör esetében nagyszerűen kontextualizál, miközben az egymásból kifejlődő jelenségek közötti kapcsolat közvetlenségére vagy közvetettségére, illetve a kontinuitásra és összefüggésekre helyezi a hangsúlyt. Ennek egyik legszebb példája a felvilágosult abszolutizmus történeti problémájával foglalkozó fejezet (*Absolutist Enlightenment*). Ezen belül is, érthető módon, külön alfejezet foglalkozik II. József és a Habsburg-tartományok kialakuló nacionalizmusának kapcsolatával. Főleg az „osztrák” identitás kialakulásáról és elemeiről beszélve azt bizonyítja, hogy az államépítés és a nemzeti öntudat közötti korreláció egyáltalán nem volt mindig kizárólag negatív előjelű és összeférhetetlen. Az *Aufklärung*ok, így többes számban, alkalmasak voltak nyelvi célkitűzések megvalósítására csakúgy, mint a patriotizmus új formáinak kialakítására, illetve ezek összehangolására a jozefinizmus égisze alatt is. Egy ilyen átfogó, kontextualizáló elemzés új lehetőségeket nyithat a jozefinista politika (újra)interpretálásában (*Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands*).

Egy másik fejezetben Evans szintén sokszor tárgyalt témához nyúl, hiszen a felekezeti hovatartozás és a nemzetiségi öntudat kapcsolata már régóta foglalkoztatja a témára és a régióra koncentráló történeti kutatást. E bonyolult kapcsolat szálait próbálja Evans felfejteni egy kimondottan a magyar korona országaira fókuszáló fejezetben (*Religion and Nation in Hungary, 1790–1848*). Az igen összetett etnikai és felekezeti viszonyokkal rendelkező 18–19. századi Magyarországon a nemzetiségi konfliktusok éleződésével, majd a szabadságharcokkal kap-

csolatban felmerül a kérdés: mennyiben határozták meg ezeket a harcokat az egyes etnikai csoportokat önmagukban is megosztó felekezeti faktorok? Az egyes egyházak és a politika kapcsolatát feltérképező fejezet emellett érvel meggyőzően, hogy a konfesszionális versengés és megosztottság az egyes etnikai csoportokon belül, valamint a közélet egyre inkább szekularizálódó jellege együttesen erodálta a vallások direkt politikai hatását. Azon szervezeti formák és elkötelezettségek, melyeket egyes vallási közösségek hagytak örökül a modernitás viszonyaira, nagyon erős nemzetiségi tartalommal töltődtek fel, méghozzá olyan tartalommal, mely ezek után is magában hordozta a premodern felekezeti elkötelezettség sajátos lenyomatát. Ebben az értelemben a magyar példa egészen egyedinek mondható. A rendi társadalmat is felosztó konfesszionális választóvonalakat az 1790-es évektől, a nemzeti tudat kialakulásának kezdeti időszakától 1848-ig tárgyalja a szerző, pontosabban azt vizsgálja, hogy ebben a kezdeti folyamatban hol találhatóak, ha megtalálhatók egyáltalán, ilyen választóvonalak, s mennyiben lehetséges vagy szükséges revidálni az ezzel kapcsolatos eddigi elképzeléseinket. Az összehasonlító vizsgálat Evans-nél nem nélkülözi a releváns régiók forrásainak beható ismeretét, s az imponáló magabiztosság a szakirodalom és a forrásanyag tekintetében nem csupán e fejezetet, de a könyv egészét is jellemzi.

A Habsburgok „magyar problémáját” két fejezeten keresztül kísérli meg újra megvizsgálni az 1790 és 1848 közötti periódusban. A történettudomány már sokszor és sok formában próbált eme időszakra fókuszálni, mindig különböző aspektusokat bevonva a kutatás homlokterébe és feltérképezve a Monarchia és Magyarország közötti viszony átalakulását. Evans kiindulópontja az, hogy ha a korszak inherensnek tűnő ellentmondásait kívánjuk megérteni, akkor az eddig negligált szereplőket, többek közt a középszintű igazgatók figuráit és a kulturális közvetítőket is vizsgálat tárgyává kell tennünk. Ennek tükrében mutatja be a szerző a korszak középszintű adminisztrációjának kevésbé kanonikus figuráit, illetve azok viszonyát olyan, a korszakban kiemelkedő fontosságú kérdésekhez, mint a magyar (állam)nyelv használatának vagy a közjogi keretek újraértelmezésének szükségessége. Mindeközben a szereplőket és véleményüket a sajátos életpályák és származásuk fényében és összefüggéseiben láttatja.

Az említett problematikákon kívül a könyvben felbukkannak még olyan, szintén az identitáshoz kötődő, ám más módszerek felől közelítő témák, mint például a *határ* (történeti, földrajzi, nemzeti, artifizialis) fogalomtörténet-szerű vázlata vagy éppen az erdélyi szász diaszpóra társadalmi és kulturális sajátosságai. Előbbinek a fogalom eltérő jelentése és folyamatos terhelődése a régióban ad különös súlyt, mely egyben új és sajátos színezetet biztosított a nemzeti öntudatok formálódásának. Az erdélyi németiség pedig a birodalmon belüli identitás egy több szempontból is problematikus példája, ezért lehet különösen érdekes a kutató figyelmére. E fejezetek megközelítése jól jellemzi a kötet egészét is: a kutatás léptékének helyes megválasztása és a kontextusok vizsgálata meggyőzően vezet a tézisek helytállóságának bizonyításához.

Evans célja, hogy e módszerrel olyan, a korszakban és a régióban fontos társadalmi és kulturális jelenségek összetettségére irányítsa rá a figyelmet, mint a kialakulóban lévő modern államiság többszintű dilemmái és a nemzeti öntudat genezise. A régi rendszer és struktúrák összeütközése az új kihívásokkal kerül itt középpontba az átmenet jellegzetességeinek vizsgálatán keresztül. Tanulmánykötetről beszélünk ugyan, de egy kitűnő arányokkal rendelkező tanulmánykötetről, mely felépítésében és módszereiben is koherens képet mutat. Evans könyve eszme- és társadalomtörténeti szempontból is az utóbbi évek egyik legimponálóbb vállalkozása egy nem közép-kelet-európai szerző tollából.

Kovács Ákos András

Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: „...siessünk kedves magyar hazánkot megoltalmazni.” Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban. (Szerk. Csikány Tamás.)

(Timp – Militaria VIII. kötet.) Timp Kiadó, Budapest, 2008. 272 oldal.

Az 1848–1849. évi szabadságharc hadtörténetéről az elmúlt 160 évben vagy fél tucat összefoglaló, közel száz részmonográfia, nagyjából félszáz jobb-rosszabb életrajzi munka, több száz emlékirat, s több száz (vagy ezer) tanulmány és forrásközlemény jelent meg. Gyakran hallani azt a kérdést, hogy van-e még mit kutatni a „nagy év” katonai történetén, vagy a történészek csak önmagukat és egymást ismételtetik. Nos, úgy tűnik, a magyar hadtörténetírásnak jócskán vannak még adósságai és lehetőségei e téren – az előttünk fekvő karcsú kötet éppen ennek adja ékes tanúbizonyságát.

A szabadságharc hadseregéről eddig két önálló munka jelent meg. Mindkettő szövegét Barcy Zoltán írta, ám az első – amelynek illusztrációs anyaga Domonkos Imre festőművész munkája volt – a szerző neve nélkül jelent meg a Honvéd Levéltár kiadásában 1950-ben. A másik kötet szerzője szintén Barcy Zoltán volt, a képeket pedig Somogyi Győző festőművész jegyezte.¹ Ugyanakkor mindkét munka elsősorban az egyes alakulatok felszerelésére, egyenruhájára és fegyverzetére összpontosított, s nem adtak (nem is igen adhattak) választ arra a kérdésre, hogy a honvédsereg egyes fegyvernemeihez és csapatnemeihez pontosan hány alakulat tartozott, azaz például hány honvédtámaszpálya volt a szabadságharc gyalogságának. Természetesen az összefoglaló munkák szerzői is hosszabb-rövidebb terjedelemben foglalkoztak a honvédsereg felépítésével, alkotóelemeivel, de erre az egyszerűnek tűnő kérdésre a kutatás azóta sem adott választ.

Az egyes fegyver- és csapatnemek esetében monografikus összefoglalóval rendelkezünk a honvédtüzérségről, népszerű, de megbízható munkával a honvédsereg huszárságáról, s egy német nyelvű monográfiával a külföldi légiókról.² Urbán Aladárnak köszönhetően korszerű összefoglalással rendelkezünk a nemzetőrség, az önkéntes mozgó nemzetőrség és a honvédség felállításának és szervezésének első fél évről.³ Mindmáig hiányzik ugyanakkor a honvédsereg gyalogságának, s ezen belül az egyes csapatnemek (honvédek, határőrök, vadászok, véd-seregek stb.) történetének feldolgozása; nincs korszerű és levéltári kutatásokon alapuló összefoglalónk a műszaki csapatokról, a katonai egészségügyi rendszerről; s elkelne egy komolyabb feldolgozás a szabad- és önkéntes csapatok különböző

¹ Barczy 1950, 1986.

² A honvédtüzérségről: Csikány 2000. A huszárságról: Kedves 1992. A külföldi légiókról: Sitzler 1980.

³ Urbán 1973.

kategóriáiról, valamint a nemzetőrség 1848 októberétől 1849 augusztusáig terjedő történetéről.

Mindezen persze nem kell különösebben csodálkoznunk, hiszen a szabadságharc hadtörténetének levéltári kutatásokon alapuló feldolgozása csak a Monarchia felbomlása után vehette kezdetét, s az 1920–1940-es évek történetíróit inkább a politikatörténeti témák izgatták, a hadtörténészek pedig – egy-két kivételtől eltekintve⁴ – inkább a hadiesemények története, mint a szervezet- és alakulat történet iránt mutattak érdeklődést.

Nem állunk sokkal jobban az egyes alakulatok történetével sem. A szabadságharc kb. 150–160 honvédszászlóalja közül talán ha 15–20-ról készült valamifajta alakulat történet, ám ezek egy része nem levéltári kutatásokon, hanem egy-egy vagy több szereplő visszaemlékezésein, illetve a korábbi összefoglalók és helytörténeti munkák adatain alapszik. Levéltári anyagra épülő önálló kötet egyedül a szabolcsi 48. honvédszászlój, illetve a Hatvani-szabadsapat történetéről készült.⁵

Pedig az alakulat történet mint műfaj, nem volt előzmények nélküli, ha nem is a magyar, de a „birodalmi” történetírásban. Az ezredtörténetek írásának hagyománya egészen az 1820–1830-as évekig megy vissza, bár 1848-ig alig fél tucat ilyen összefoglaló jelent meg. Az alakulat történeti irodalom első nagy felvirágzása az 1850–1860-as évekre tehető, amikor egyre több alakulat parancsnoka érezte úgy, hogy az ő ezredének történetét is ideje lenne feldolgozni. Ezeket a munkákat hol az illető alakulat egy vagy több jó tollú beosztott tisztje, hol pedig hivatásos krónikások (Cajetan Pizzighelli, Gustav Amon von Treuenfest, Gustav Bartels, Edmund Finke, Ferdinand Strobl von Ravelsberg, Karl Kandelsdorfer) írták, ez utóbbiaknak köszönhetően több ilyen munkában a köztörténeti összefoglaló bekezdések szinte szó szerint megegyeznek.

Néhány alakulat esetében az adott ezred 1848–1849-es történetéről külön monográfiát vagy füzetet írtak.⁶ Ez természetesen csak a cs. kir. hadsereg oldalán vitézkedő alakulatokra vonatkozott; legalább is 1867-ig egyértelműen ez volt a helyzet. Csakhogy a cs. kir. hadsereg 12 huszárezredéből hat (1., 2., 3., 4., 6., 9.) teljes egészében, további három pedig eredeti állományának felével-kétharmadával (8., 10., 11., 12.) a honvédsereg soraiban küzdött. Ugyanez volt a helyzet a magyarországi sorgyalozezredek egy részével. Közülük a 2., 34., 39. és 60. mindhárom zászlóaljával, a 19., 32., 33., 37., 48. és 62. gyalogezredek a 3. zászlóaljukkal, a 61. és 62. gyalogezred ezen felül még néhány századdal a magyar oldalon harcolt; de még a venetói, tehát olasz legénységű 16. gyalogezred két zászlóalja (pontosabban, 10 százada) is egy ideig a magyar honvédsereget erősítette. Ugyanez mondható el az erdélyi határőr gyalogezredek közül a két székely (14. és 15.) ezredről. Miután ezek is cs. kir. alakulatok voltak, az ezredtörténetek íróinak valamit ezek krónikájával is kellett kezdeniük.

⁴ Például: Berkó 1926.

⁵ Kedves 2002; Hermann 1999.

⁶ *Geschichte des k. k. Linien-Infanterie-Regimentes Nr. 29...* 1851; Köveß 1851; Strack 1853; Oberbauer 1860; Wellenborn 1897.

Azon alakulatok esetében, ahol csupán egy zászlóalj vagy néhány század került a rebellesek oldalára, a helyzet könnyen megoldható volt. Az ezred krónikása hosszan és részletesen ecsetelte az 1. és 2. zászlóaljak itáliai, prágai vagy lemergi és krakkói hőstetteit, röviden utalt arra, hogy a 3. zászlóalj a bonyolult politikai viszonyok közepette sajnos a magyar lázadók oldalára keveredett, s ha némi lelkiismeret szorult bele, egy-két oldalt szentelt ezek működésének is. Ezt általában úgy tette, hogy az 1848 októberéig terjedő haditetteiket részletesen ismertette, a továbbiak tekintetében pedig megelégedett az adott alakulat diszlokációjának és beosztásának leírásával, majd áttért a rebellió leverése utáni újjászervezés bemutatására.

A teljes állományával a magyar oldalra „keveredő” alakulatok krónikásai már nehezebb helyzetben voltak, hiszen nemigen volt kit dicsérni; főleg 1867 előtt nem is igen illett ezt tenni. Itt a jelenthette a kiutat, ha az ezred gránátos századai Itáliában szolgáltak; ezek haditetteiről szép hosszan lehetett írni. Miután a 15 magyarországi sorgegeezred két-két század gránátosa által alkotott öt zászlóaljból csupán egy szolgált Magyarországon, ez a „menekülési útvonal” is kézenfekvőnek látszott. A huszároknál általában csupán a Magyarországra kerülésig, vagy az 1848. október elejéig terjedő eseményeket ismertették, azt követően pedig az ezred azon tisztjeinek névsorát és haditetteit írták le, akik a nehéz körülmények közepette is hűek maradtak az összbirodalom ügyéhez.

1867 után némileg változott a helyzet: így a 60. gyalogezerd történetírója igen részletesen dolgozta fel az ezred három zászlóaljának hadi krónikáját, s megtalálta az alkalmat arra is, hogy a bécsi Hadilevéltárban (Kriegsarchiv) a magyar kutatók elől elzárt iratokat tegyen közzé.⁷ Viszonylag részletes és korrekt összefoglalót olvashatunk a 19. (Schwarzenberg) gyalogezerd 3. zászlóaljának magyarországi tetteiről, ami azért is figyelemre méltó, mert a 33 évvel korábban, a kiégzés előtt írott ezredtörténet még teljesen mellőzte e zászlóalj hadi krónikáját.⁸ Ugyanezt mondhatjuk el 37. (Mihály nagyherceg) gyalogezerd 3. zászlóaljának, valamint a 39. (Dom Miguel) gyalogezerdnek a történeti összefoglalóiról is.⁹

Megállapíthatjuk, hogy a legrosszabbul a szegény székely határőrök jártak. A két székely ezredet ugyanis 1849 után újjászervezték, majd 1851-ben – hasonlóan a két román határőrezredhez – feloszlatták, s sorgegeezredet szerveztek belőlük. Míg azonban a két román határőrezred ezredtörténeteiben hosszasan és bőségesen ismertették korábbi – így 1848–1849. évi – haditetteiket,¹⁰ addig a székelyek esetében az ezredtörténetek kezdő időpontja 1851 lett, s az előalakulatok korábbi történetéről a 6. gyalogezerd esetében csupán pár oldalas bevezető, 1848–49-es történetéről pedig egyetlen bekezdés, az 5. gyalogezerd-nél semmi sem került be az amúgy igen részletes ezredtörténeti munkákba.¹¹

⁷ Virtsolog 1871.

⁸ Weissenbacher 1896; Baumgarten–Langer 1863.

⁹ Finke 1896; Mayer 1875.

¹⁰ Treuenfest 1890, 1882; Schneider 1906.

¹¹ Wittinghausen 1890; Wellenreiter 1908.

Valamivel jobban jártak a 11. (Székely) huszárezred katonái; az ezrednek ugyanis egy osztálya – román legénységű lévén – az erdélyi cs. kir. hadtestet erősítette, s az ezredtörténet 1848–49-es fejezete az ő dicsőségüket örökítette meg.¹²

A székely határőrség szervezéséről (s az oly nevezetes madéfalvi veszedelemről) és első éveinek történetéről viszonylag gazdag és jó magyar nyelvű irodalom áll rendelkezésünkre (Teleki Domokos, Orbán Balázs, Szádeczky-Kardoss Samu, Orbán Balázs, Imreh István monográfiái és tanulmányai révén), ám a székely határőrezredek ezt követő ténykedésével a magyar szakirodalom nemigen foglalkozott; s ugyanezt mondhatjuk el 1848–1849-es történetükről is. Ez a kötet tehát, amely a magyarországi hadszíntéren 1848-ban harcoló székely alakulatok krónikáját tartalmazza, a maga nemében hiányt pótol – noha nem pótol minden hiányt. Így kívánatos lenne a folytatás és a bővítés – azaz az Erdélyben harcoló alakulatok hadi krónikájának, valamint a székely határőrezredek és a belőlük alakult (76–87.) honvédszászlóalj 1849. évi történetének feldolgozása.

A kötet hat tanulmányt tartalmaz. Urbán Aladár „A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában” című tanulmánya először a *Hadtörténelmi Közlemények* 1980. évi 3. számában, majd egy többszerzős tanulmánykötetben¹³ látott napvilágot. Noha több mint negyedszázada jelent meg, frissességéből mit sem veszített. Urbán meggyőzően bizonyítja, hogy Batthyány Lajos miniszterelnök (a nádor és a kormány tagjainak tudtával, de saját felelősségére) azért fordult 1848. május 19-én a székely ezredekhez, s azért hívta őket Magyarország segítségére, mert a kormánynak nem állt elegendő katona a rendelkezésére, a meglévő cs. kir. katonaság egy része is megbízhatatlan volt, s a délvidéki szerb mozgalmakról, illetve a Szerbia részéről fenyegető támadásról értesülve, a kormánynak azonnal kellett intézkednie a fenyegetett területek biztosításáról. Urbán hangsúlyozza, hogy Batthyány lépése formálisan szabálytalan, sőt, törvénytelen volt. A kormány ugyanis mindaddig nem rendelkezhetett az erdélyi katonasággal, amíg Magyarország és Erdély uniója nem valósult meg. Márpedig az erről dönteni hivatott erdélyi országgyűlés még össze sem ült, s magát az unió-törvényt csak május 29-én fogadta el, a törvénycikk uralkodói szentesítése pedig csak június 10-én történt meg.

Ennek ellenére – tekintettel arra, hogy a szerb mozgalmak a birodalom egységét veszélyeztették – az uralkodó május 29-én jóváhagyta Batthyány lépését, és István nádor teljhatalmát kiterjesztette Erdélyre is. Ez volt az utolsó olyan aktus, amikor még nem jelentkezett nyíltan a magyar és az osztrák kormány, illetve az ezt támogató Udvar ellentéte. Urbán részletesen ismerteti a Batthyány által a székelyek segítségül hívására küldött Hajnik Károly, Gál Sándor és Klapka György útját és ténykedését, az erdélyi hatóságok egy részének bizalmatlanságát. Összességében a küldetést nem tartja sikeresnek, hiszen a székely katonaság csak igen nagy késéssel, 1848 augusztusában érkezett meg a délvidéki hadszínterre; ugyanakkor a küldetés mégsem volt haszontalan, hiszen a kormányzatot fontos

¹² Treuenfest 1878.

¹³ Hermann–Urbán 2000.

információkhoz juttatta, népszerűsítette az önkéntes-állítás (azaz a későbbi honvédtoborzás) ügyét, s a küldöttek hasznos javaslatokat tettek a kormánynak az erdélyi határőrség felhasználásával és átszervezésével kapcsolatban.

Demeter Lajos „Batthyány miniszterelnök küldöttei Háromszéken” című közleménye néhány helyi adattal egészíti ki Urbán tanulmányát. A küldöttek által hozott felhívás viszonylagos visszhangtalanságának okát abban látja, hogy a székelység a határőri rendszer felszámolását várta a kormányzattól, ami nem történt meg; a székelyföldi jobbágynépesség egy része pedig azért volt csalódott, mert az erdélyi (illetve a magyarországi) jobbágyfelszabadítási törvény csak az úrbéres földekre terjedt ki, a majorságiakra nem. A szerző szerint a háromszéki jobbágyosság és szellemiség hozzáállása csak azután változott meg, hogy az október 16–18-i agyagfalvi gyűlés kimondta, „a Székelyföldnek minden egyes polgára jogban és kötelességben egyenlő”. (Ez *elvi jellegű* deklaráció volt, s a székelyföldi társadalmi problémák rendezése továbbra is függőben maradt, a hozzáállás megváltozását elsősorban az önvédelem kényszere hozta magával.)

Egyed Ákos összefoglaló igényű tanulmánya, „A székely határőrség az 1848–1849-es szabadságharcban Batthyány Lajos felhívásától a fegyverletélig” – ahogy ezt a szerző az első lábjegyzetben jelzi is, egy korábbi tanulmány¹⁴ felhasználásával készült. Egyed Ákos tanulmánya is érzékelteti a székely határőrséggel kapcsolatos paradoxont: a székelyek a határőrségi rendszer felszámolását várták a forradalomtól, azonban a forradalom önvédelme érdekében a magyar politikai elit nem nélkülözhetette a székely határőri rendszerben rejlő katonai előnyöket. A székelység csak a két határőrezred területéről 11 honvédszászlóaljat állított ki 1849-ben, a székely huszárezred – a két román legénységű századot nem számítva – teljes egészében a forradalom oldalára állt, s a székelyek ezeken kívül is tucatnyi alakulatot állítottak ki.

A Magyarországon bevetett székely alakulatok krónikáját Kedves Gyula „A csíki székely határőrök Magyarországon” című tanulmánya nyitja. A 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóalja csak 1848. augusztus 14-én indult meg a magyarországi hadszíntérre, törzstiszt nélkül. Kedves Gyula igen alapos áttekintést ad a tisztikar összetételéről, s ebből kiderül, hogy a törzstiszti kar egyetlen tagja sem volt magyar etnikumú, a főtisztek zöme viszont csíki és gyergyói születésű volt. A zászlóalj közel 1000 főt számlált, s szeptember 10-én érte el Aradot (9-én még részt vettek a máriaradnai búcsún is). Aradon két század hátra maradt, az 1–4. század 13-án érkezett meg a verbászi táborba. Szeptember 20-án részt vettek a szenttamási szerb tábor harmadik sikertelen ostromában (együtt a 15. határőrezred 1. zászlóaljával), s előbb ágyúfedezeten voltak, majd a visszavonulást fedezték. Ezt követően a négy század Ókérre, majd Futakra vonult. A 6. századot szeptember folyamán Versec védelmére vezényelték, s itt ki is tüntette magát a város szeptember 25-i védelmében. Ott voltak a strázsai (lagersdorfi) szerb tábor november 9-i bevételénél is, majd november 20. után

¹⁴ Egyed 1999.

visszaküldték őket Aradra. Az 5. század a bácskai Feketehegyre került, ahol október 8-án a szintén ott állomásozó székely huszárosztállyal együtt ők verték vissza a községet támadó szerbeket. November közepén az erdélyi válságos katonai helyzet miatt a háromfelé szakított alakulatot Aradra rendelték, hogy a másik székely zászlóaljjal próbálják meg a visszajutást Erdélybe a Maros völgyén keresztül. Az Aradon egyesülő zászlóalj részt vett az aradi várórség elleni december 4-i sikertelen rajtaütésben, majd 12-én az Erdélyből és Temesvárról érkező cs. kir. csapatok elleni balsikerű ütközetben. Ez utóbbi alkalommal előbb alaposan kudarcot vallottak az ágyúfedezeten, utóbb viszont ők fedezték a visszavonulókat. A zászlóaljat végül Gál László őrnagy különítményének soraiban 1849. január 10-én Zaránd megyébe vezényelték, itt csatlakozott Beke József őrnagy különítményéhez, majd az egyesült különítmény február 6-án indult meg Dévára, ahol csatlakozott Bem visszavonuló seregéhez. A szerző a február 9-i piski ütközetrel fejezi be a zászlóalj krónikáját.

A kötetet szerkesztőként is jegyző Csikány Tamás „A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban” címmel a másik zászlóalj működéséről számol be. Ez az alakulat 954 főnyi létszámmal, Balás Konrád őrnagy vezetésével július 19-én (tehát közel egy hónappal a csíkiak előtt) indult meg Nagyenyedről a dél-magyarországi hadszíntérre. Augusztus 4-én érkeztek Szegedre, 11-én a verbászi táborba, s 19-én, majd szeptember 20-án részt vettek Szenttamás második és harmadik sikertelen ostromában. Az első alkalommal kiválóan viselték magukat, a második támadásnál viszont – Mészáros Lázár emlékiratai szerint – tévedésből állítólag az egyik támadó oszlopra löttek. Az ütközetet követően a dunántúli táborba indították őket, de a pákozdi csatát – nem a saját hibájukból – lekésték, csak szeptember 30-án vagy október 1-jén Martonvásáron csatlakoztak a magyar főszereghez. Októberben ennek soraiban a Lajta mentén táboroztak, részt vettek a két sikertelen határátlépésben, majd az október 30-i schwechati csatában, a Mannswörth bevetelére indított támadásban. Ez alkalommal a támadó 2. pesti önkéntes mozgó nemzetőrszászlóalj támogatására rendelték ki őket. A csatát követően a székelyek is részt vettek a Balthasar Simunich altábornagy hadosztálya elleni akcióban, majd Pozsonyból Pestre, onnan az aradi táborba rendelték őket. A zászlóaljnak Pesten is jutott szerep: november 15-én többek között ők fegyverezték le e korábban Lipótváron szolgáló, szintén Erdélyből kihozott román határőrszászlóalj négy századát. Pestről Szolnokon át Aradra rendelték őket, azonban a zászlóalj nagyobb része Török-szentmiklóson felmondta az engedmességet, és egyenesen Nagyváradnak vette az útját, hogy mielőbb Erdélybe vonulhasson; a tisztikar és a legénység megmaradt része pedig Orosházán át Aradnak vonult. A történetből hadbíróági vizsgálat lett, az alakulat azonban végül elérte, amit akart: az észak-erdélyi csapatokhoz csatlakozva vett részt Bem téli hadjáratában.

A kötet utolsó tanulmányát „A székely huszárok Magyarországon” címmel Kedves Gyula írta. A székely lovasság útnak indítása ellen Puchner altábornagy, főhadparancsnok a végsőkig tiltakozott, miután még Magyarországon

27 gyalogzászlóaljra 10 lovasezred jutott, addig Erdélyben ez az arány 16:3 volt. Márpedig a megélénkülő népmozgalmakra gyorsan reagálni csak elegendő lovaság birtokában lehetett. Az útba indítást akadályozta a rossz lóállomány és a létszámbeli hiány is; így a 369 főnyi hadilétszám helyett összesen 221 fő indult el július 29-én Fogarásról a szegedi táborba. A két századot először Futakra, majd – hasonlóan a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljának négy századához – Feketehegyre vezényelték. Noha Mészáros Lázár hadügyminiszter emlékirataiban meglehetősen lebecsülően nyilatkozott róluk, október 9-én Feketehegyen alaposan kitétek magukért a községre támadó szerbek elleni harcban. A hónap közepétől a Verbász és Óbecse közötti vonalat biztosították, majd novemberben ismét Feketehegyen vonták őket össze. Noha a terv szerint nekik is Aradra kellett volna vonulniuk, Litsken Lajos százados, az ideiglenes osztályparancsnok Feketehegyről nem Aradnak, hanem Nagyváradnak vette az útját. Az önkényes elvonulás és útvonalválasztás következménye ezúttal is vizsgálat lett, ám különösebb következmények nélkül. Az osztály Nagyváradról Feketetóra került, s itt csatlakozott az észak-erdélyi hadsereghez, illetve az időközben 136 harcképes főre csökkent osztályt itt egészítették ki hadilétszámmal.

Siker vagy kudarc volt-e a székelyek magyarországi szereplése? A kötet bevezetőjében Csikány Tamás joggal hivatkozik arra, hogy a kihozott alakulatok alkalmi, komoly harci tapasztalattal nem rendelkező kötelékek voltak, amelyek az októberi román néplázadás után legszívesebben mielőbb hazatértek volna. Mint a kötet tanulmányaiból is kitűnik, a hadszíntéren becsülettel megállták a helyüket, ha jól vezették őket és végrehajtható feladatot kaptak. Kudarcaik vagy inkább viszonylagos sikertelenségük okai nem annyira bennük, mint a körülményekben: a szerb felkelők szokatlan taktikájában, a délvidéki katonai felső vezetés alkalmatlanságában vagy félszívű hozzáállásában, a bizonytalan politikai körülményekben keresendők. Szenttamásnál nem annyira ők, mint a cs. kir. gyalogság hagyományos taktikája mondott csődöt. A fegyvernemek együttműködésének hiánya nem az ő rovásukra írható, hiszen energikus parancsnok alatt Versecnél, Feketehegyenél, Strázsánál jól megállták a helyüket, s a december 12-i aradi csorbát még aznap ki is köszörülték.

A kötet külön értéke, hogy a tanulmányokat 75, nagyjából kiadatlan forrás közlésével is kiegészíti. Az okmányokat Csikány Tamás, Demeter Lajos, Demeter László és Németh György válogatták. A kiadott források Urbán Aladár „Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai című kétkötetes gyűjteményében, valamint a „Kossuth Lajos összes munkái” sorozat XIII. kötetében jelentek meg; Balás Konrád emlékiratát pedig Demeter László közölte a „Határvidék 1762–1918” című kiadvány második kötetében. A 6. okmány Egyed Ákos „1848 erdélyi magyar vezéralakjai” című kötetében is napvilágot látott.¹⁵

¹⁵ Urbán 1999; *Kossuth Lajos összes munkái*. XIII. kötet. 1952; Demeter (szerk.) 2006; Egyed 2004.

A szerzők ugyanakkor sajnálatos módon mellőzték a „Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania” című sorozat 4–5. kötetit, noha azokban több olyan okmány nyomtatásban is megjelent, amelyekre levéltári jelzet alapján egyébként hivatkoznak. Urbán Aladár említett kétkötetes dokumentumkötetete más rövidítéssel szerepel a kötet tanulmányaiban, illetve az okmányok jelzeteinél.

Kimondottan szerencsétlenül sikerült a 22. (német nyelvű) okmány fordítása; Aulich alezredesből (Oberstlieutenant) például főhadnaggy (Oberlieutenant) lett; az ismeretlenként „azonosított”, Szenttamásnál elesett Orczy keresztnéve István; az ismeretlen „M.” pedig – mint ez a 230. oldalon olvashatókból kiderül – Ignaz Marx (vagy Marx Ignác), a 2. (Sándor) gyalogezred századosa.

A hadügyminisztérium iratanyagából a fogalmazvány alapján közölt okmányok némelyikénél a fejlécben a fogalmazó vagy az osztályfőnök szerepel aláíróként (52–53., 56. számú), holott nyilvánvalóan nem ők, hanem a miniszter írta alá a tisztázatokat. A 58. okmány fordításában nyilvánvalóan téves az Országos Honvédelmi Bizottmány rendeletére való hivatkozás, hiszen a hivatkozott iktatószámból nyilvánvaló, hogy az 56. szám alatt közölt hadügyminisztériumi kiadványról van szó.

Nyilván a leadási határidő közeledése okozta, hogy a 15. (2. székely) határőrezred 1. zászlóalj a november 16-i indulási parancsmódosítás után szeptember 17-én kapott végleges menetparancsot, s az elkövetkező bekezdésekben folyamatosan két hónappal korábbi dátumok szerepelnek. Felelőlegesen még a nagyszámú nyomdahiát, de mindez némileg méltatlan lenne a kötet szerzőivel szemben. Hiszen a kötet összképét nem ezek határozzák meg, hanem az a tudományos nyereség, amelyet egy sokak által idejétműltnak gondolt, de a hadtörténetírásban nélkülözhetetlen műfaj gyarapításával a szerzők létrehoztak. A kötet megjelentetését a Batthyány-emlékév alkalmából a Balassi Intézet és a Nemzeti Évfordulók Titkárság támogatta.

Hermann Róbert

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barczy Zoltán 1950: *1848–49. A szabadságharc katonáinak egyenruhái*. Budapest.
 Barczy Zoltán 1986: *A szabadságharc hadserege*. Budapest.
 Baumgarten – Langer 1863: *Geschichte des kaiserl. – königl. Kronprinz Erzherzog Rudolf 19. Linien- Infanterie-Regiments*. Graz.
 Berkó István 1926: Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. *Hadtörténelmi Közlemények* 443–479. (Önálló kiadványként: Budapest, 1929.)
 Csikány Tamás 2000: *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához*. Budapest.

- Demeter László (szerk.) 2006: *Határvidék 1762–1918*. Sepsiszentgyörgy.
- Egyed Ákos 1999: A székely határőrség az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban. A határőrezredek útja Puchner generálistól Bem tábornokig. In: *Emlékkönyv Imreh István 80. születésnapjára*. Kolozsvár.
- Egyed Ákos 2004: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*. (Erdély emlékezete.) Marosvásárhely.
- Finke, Edmund 1896: *Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 37. Erzherzog Joseph*. Band II. Wien.
- Geschichte des k. k. Linien-Infanterie-Regimentes Nr. 29. G. Ritter von Schönhals in den Jahren 1848/49*. Troppau, 1851.
- Hermann Róbert – Urbán Aladár – Borsi-Kálmán Béla 2000: *A kompromisszumok embere. Tanulmányok Klapka György tábornok (1820–1892) életéről*. (Az előszót írta Csetri Elek.) Bukarest – Kolozsvár.
- Hermann Róbert 1999: *Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadságharcvezér és a magyar–román megbékélés megghiúsulása*. Budapest.
- Kedves Gyula 2002: „Szabolcs a hazáért”. *A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban*. Budapest.
- Kedves Gyula 1992: *A szabadságharc hadserege I. A lovasság*. Budapest. (2. kiadás: 1998.) *Kossuth Lajos összes munkái*. XIII. kötet. (Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I.) (S. a. r. Barta István.) Budapest, 1952.
- Köveß, Arnold 1851: *Das kaiserl. königl. österreichische 58-te Linien-Infanterie-Regiment Erzherzog Stephan in den Jahren 1848 und 1849*. Wien.
- Mayer, Ferdinand 1875: *Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Nr. 39. gegenwärtig Großfürst Alexis von Rußland von seiner Errichtung 1756 bis Ende 1875*. Wien.
- Oberbauer, Ludwig Carl 1860: *Das erste Landwehr-Bataillon des 30. Linien-Infanterie Regimentes Graf Nugent, vom Jahre 1848 bis zu dessen Auflösung im Jahre 1852. Fragment der Regimentes-Geschichte*. Lemberg.
- Schneider, Michael 1906: *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments No. 63*. Bistritz.
- Sitzler, Katrin 1980: *Solidarität oder Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849*. (Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung. Band 24.) Osnabrück.
- Strack, Joseph 1853: *Das Tiroler Jägerregiment Kaiser Franz Josef I. in den Jahren 1848 und 1849*. Wien.
- Treuenfest, Gustav Ritter Amon von 1878: *Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes Herzog Alexander v. Württemberg 1762 bis 1850 Székler Grenz-Huszaren*. Wien.
- Treuenfest, Gustav Ritter Amon von 1882: *Geschichte des k. k. Infanterie Regimentes Nr. 50. Friedrich Wilhelm Ludwig Grossherzog von Baden. 1762 bis 1850 zweites Siebenbürger Romanen-Grenz-Infanterie-Regiment Nr. 17*. Wien.
- Treuenfest, Gustav Ritter Amon von 1890: *Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 46. Feldzeugmeister Géza Frh. Fejérváry de Komlós-Keresztes 1762 bis 1850 erstes Siebenbürger Romanen-Grenz-Regiment Nr. 16*. Wien.
- Urbán Aladár 1999: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. Budapest.
- Urbán Aladár 1973: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest.
- Virtzolog, Coloman Rupprecht von 1871: *Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa*. Wien.

- Weissenbacher, Victor 1896: *Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 19. Erzherzog Franz Ferdinand von der Errichtung 1734 bis 1896*. Wien.
- Wellenborn, Carl Fischer von 1897: *Graf Civalart-Uhlanen in den Jahren 1848 und 1849*. Wien.
- Wellenreiter, Julius 1908: *Geschichte des k. und k. Infanterieregiments Karl I., König von Rumänien Nr. 6. 1851–1907*. Budapest.
- Wittinghausen, Heinrich Filek von und Szatmárvár 1890: *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments No. 5., von seiner Errichtung bis zur Ernennung des Theodor Braumüller von Tannbruck zum Oberst-Inhaber des Regimentes 1851–1889*. Wien.

Új hadtörténetírás?

Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918.

Az újraírt háború.

L Harmattan–Atelier, Budapest, 2006. 183 oldal.

A történettudományban az új kérdések, új látásmódok felbukkanása gyakran összefügg egy nemzedékváltással. Ez jól érzékelhető a francia történetírás első világháborúhoz való közelítésén is, a hadtörténet hagyományos perspektívája, kérdésfeltevése ma már több szempontból újragondolásra szorul. Új interdiszciplináris megközelítésre van szükség, amely olyan kérdéseket helyez előtérbe, amelyek korábban kívül maradtak a tradicionális történetírás érdeklődési körén. Ezeknek a kérdéseknek főbb jellemzője egyrészt, hogy nem az eseményekre – egyes csatákra, áttörésekre stb. – koncentrálnak, hanem a háború kultúrájának elemzésére. Másrészt ezek a kérdések a makro megközelítést, illetve a kifejezetten a hadsereg vezető, irányító rétegeire fókuszálás helyett sokkal inkább azt vizsgálják mikro-léptékkel, hogy a katonák nagy tömegei, az egyén, a civilek miképpen élték át a háborút, s ez a kortárs tapasztalat miképpen vált egy egész társadalom kollektív tapasztalatává. Emellett a frontvonalak mögött meghúzódó, ám azzal szorosan összefüggő *Home frontnak*, a háttérnek is jelentős figyelmet szentelnek, elemezve azt, hogy arra milyen hatást gyakorolt a háború. Ezen új kérdésfeltevések felbukkanása, szorosan összefügg azzal, hogy a kutatók új nemzedékének már nem volt közvetlen tapasztalata a háborúról, így eredendően másként tekintettek rá, s más eszközökkel közelítettek felé. Ehhez a második világháború után született generációhoz tartozik a Stéphane Audoin-Rouzeau, és Annette Becker, illetve a péronne-i *Historial de la Grande Guerre* múzeum nemzetközi kutatócsoportjának jó része, akik megpróbálják a korábbi megközelítési módokat újragondolni.

Több évtizedes kutatás összefoglalásának is tekinthető az eredetileg 2000-ben megjelent kötet. Kezdő lépésként az első világháború szerepét és jelentőségét értékeli át a mű, amelyet az egész 20. századi európai tragédia kezdőpontjának tart. A szerzőpáros a háborús erőszak antropológiai értelmezésén keresztül közelít az első világháborúhoz. S ehhez kötődik a fő kérdésfeltevésük is: miképpen vált a háború a korábbi időkhöz képest nagyobb mértékben kegyetlenné? Mi tette lehetővé, hogy a harcban álló társadalmak támogassák, elfogadják azt? S ez milyen változást, torzulást idézett elő az egyéneken és a társadalmakban mind fizikailag, mind „mentálisan”? E kérdésfeltevések gyakorlatilag megadják a kötet hármastagoltságát, így a már említett háborús – mind civilek, mind pedig hadifoglyok, sebesültek ellen elkövetett – atrocitásokon túl, azzal szoros összefüggésben a munka bemutatja a kortársak reprezentációinak, mítoszainak kialakulását is. A kötet a tömegesen elkövetett erőszak következményeként – úgyszintén

szinte teljesen új kutatási területként – ábrázolja és elemzi a kollektív gyászt, amelyet változó intenzitással, de az egész francia társadalom viselt.

A már említett tematikára épülő első fejezet erős kritikával él a korábban elfogadott megközelítésekkel, elméletekkel szemben. John Keeganre támaszkodva a szerzőpáros a harci tevékenységeket elsősorban kulturális tevékenységnek tekinti, így kutatási területüket nem a csata történetének, hanem a harc antropológiájaként definiálják. Itt elsőként a korábbi szűklátókörű hadtörténet kritikájáról beszélhetünk, amely mellőzte a kutatási tárgyának alapját képező testi szenvedés, a háborús erőszak szerepének, alkalmazásának, elfogadásának, megnyilvánulási formáinak elemzését. A történelem ilyen jellegű sterilizálásában maguk a történészként fellépő veteránok is szerepet játszottak azáltal, hogy visszaemlékezéseikben, tanúságtételeikben az erőszak anonimá vált.

Keegan már korábban rámutatott arra, hogy a tradicionális megközelítés azért sem kecsegtet új eredménnyel, mert az első világháborúban csata halálának lehetünk tanúi, az állóháborúvá való alakulás, a korábban csataként definiált eseményt mind időben mind térben rendkívül elnyújtotta. Maga a háború is radikálisan átalakult mind technikai, mind morális szinten. Egyfelől a harc nagymértékben embertelenné vált, másrészt a túlélési esélyek is csökkentek a fegyverek korszerűsödése és a nem megoldott betegszállítás miatt. Emellett tanúi lehetünk annak is, hogy a háború hogyan fordul ki korábbi keretéből. Eltűnt az évszázadokon át bevett s többségben gyakorolt háborús etika is, amely szabályozta mind az ellenséges katonák egymáshoz való viszonyát, mind pedig a sebesültekkel és szanitécekkel szembeni bánásmódot. E katasztrofális változás megragadására a szerzők, nem lévén jobb kifejezés, a totális csata fogalmát használják, amelynek kialakulását két egymást követő lépcsőfokra vezetik vissza. A totális háború őseit ideológiai, stratégiai, taktikai okokból a majd' száz évvel korábbi napóleoni háborúban látják, mert ekkor kerül előtérbe a tömeges roham a szuronyos támadás képében. Az átalakuláshoz a második lépcsőfok a porosz–francia háború, illetve az amerikai polgárháború volt, amely átalakulást jelez elsősorban azzal kapcsolatban, hogy az egymással szemben álló háborús felek miképpen tekintenek a civil lakosságra. Ennek ellenére még ezeken a csatákon is érzékelhető, hogy a tradicionális háborúhoz kötődnek, még működnek bizonyos erőszakkorlátok, a háborús erőszak visszafogása, kanalizálása érdekében. Ekkor még betartották a sebesültek, illetve a hadifoglyok védelmére vonatkozó íratlan etikai szabályokat, amelyek az első totális háború idejére szinte teljesen eltűnnek.

A vázolt folyamat definiálására a szerzők George Mosse-től kölcsönzik a brutalizáció fogalmát, amelyet Elias a civilizáció folyamatának a kritikájaként használnak fel. A brutalizáció fogalmával Mosse azt a kulturális fordulatot jelöli, amelyet az első világháború hozott. Rámutat arra, hogy a 20. század háborúiban nem az erőszaktól való eltávolodás figyelhető meg, hanem a harcok egyre erőszakosabbak, és szánt-szándékkal kegyetlenekké válnak. A szerzők véleménye szerint a civilizációs visszafejlődés, amelyet Elias a nácioknak tulajdonít, tulajdonképpen jóval korábban, már az első világháborúban végbement.

A brutalizáció folyamata végén egy, a korábbi századoknál jóval több áldozatot követelő háború áll, amely már nem kíméli a civileket sem, s ez a totális háború különös ismertetőjévé válik. A kegyetlenkedések alapját egy-egy közösség – nemzet – emlékezetében sokszor legendák, mítoszok formájában áthagyományozódott sérelmek alkották, amelyek a valóságban nem történtek meg, de a közösség tagjai azonosultak velük, s elfogadták igaznak, és készek voltak azokat megtorolni. Ezek a kegyetlenkedések újabb legendákat szültek azok emlékezetében, akik ellen elkövettek. A kegyetlenkedések megismétlődése ellen az egyetlen valós védekezés a preventív támadás volt, mutat rá March Bloch nyomán a szerzőpáros a belgiumi német kegyetlenkedések tömeglélektani alapjára. Ezt táplálták a kollektív reprezentációkon alapuló rémhírek is. Mindez hozzájárult ahhoz is, hogy a franciák úgy fogták fel harcukat, mint egy keresztes háborút, amelyet egy civilizált ország vív a barbár, kegyetlen hitehagyott németek ellen.

A megszállt területeken élő civilek szintén katonaként tekintettek magukra, hiszen az idegen hatalom a katonai terror és a közigazgatás eszközeivel ugyanolyan csapásokat mért rájuk. A munkaerőhiány pótlására bevetett munkaszolgálatosokat, kényszermunkásokat olyan munkára kényszerítették, amelyek saját országuk érdekeivel ellentétben álltak. Ezen felül morális alapon különösen nehézre tette helyzetüket, hogy saját honfitársaik lövedékétől pusztulhattak el a fronton, és megszállt hazájuk földjén az ellenség javára dolgoztak. A háború totálissá válását, brutalizációját jól mutatja, hogy az egykori állampolgárok hogyan váltak a nyomásgyakorlás eszközeivé. A polgári lakosság ellen elkövetett atrocitásokat a háború alatt a propaganda használta ki. Azonban az ellenük elkövetett kegyetlenkedések, a háborút követően a közösségi emlékezet szelekciója révén, háttérbe szorultak, s csak azok az atrocitások maradtak meg a közösség tudatában, amelyeket katonák ellen követtek el.

A háborúkultúrát alkotó reprezentációk rendszerét – mint a kegyetlenkedések egyik mozgatórugóját – azért veszi nagyjító alá a szerzőpáros, hogy azoknak segítségével felvázolja, hogy a kortársak milyen jelentéssel ruházták fel az eseményeket. Ez magának a háborúnak a megértéséhez is jó eszközül szolgál. Mindegyik hadviselő ország esetében a reprezentációk az alapját a szeretettek, illetve az anyaföld védelme alkotta, amelyeknek keretei még a valós hadba lépés előtti hónapban kikristályosodtak. A reprezentációk jelentős szerepet játszottak abban, hogy a hadviselő országok közvéleménye mindvégig támogatta a harcot, ennek a kitartásnak legfontosabb alapja az volt, hogy az ellenségek által elkövetett atrocitásokról milyen reprezentációkat alkotott az ország népeisége.

Franciaországban azok a hírek, amelyek e reprezentációk kiépülését serkentették, a „szemtanúk” beszámolóin, illetve a „tárgyilagos” sajtón keresztül jutottak el a közvéleményhez. A másik fontos, „objektívebb” csatorna azok a vizsgálóbizottsági anyagok közzététele volt, főleg az antant országokban, amelyeket az atrocitásokról készítettek, ezek „tudományosan” is bizonyították az ellenség kegyetlenségét. Később ezek vizuális formát is öltöttek, illusztrálták, majd pedig megfilmesítették őket, így segítségükkel sikerült az egész társadalmat sokkolni,

háborús félelemben tartani, az ellenség barbárságának és kegyetlenségének képével átítatni, s az ellene folytatott, civilizációt védő háború képét kiteljesíteni.

A saját nemzet akár kulturális, akár faji felsőbbrendűségének a kimutatásában az értelmiségi katonák is segédkeztek. A tudományosság, a semlegesség látogatásával igyekeztek alátámasztani és megindokolni az alacsonyabb rendűek, fejlődésben elmaradottak ellen viselt háborút. A francia reprezentációkban a németek biológiai, antropológiai alsóbbrendűségét főként a német testszag, lábszag bizonyította „tudományosan”. A németek pedig a franciák barbárságát azzal igazolták a propagandában, hogy azok a gyarmatokról származó más fajú, vallású és bőrszínű katonákat vetettek be az európaiak ellen.

A keresztes háború reprezentációjának kialakulásában a harchoz kötődő vallási felbuzdulások, a hit általi mozgósítás jelentős szerepet játszott. Ennek fontos eleme volt, hogy a hadviselő országok mindegyike meg volt győződve arról, hogy kiválasztottként az isteni igazságért küzd. A háborús vallásosság és nemzeti felbuzdulás hatására a kortársak – főleg a franciák – úgy tekintettek magukra, mint akik tényleg egy a hitetlenek ellen folytatott szent háború katonái, mártírok, akik a krisztusi szenvedéstörténet megismételői. Ahol a háború egy hatalmas nagypéntekként jelenik meg, a front pedig a golgota, s a harcban megfeszítettek. A frontvonalakon megjelennek a háborús védőszentek, amulettek, szentképek, elsősorban Jeanne D’Arc vagy Kis Szent Teréz kultusza nő meg. A német protestánsok körében pedig azonos bajelhárító szerepet tölt be az amulettként használt Biblia.

A kortársak reprezentációinak elemzése után tér rá a szerzőpáros az eddig leginkább elhanyagolt kutatási terület feltárásához. A nagy kegyetlenkedésekkel szorosan összefügg a kollektív és egyéni gyász jelenségének, gyakorlatának, megnyilvánulási formáinak a vizsgálata. E kutatási területnek a mellőzése szorosan egybevág a halálnak a nyugati társadalmakban bekövetkezett tabusításával, s a gyász hagyományos rítusainak elvesztésével. A korábbi kutatás a háború okozta lelki sebeket teljesen figyelmen kívül hagyta, s csak az áldozatok figyelembevételére, vagy a segélyre szorulóknak számára koncentrált. A fejezet célja, hogy visszamenőlegesen rekonstruálja a gyász mértékét és súlyosságát a társadalomban. Freudra támaszkodva, a pszichiátria és a pszichológia segítségével igyekeznek felvázolni mikrotörténeti léptékkkel a gyászmunka folyamatát, azt, hogy egyes családok, egyének hogyan kísérelték meg a veszteséget feldolgozni. Az egyéni gyász saját személyes emlékezési stratégiákat, rítusokat, ünnepeket követ. Külön példaként említik a szerzők, hogy az egyes privát terekben hol helyezték el az elesett portréját, s ahhoz milyen megemlékezési rítusok kötődtek, vagy az elesett rokon nevét hogyan örökítették át a leszármazottakra azért, hogy az emlékezetből ki ne vesszenek. Egészen ellentétes stratégia volt az, ha tabunak számított az elesett rokonról való beszéd. Ez a büntudat a generációk sorrendjének a felborulásából táplálkozott, a szégyenből és a mélységes fájdalomból. Amikor az apa már túl öreg volt ahhoz, hogy fegyvert fogjon, de meg kellett élnie, hogy saját gyermekét kell eltemetni. Egy olyan háborúban, amelyben ő nem harcolhatott,

s a hátszágban, „biztonságban tétlen” maradt. Itt a veszteség mögött kimondatlanul meghúzódó büntudat lapult, az első és második nemzedék számára a gyász munka lezáratlan maradt, így ennek befejezése, a családi trauma feldolgozása a harmadik generációra szállt. Az egyéni gyász feldolgozatlanságát, fájdalmát az is növelte, hogy a halál pillanatában nem tudtak a haldokló mellett lenni. Maga a hosszú gyász tilalma is nehezítette a trauma feldolgozását, amelyet a hozzátartozókkal szemben maguk a katonák fogalmaztak meg. A túl hosszú és mély gyász egyben annak az ügynek is a kétségbevonását jelentette, amelyért az elhunyt meghalt. Ehhez társult még, hogy éveket kellett arra is várni, hogy hazaszállítsák és családi körben eltemethessék az elesettet. Így vált fontos helyé nem sokkal a háború befejezését követően a Párizsban felállított ismeretlen katona sírja, amelyben mindenki saját halottját tisztelhet.

A kollektív és egyéni felejtési, emlékezési stratégiákat vizsgálva a szerzőpáros rámutat arra, hogy a katonai áldozatoknak nemcsak a kisebb közösség, a család vagy a falvak szintjén járt szentnek kijáró tisztelet. Hasonló folyamat figyelhető meg társadalmi szinten is, ahol az emlékművek válnak a kollektív gyász térbeli szimbolikus kifejezésének eszközévé. Erre a legjobb példa a párizsi ismeretlen katona sírja, amelyet a kollektív emlékezet szentnek kijáró tisztelettel ruházott fel. A két folyamat – az egyéni és a kollektív emlékezés – szorosan összefügg, kölcsönösen erősítve egymást: az egyéni gyászmunkának részévé válnak a közösségi emlékművekhez tett zarándoklatok. A halott nevesítésének, azonosításának fontossága a közösségi emlékezetnek is alkotóelemei, hiszen a felejtés elleni küzdelem részeként az emlékműveken igyekeznek azokat mindig feltüntetni. A háború, illetve a kollektív gyász rítusai szinte azonosak voltak mindegyik félnél mind az egykori vesztes, mind az egykori győztes hadviselő államokban. E folyamat eredményeként a kollektív emlékezet fókuszába a halottak, elsősorban a hősi halált halt katonák kerületek, így ezzel szemben fokozatosan háttérbe szorult például az egykori hadifoglyok, deportáltak fájdalmának, szenvedéseinek emlékezete.

A kollektív gyász vizsgálatára a szerzők a korábban használt „gyászközösségek” megközelítésével ellentétben a gyászkörök fogalmának bevezetését javasolják, amely koncentrikus körökkel azt kívánja ábrázolni, hogy „milyen a halottak körül az érzelemlilágot feldúló megrázkódtatások nagysága és fokozatai.” (163.) Az első gyászkörbe a bajtársak kis csoportját sorolják, akik a lehetőségekhez képest igyekeztek a halottat eltemetni, neki emléket állítani, bármilyen szerény is legyen, gondozták azt. Erre az első körre jellemző az is, hogy bár a halott emlékét ápolták, a háború befejezése ezeket a kis csoportokat gyorsan szétzúzta. Úgy szintén az első gyászkörhöz sorolhatóak a hátszágban az elhunyt közvetlen hozzátartozói, akik a gyászjelentések vizsgálata alapján rekonstruálhatóak, a második körbe a tágabb értelemben vett rokonságot sorolják a szerzők, majd pedig beszélhetünk egy, a választott kapcsolatok hálójából szerveződő tágabb gyászkörrel is. A francia áldozatok száma olyan nagy volt, hogy a kollektív gyász gyakorlatilag ezekből a gyászkörökből állt össze, amelynek valamelyik körébe mindenki beletartozott.

Összességében elmondható, hogy a mű témafelvetésében és megközelítésmódjában úttörőnek számít. A források tekintetében egyáltalán nem alkalmazza a tradicionális hadtörténet által preferált forrásokat, ezek helyett sokkal inkább a fronton és a hátszországban keletkezett naplókát, leveleket használ, illetve visszaemlékezésekre, orál historyra támaszkodik. Bár a mű egy nemzetközi kutatócsoport műhelyében készült el, mégis az olvasó számára ez a jelleg nem minden esetben érzékelhető. Nyilván összefüggésben áll a szerzők nemzeti hovatartozásával, hogy a keleti hadszíntér, s az onnan hozott példák inkább csak illusztrációként tűnnek fel, a francia, német és angolszász elemzések mellett. E tendenciát az irodalomjegyzék is megerősíti az olvasóban, amelyből jól kirajzolódik, hogy az ilyen jellegű magyar kutatások szinte egyáltalán nincsenek beágyazva a nemzetközi tudományosságba, s csupán egyetlen hazai hivatkozást találni. A kultusz-történet szempontjából különösen sajnálatos, hogy a párizsi ismeretlen katona sírjának mintájára a közép- és kelet-európai országokban felállított emlékművekről a szerzőpáros alig emlékezik meg. Holott lett volna erre vonatkozó angol nyelvű irodalom nálunk is, s röviden ki lehetett volna fejteni, hogy az eredeti francia ötlet miképpen valósult meg például Magyarországon. (A kor politikai hatalmának megfelelően természetesen irredenta kontextusban került erre sor 1929-ben Budapesten a Nemzeti Hősök Országos Emlékkövének felavatásával.) Ennél jóval nagyobb hiányosság azonban, hogy a szerzőpáros csak azokat a reprezentációkat vizsgálja, amelyek a nyugati fronton uralkodtak, s csak azoknak kialakulását, módosulását vezeti végig a kötetben. Arra, hogy a keleti front csatáiban harcoló katonák – mindkét oldalon – milyen reprezentációkkal bírtak, nem tér ki a kötet. Így az olvasó számára több esetben az erről a vidékről hozott példák kiragadottnak, nem eléggé értelmezettek, beágyazottak tűnnek. A szerzőpáros teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy itt milyen talajból táplálkoztak a reprezentációrendszerek, az ön- és ellenségképek, illetve hogy azokhoz milyen sztereotípiák társultak, s ezek összessége milyen szerepet játszott az itteni atrocitásokban. Úgyisint nem szentel figyelmet a mű annak, hogy az első világháborúhoz köthető egyéni és kollektív tapasztalat és emlékezet hogyan alakult, s mennyiben élt tovább a két világháború közötti időszakban ezen a területen. Szinte kizárólag a német–francia–angol fronttal kapcsolatban beszélhetünk tehát egy ténylegesen újra(át)gondolt, „újraírt háborúról”. Az erről a frontról tett megállapítások azonban minden valószínűséggel nem ültethetőek át automatikusan a keleti hadszíntérre.

A könyv úttörő megközelítése miatt a tradicionális hadtörténet kereteit mindeképpen szétfeszíti, így ezzel a névvel nem illethető. Jól kitapintható a mű egyes fejezetein, fejezetrészein a pszichológia, pszichiátria, a Körpergeschichte vagy az antropológia és a kultúrtörténet hatása. Amennyiben ez a szemlélet követőkre talál, akkor talán beszélhetünk egy modern szemléletű, interdiszciplináris megközelítésekkel dolgozó új hadtörténetírásról.

Kunt Gergely

SZERZŐINK

Bagi Zoltán Péter (1974) főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged)
zoliszeged@gmail.com

Csikány Tamás (1958) hadtörténész (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem)
csikany.tamas@zmne.hu

Germuska Pál (1971) történész (1956-os Intézet Közalapítvány)
germuska.pal@ella.hu

Hermann Róbert (1963) történész (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

Kovács Ákos András (1980) Ph.D-hallgató (ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia
és Társadalomtudományok Doktori Program)
akosandras@yahoo.fr

Kunt Gergely (1981) Ph.D-hallgató (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti
Doktori Program)
kunt.gergely@gmail.com

H. Németh István (1971) történész–levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
nemeth.istvan@mol.gov.hu

Pálffy Géza (1971) történész (MTA Történettudományi Intézet)
rueber@t-online.hu

Pollmann Ferenc (1955) hadtörténész (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)
pollmannferenc@gmail.com

CONTENTS

THE STATE OF THE WAR

Bagi, Zoltán Péter:	Wage and Subsistence: German Infantry during the Fifteen Years' War	5
Csikány, Tamás:	„Was not dragged in threatened by kill, I've signed up by my own free will" Voluntarism and Conscription in the First Half of the Nineteenth Century and the Hungarian National Defence Force of the 1848–49 War of Independence	22
Kunt, Gergely:	Irredenta Cult and War Propaganda in School Celebrations, 1939–1944	41
Germuska, Pál:	Flagships of Hungarian Consumer Socialism: Civilian Production of the Armaments Industry, 1953–1963	62

SOURCES AND INTERPRETATIONS

H. Németh, István:	Lists of Billeting in Kosice/Kassa, 1708–1709	81
--------------------	---	----

FORUM

Pollmann, Ferenc:	'Grim History': Writing Military History within and beyond the Border	120
-------------------	---	-----

BOOKS

Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején.	- Pálffy, Géza	129
Robert J. W. Evans: „Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867.	- Kovács, Ákos András	138
Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: „...siessünk kedves magyar hazánkot megoltalmazni.” Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban.	- Hermann, Róbert	143
New military history? Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918. Az újraírt háború.	- Kunt, Gergely	153
Authors		159
Contents		160
Abstracts		162

ABSTRACTS

Bagi, Zoltán Péter: Wage and Subsistence: German Infantry during the Fifteen Years' War

A significant number of German soldiers served in the Kingdom of Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries. Some of them served in strongholds of strategic importance comprising the Hungarian border defence system, which had been developing from the end of the 1520s. Despite their significance, the co-habitation of these soldiers with the urban bourgeoisie and the Second Estate began to attract interest in Hungarian historical scholarship only recently. About the others, who arrived with the yeomanry, there is even less information. Who were these German foot soldiers, Landsknechts, serving in Hungary? Which layer of German society did they come from? Why did they choose military service, or more exactly, what did they turn their backs on to take up service instead? Unfortunately, the muster rolls, which are the primary archival sources containing answers to these questions, are scarce: from the period of the Fifteen Years' War only three such documents survive.

In this present essay, I have endeavoured to reconstruct from sources and German-language scholarship the profile of people who undertook service in German infantry regiments for wages agreed on by the parties at musters (military and arms inspection). The examination of a soldier's expected (but not always received) monthly wages and expenditure reveals that this income of mercenaries, often arriving with their families, was not sufficient to cover their living costs. In spite of the frequent default of payment, the musters show an oversupply of mercenaries during the period of the Fifteen Years' War. This can be explained by other opportunities of income to complement unpaid military wages. The soldiers may have been involved in fraud or the systematic pillage of nearby population. Furthermore, their spouse and children could also contribute to the family income.

Csikány, Tamás: „Was not dragged in threatened by kill, I've signed up by my own free will': Voluntarism and Conscription in the First Half of the Nineteenth Century and the Hungarian National Defence Force of the 1848–49 War of Independence

The soldiers of the National Defence Force in the Hungarian War of Independence in 1848–49 are remembered both in literature and historical scholarship

as volunteers fighting for their country with patriotic zeal. Reality, however, is more differentiated: besides the volunteers, from September 1848 there were also conscripts, who were selected or assigned by local authorities by order of Prime Minister Lajos Batthyány. This arrangement was similar to the conscription system in the Austrian Empire, which had been applied only partially in Hungary. The conscription, however, was only decreed when the country received an external attack. For the suppression of the Serbian rebellion in the country, militiamen were deployed besides the enlisted soldiers. The militiamen were mobilised for the theater of war in various ways. At the same time, the organisation of the defence forces was facilitated by the wide national backing, which almost obliged any capable young man to enlist. Their performance in war was encouraged by the internal cohesion of military corps, which the Hungarian army strived to maintain both by conventional means (e.g. battle standards, distinguishing features, closed task forces), and by the idiosyncratic methods and characteristics developed specifically in the Hungarian Defence Forces. These elements contributed to the outstanding military success and that eventually the enormous Russian military force had to be deployed to overcome the Hungarian Defence Forces.

Germuska, Pál: Flagships of Hungarian Consumer Socialism: Civilian Production of the Armaments Industry, 1953–1963

Imre Nagy's 1953 government platform set targets to increase the production of articles for daily use and to improve nutrition and basic supplies for the population following the darkest years of the Rákosi-dictatorship. Converting military industry production posed an extraordinary challenge, as, except for carry-overs from the interwar years, these companies had scarcely dealt with civilian products, and the majority of their military products had been based on Soviet licences: hardly any of them undertook independent research and development. The companies had to find a new "secondary" profile and new consumer/exchange products, and put them into production, whilst maintaining military production capabilities and equipment. This shift toward consumer goods also signified diversification of production everywhere: in place of the manufacture of a few licensed products in bulk came production of many kinds of articles, partially constructed on the basis of independent development. The demand for washing machines, refrigerators, televisions and motorcycles, however, also points to the appearance and intensification of other social requirements and consumer expectations. Following the defeat of the 1956 revolution, the Kádár government, not wishing repeated confrontations with society, had to give in to "consumer pressure" in some way. Hungarian industrial management found a practical solution to this: the manufacture of durable consumer goods

(1956–60) allocated to military industry companies struggling with the problem of utilising capacities. The decisive articulation of consumer demands and interests at the end of the 1950s, therefore, became a factor in shaping economic and industrial policies even inside the socialist system. Hungary's political leadership, industrial managers, and workshops all displayed great adaptability; all in all, the construction of a dual profile (military and civilian) made a fundamental contribution to increasing the efficiency of the national economy.

Kunt, Gergely: Irredenta Cult and War Propaganda in School Celebrations, 1939–1944

Why was the irredentism so successful and supported by the wide circle of society? The reasons are probably the following: it was connected to a special occasion by touching the whole society itself, so the social experience and the meaning of cult were concurred. The palling of cult – among others – was related with the exchanging of the actual generation. The new generation wasn't had the personal experience about the historical Hungary – that's why the political leaders of the period tried to inoculate with revisionism irredentism the new generation through ceremonies of schools (which were the part of institutionalized educational system).

My study based on manuals of ceremonies for teachers. I analyzed that how can manipulate ceremonies of schools the changing political aims between the two world wars. By the analyzed plays, scenes, dramas (for schools ceremonies) it can be told that the speeches and roles of these were all served the momentary aims of the actual political leadership. And they transmitted the actual counter-signs, goals, attitude, and picture of enemy towards the children. The ceremonial speeches and roles reflecting steady tendencies. It follows that we can talk about a formally existed revisionistic – moreover, irredentist in the level of sources – cult by the political regime between the two world wars.

That cult wasn't ended by entering the Second World War but significantly overshadowed and – parts of it – transformed. It helped the actual aims of the political regime: mobilization in war or rather the common effortment and trust of community for the winning of war.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (SML), Főispáni iratok (Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen a kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (szerk.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: Legnagyszerűbb gondolataim. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSzK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „, ” írjunk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org, Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Horváth Gergely Krisztián, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

www.orzokor.hu

MEZŐSÉGI
ÖRZÖKÖR
ALAPÍTVÁNY

Jövőt építünk. A szórványban.

Ára 1000 Ft

